Az ember és társadalmi környezete

KULCSÁR KÁLMÁN

Gondolat

KULCSÁR KÁLMÁN

AZ EMBER ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

KULCSÁR KÁLMÁN

AZ EMBER ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

GONDOLAT KIADÓ 1969

Lektorálta

ACSÁDY GYÖRGY
HUSZÁR TIBOR

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: F. Hazay Lujza
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Egri Márton
Megjelent 3500 példányban, 18,6 (A/5) ív terjedelemben
Ez a konyv az MSZ 5601 — 59 és 5602 — 55 szabványok
szerint készült
69/1158. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértes Ferenc igazgató.

Néhány évvel ezelőtt az Egyesült Államokban megvizsgálták, milyen kép él az értelmiségben a szociológiáról és a szociológusokról. Az eredmény eléggé meglepően azt mutatta, hogy a szociológust „machiavellistának" tartják, a szociológiát pedig olyan tudománynak, amelyből hiányzik a humanizmus, manipulációs jellegű, s amely az elektronikus számítógépek segítségével megfosztja az embert egyéniségétől. Ördögi lehetőséget biztosít tehát arra, hogy az emberekből bábok váljanak.

Ha ugyanezt a vizsgálatot nálunk, Magyarországon is elvégeznék, valószínűleg más képet mutatna mind a szociológiáról, mind pedig a szociológusokról. Ha csak az utóbbi tíz év sajtóban is megjelent vitáiból ítélünk, amelyek először a szociológia léte, mibenléte, majd pedig társadalmi szerepe körül alakultak ki, máris láthatjuk, hogy a marxista szociológia a társadalmi viszonyok valóságának feltárására törekszik, megpróbálja kiszűrni társadalmi gyakorlatunkból azokat az elemeket, amelyek antihumánus jelleggel nyilvánulhatnak meg, s amelyek ezért hátrányosan befolyásolják a szocializmus építését.

Hogy a szociológiáról ilyen ellentmondó kép alakulhatott ki — s e kép ellentmondásosságát azzal is hangsúlyozhatjuk, hogy míg Nyugaton manipulációs tudománynak tekintik, addig nálunk sokan ellenzéki tudománynak fogják fel, olyannak, amely nem csupán a manipuláció, hanem min-

denfajta társadalomvezetés ellen hat —, ezt csak részben tudhatjuk be a két társadalom eltérő sajátosságainak. Jó néhány évtizeddel vissza kell térnünk a múltba, ha az amerikai és a magyar értelmiség véleményének ellentmondásosságát kívánjuk megmagyarázni.

Amerikában — legalábbis a századforduló óta — a szociológia erősen pragmatikus jellegű, ami századunk harmincas éveivel csak erősödött, és ma is erősödik. A pragmatizmus persze nem okvetlenül jelent manipulációt (jóllehet a manipuláció bizonyos fokig szükséges is, és jelen van mindenfajta társadalomban), de a szociológia eredményeinek a termelőmunkában, az igazgatásban, a politikai életben, a hadseregben stb. való közvetlen felhasználása sokszor okkal keltheti a gyanút, hogy az ember viszonyainak, élete társadalmi sajátosságainak megismerése ezeknek a meghatározott, sokszor éppen nem az össztársadalom érdekeit szolgáló céloknak szolgálatában történhetik, vagy történik. Így azután nem véletlenül hangsúlyozta C. Wright Mills, a néhány évvel ezelőtt elhunyt haladó amerikai szociológus, hogy az igazi szociológia IBM, plusz realitás, plusz humanizmus.

Magyarországon ezzel szemben mindmáig alig alakult ki az igény a szociológia eredményeinek gyakorlati hasznosítására. Ennek is történeti okai vannak. A századforduló táján országunk félfeudális társadalom volt, ahol a jó értelemben vett polgári racionalitás is szükségképpen a fennálló társadalmi viszonyok ellen hatott. Így azok, akiket a magyar szociológia úttörőinek nevezhetünk, s akik az ún. polgári radikális mozgalom keretében dolgoztak, már eleve politikailag is gyanúsak voltak, és még inkább azzá lettek az 1918. évi polgári, majd esetleg az 1919. évi proletárforradalmakban való részvételük vagy a forradalmi mozgalmak iránti szimpátiájuk folytán. Velük együtt gyanús volt és lett a szociológia is. A két világháború közötti kísérletek pedig, amelyek jórészt bevallottan is ellenzéki hangsúllyal indultak el, csak fokozták ezt a gyanút, amely,

valljuk be, megalapozott is volt, hiszen a magyar társadalom valóságának feltárása már egyet jelentett a megváltoztatás igényével is. A magyar közgondolkodásban a szociológia tehát éppen nem manipulációs tudományként élt. A második világháborút követő egy-két évtől eltekintve, a kibontakozó személyi kultusz — amely ismét csak nem tűrhette a valóság feltárását — hosszabb időre lehetetlenné tette a társadalomépítést segítő marxista szociológia kibontakozását. Ily módon a szociológiának a személyi kultusz éveit követő fellendülése a realitásokkal számoló vezetéssel, humánus társadalmi és politikai gyakorlat kialakításával fonódott össze. Mert nem vitás, hogy a társadalmi, azaz az emberi realitással való számvetés a társadalom építésében csak a humánum felé mutathat. A realitás persze sokszor szürkébb, esetleg kellemetlenebb is, mint a fantázia birodalma. „A romantikus sokkal vonzóbb és szellemesebb, mint a humanisztikus — írja Thomas Mann Agnes E. Meyerhez intézett egyik levelében. — De én már akkor is éreztem, hogy a Szellemnek nincs joga a Vonzóhoz, ha olyan mértékben van az *emberről* szó, mint «manapság»..."* A szociológiát sem ragadhatja el a fantázia, az emberi viszonyok tényeit feltárva, összefüggéseit megkeresve kell segítenie a társadalom gyakorlatát.

A társadalmi valóság megismerésére irányuló törekvések Magyarországon sajátos módon bontakoztak ki. Ebben a vonatkozásban ismét történeti hagyományokat találunk. A két világháború közötti szociológiai próbálkozások jórészt ugyanis a szociográfia, még inkább az irodalmi szociográfia keretei között jelentek meg. Ebben a műfajban a hangsúly elsősorban a leírásra helyeződik, ha pedig általánosításra törekszik a kutató vagy az író, az általános vonásokat az egyediben igyekszik megragadni és bemutatni. Ebből adódik azután, hogy a szociográfia, különösen az irodalmi eszközökkel művelt szociográfia jóval szubjektívebb, meg-

* Th. Mann: „Levelek 1934–1955." Bp. 1967. 228. old.

állapításai tudományos eszközökkel kevésbé ellenőrizhetőek, mint a szociológiai ismeretek. Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a szociografikus megközelítés tudományos szempontból haszontalan, s még csak azt sem, hogy ily módon nem juthatunk esetleg olyan ismeretekhez, amelyek elérhetik, sőt túl is szárnyalhatják a szociológia egyes eredményeit. Az azonban bizonyos, hogy a szociográfiának a két világháború közti időszakra visszanyúló szép hagyományai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szociológia újabb magyarországi fellendülésének idején sok szociográfiai vagy ilyen igényű irodalmi riport született — többségük nagyon értékes —, s mivel a szociológia tudományos irodalma a dolog természeténél fogva később is ritkábban jelent meg, a társadalomban szinte általánosan azonosították a szociológiát a szociográfiával. Van ennek az azonosításnak egy — némiképp a modern polgári szociológia sajátosságai által táplált — mellékhajtása is. Eszerint a szociológia azonos a „közvéleménykutatással" vagy általában olyan „vizsgálattal", amely a megismerés érdekében emberek által kitöltendő kérdőíveket használ fel. Így azután sokan szociológiának tekintik pl. a könyvtárvezető egyébként nagyon tiszteletreméltó és hasznos igyekezetét, aki kérdőívekkel kívánja megtudni, milyen könyveket olvasnának legszívesebben a könyvtár látogatói, vagy a pedagógus sokszor már problematikus kísérletét, amely arra irányul, hogy megtudja — ugyancsak kérdőívek révén — mi a véleménye kisdiákjainak a boldogságról.

A társadalom valóságának megismerésében persze jelentős szerepet tölt be a szociográfia, és esetenként még a többé-kevésbé dilettáns „kikérdezések" vagy „felmérések" is adhatnak némi segítséget a hétköznapi munka valamilyen területén jelentkező feladatok megoldásához. A szociológiai megismerés azonban, mint minden tudományos megismerés, túlmegy az empirikus valóság feltárásán. A társadalmi jelenségek sokszínűségét, változatosságát nem leírni, hanem sajátos módszereivel, fogalom- és kategória-

rendszerének segítségével megérteni kívánja. A tárgyi összefüggések olyan rendszerének feltárására törekszik, amelynek segítségével az empirikus valóság azon tényei is megérthetők, amelyeket egyedileg esetleg nem is vizsgálhatott meg. Ez a megismerés talán elvontnak tűnik, és egy-egy vonatkozásban valóban az is, mint ahogyan minden tudományos megismerés elvont. Mégis az objektív összefüggések feltárásával a szociológia sokkal hatékonyabban segítheti a hétköznapi társadalmi gyakorlatot, különösképpen pedig a társadalom tudományos vezetését és építését, mint az empirikus valóság mégoly pontos és részletes leírásával.

Ez a munka, amelyet az olvasó most a kezébe vesz, arra törekszik tehát, hogy a szociológia néhány alapfogalmával megismertesse az érdeklődőket, éspedig úgy, hogy e fogalmakat lehetőség szerint a mai magyar társadalom viszonyainak megfelelően bontsa ki. Mintegy példázva tehát a fentebb elmondottakat, a szociológiai fogalmak segítségével mozdítsa elő társadalmunk tudományos megismerését. A mű azonban sem terjedelménél, sem pedig a magyar szociológiai kutatások helyzeténél fogva sem vállalkozhat arra, hogy rendszeresen bemutassa a szociológia tudásanyagát, és áttekintő képet adjon ezzel társadalmunkról is. Mint ahogyan azt sem vállalhatja, hogy megalkossa a marxista szociológiának vagy akár fogalmi apparátusának önálló rendszerét. Mindössze arra nyílik lehetőségünk, hogy röviden vázoljunk néhány összefüggést az ember mindennapi életének társadalmi keretéből, természetesen csupán a legfontosabb vonásaiban. Így megkísérlünk képet adni a társadalom makro- és mikrostrukturális vonatkozásairól, az utóbbiakból külön kiemeljük a szervezetek és a család társadalmi jelenségeit, amelyek keretében az ember munkatevékenysége, illetőleg a munkán kívül eltöltött élete folyik, végül foglalkozunk az emberi magatartás társadalmi irányításának mechanizmusával, illetőleg a társadalmi normáktól eltérő magatartás egyes jelenségeivel

és társadalmi tényezőivel. Mielőtt azonban az említett kérdéseket tárgyalnánk, röviden be kell mutatnunk a szociológia tudományát, mai helyzetét, társadalmi funkcióit. Mindezt csak úgy érthetjük meg, ha történetileg kísérjük végig a szociológia megjelenését, fejlődését, így adhatunk csak választ arra a kérdésre, mi a szociológia, milyen lehetőségei vannak a modern társadalomban, különösen a szocialista társadalomban.

Budapest, 1968. augusztus havában.

ELSŐ FEJEZET

A szociológiai gondolkodás fejlődése

1. A szociológia keletkezése
2. A szociológia a szabad verseny társadalmában
3. A szociológia a monopoltőkés társadalomban
4. A modern polgári szociológia
5. A marxista szociológia és fejlődése

A SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE

1. A SZOCIOLÓGIA KELETKEZÉSE

Az emberiség tudása a társadalomról az emberrel együtt fejlődik. Amióta az ember megjelent, próbálja megérteni természeti és társadalmi környezetét. Ez a törekvés különböző formákban nyilvánult meg, különböző eredményekkel járt, önmagában is függve az embernek és társadalmának fejlődésétől. Kezdetben a közvetlen tapasztalatból eredő tudást nehéz volt általánosítani, alig érthette meg az ember környezetének jelenségeit, illetőleg, valamilyen megértésre, magyarázatra törekedve, felsőbb, ismeretlen hatalmak megnyilvánulásának tekintette őket. Ez a tudás tehát történelmünk hajnalán mitikus formát öltött, és kifejezett fejlődésnek tekinthetjük, amidőn már rendszerezetten, valamilyen vallási kép részeként jelent meg. Világos azonban, hogy a vallási formában megjelent tudásanyag már sajátos értékelést is kifejezett, éppen ezért összességében nem tarthatjuk tudományos gondolkodásnak még akkor sem, ha esetenként a korabeli tudomány elemeit is magában foglalta vagy felhasználta. Világképét sajátos értékszempontok szerint alakította, ez tehát olyan új elemet tartalmaz, amely addig ismeretlen volt. Lukács György „Az esztétikum sajátossága" c. művében Tylorra hivatkozva írja, hogy a primitív viszonyok között élő emberek, az ún. „vadak" animizmusa csaknem teljesen nélkülözi az etikai elemet, amely nélkül pedig a vallási gondolkodás el sem képzelhető. Ennek az „etikai elemnek" a megjele-

nése azonban már értékelést hozott, valamire való vonatkoztatást, azt a mozzanatot tehát, hogy a társadalmi környezetről szerzett ismereteket bizonyos szempontnak megfelelően általánosította.

Ez az etikai elem azonban nem csupán a vallási gondolkodásban, hanem — ha általánosabb formában is — a kezdeti filozófiai gondolkodásban is megfigyelhető. Márpedig rendszerezett tudást a társadalomról sokáig csupán a filozófia adott mindaddig, amíg a szociológia mint önálló tudomány a 19. század első felében meg nem jelent. Ám ha elismerjük, hogy a filozófia már többé-kevésbé rendszerezett ismereteket adott a társadalomról, s ugyanakkor azt állítjuk, hogy a szociológia a 19. század első felében jelent meg, nyomban azzal a kérdéssel állunk szemben: miért nem tekintjük a filozófiai formában megjelent társadalmi ismereteket szociológiának?

Első pillantásra mi sem tűnnék egyszerűbbnek, mint azt mondani, ezek az ismeretek a szociológia részei, hiszen a társadalomra, a szociológia legspecifikusabbnak tartott tárgyára vonatkoznak, és azt is megállapítottuk már, hogy többé-kevésbé rendszerezettek. Így igen könnyen hosszú történelmi múlthoz juttathatnánk a létében is oly sokszor vitatott szociológiát, és beszélhetnénk — mint ahogyan sokan teszik — akár Platón vagy Arisztotelész szociológiai nézeteiről is. Ilyen álláspontból kiindulva, a modern szociológia nem egy képviselője modern fogalmakkal közelíti meg pl. a klasszikus görög bölcselők társadalmi nézeteit és tartja Platónt „urbánus szociológusnak" vagy Thuküdidészt a migráció tanulmányozójának. A szociológia ilyen felfogását azonban helytelenítjük, s nem csupán azért, mert a jelenlegi fogalmainkat, tudásunkat vetíti vissza, tehát történetietlen, de azért is, mert ugyancsak történetietlenül olyan kontinuitást teremt mesterségesen a társadalomról való gondolkodásban, amely a valóságban nem létezett.

Nem arról van természetesen szó, hogy egyáltalán nem találunk semmiféle kapcsolatot a filozófiatörténet gondol-

kodóinak társadalomismerete és a modern szociológiai gondolkodás között. Valamiféle kontinuitás az egész emberi gondolkodásban van, hiszen ez történetileg fejlődik. A társadalomról való gondolkodás régebbi, akár filozofikus formája és a szociológia gondolkodásmódja között azonban olyan lényeges különbségek vannak, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a kettő közé egyenlőségi jelet tegyünk.

Az emberi gondolkodás és annak egyik fajtája, a tudomány, történetileg fejlődik. A társadalomra vonatkozó ismereteinkkel sincs ez másképpen. Mit jelent ez közelebbről? Mindenekelőtt azt, hogy a tudomány a társadalom szükségleteinek, a társadalmi viszonyok alakulásának megfelelően fejlődik, de azt is, hogy egy-egy tudományág alakulását a tudomány egészének állapota, módszereinek fejlettsége is befolyásolja. A társadalomtudományra egyszerűsítve: a társadalomtudomány problémái a társadalmi valóságból adódnak, jelentkezésüket, megoldási módjukat az adott társadalmi-történeti szituáció alakítja, nemkülönben a tudományos gondolkodás általános fejlettsége, a tudományos módszerek helyzete és állapota. Ebből az általános megállapításból kiindulva tárhatjuk fel a szociológiát megelőző társadalmi gondolkodás és a szociológia közötti különbségeket.

A görög gondolkodók, de sokáig a későbbi fiolozófusok társadalmi gondolkodására is jellemző vonás, hogy nem az iránt érdeklődtek elsősorban, *mi van* (jóllehet, az újkori filozófiában már felbukkantak a „van" szemlélet elemei is), hanem: *minek kellene lennie*. Nem annyira a valóság feltárására törekedtek tehát, mint inkább valamiféle ideális társadalomkép kialakítására. A társadalomról való korai gondolkodás ily módon sokáig *normatív* jellegű volt, hiszen az ideális társadalom elképzeléséből olyan közvetlen követelmények is adódtak, amelyek az ideális állapot eléréséhez szükséges normákat jelentették a társadalom számára. Ebben a „minek kellene lennie" szemléletben természetesen a valóság tényleges ismeretének adott állapota is kife-

jezésre jutott, részben mint a problémákat szülő közeg, részben mint viszonyítási alap. Ez a gondolkodás sokáig nem különböztette meg a társadalom és az állam fogalmát — kezdetben a társadalmi és az állami élet jelenségei összefonódva jelentkeztek, különösen a klasszikus görög gondolkodás talaját alkotó városállamokban. Így azután a társadalmi problémák politikai problémákként tükröződtek, s megoldásukat, de megjelenésüket is az ideális társadalomkép kialakításában is kifejeződő, nagyon is konkrét politikai viszonyok befolyásolták. Ezzel a szociológiát megelőző társadalmi gondolkodás egyik újabb lényeges ismérvét állapíthattuk meg, azt ugyanis, hogy *politikai formában* öltött testet. A „kell" jelleg és a politikai forma természetesen összefügg. Marx mutatott rá egyik fiatal kori cikkében, hogy a „politika elve az *akarat*", és a politikai értelem lényeges ismérve, hogy hisz az akarat mindenhatóságában. Ebből azután nyilvánvaló a következtetés, hogy a politikai értelem számára nem a „van" az elsődleges érdekű, hanem a „kell". (A politika fejlettségének magas fokát jelenti, midőn a valóság tanulmányozása alapján alakítja ki a számára elérni kívánt „kell"-t, de még ebben az esetben is a politikából következő sajátos értékelés a meghatározó, végső soron tehát a „kell"-szemlélet dominál.) A társadalomról való gondolkodás sokáig nem tudott megszabadulni a politikai formától, és ez egyet jelent azzal, hogy a társadalomtudomány problémáit és megoldásuk módozatait is közvetlen politikai indítékok alakították. Az empirikus valóság megfigyelhető jelenségei tehát a legjobb esetben is valamilyen, a politikai viszonyok által meghatározott cél érdekében kerültek általánosításra, álltak össze egységes képpé, éspedig ennek a meghatározottságnak, valamint a tudományos általánosítás módszereinek fejletlensége miatt, elsősorban a képzelet segítségével. Megfigyelhetjük tehát a *képzeleti elem* központi jelentőségét is a szociológia megjelenése előtti társadalmi gondolkodásban. Ez az elem azonban tovább él, és nélkülözhetetlen a tudományos általánosítás-

hoz ma is, amidőn az általánosítás fejlett módszereivel rendelkezünk. A különbséget abban látjuk, hogy az empirikus adatok egységes egésszé való alakításában, rendszerezésében, általános vonások felfedésében a szociológiát megelőző gondolkodásban és a szociológia kezdeti műveiben is ennek a képzeleti elemnek szinte *kizárólagos* jelentősége volt.

Ahhoz, hogy a társadalomról való gondolkodás többékevésbé megszabaduljon a fentebb röviden jellemzett sajátosságoktól, tehát, hogy a szociológia tudománya létrejöjjön, bizonyos eredményeket kellett elérnie a tudományos gondolkodásnak, és bizonyos változásnak kellett végbemennie a társadalomban.

Ami az első feltételt illeti, röviden megállapíthatjuk, hogy a társadalomtudományokban a „kell"- szemléletet a „van"-szemléletnek kellett helyettesítenie, közelebbről: a társadalomtudományi gondolkodásba is be kellett törnie a természettudományos törvény fogalmának. A törvényfogalom a görög gondolkodóknál kezdetben teljesen differenciálatlanul jelent meg. Egyaránt „természeti törvényt" jelentett — akár mint a mai értelmű természeti törvény a természeti jelenségek objektív rendjét fejezte ki, akár mint az emberi magatartásra vonatkozó „objektív" törvény, az emberek alkotta törvényen felül álló természetjog kifejezője volt. A természeti törvény tehát kezdeti értelmében a természet világára nézve is normatív jellegű „természetjogot" jelent. A természettudományok azonban jóval hamarabb szabadultak meg a természeti törvény „természetjog jellegétől", mint a társadalomtudományok, ahol a törvényfogalom — túl persze a pozitív jogi értelmű törvényen, a nomos-on — még a polgári fejlődés előrehaladott szakaszában is megőrizte természetjogi jellegét (éppen ezért nem indokolatlanul jellemzi Jacques Leclerq a normatív jellegű társadalomtudományt — a szociológiával szemben — a természetjogi szemlélettel). Többen rámutattak már (pl. Maurice Duverger vagy a magyar irodalomban

Rozsnyai Ervin Vicóról szóló tanulmányában), hogy a természetjogi törvényfogalom először a történetfilozófiában (Vico, Herder), a jogi vagy politikai filozófiában (Montesquieu) és a statisztikában (Dupont de Nemours) adott helyt az objektív valóságot kifejező, tehát természettudományos törvénynek. Mindezek ebből a szempontból a szociológia számára törtek utat, és a szociológia meg is jelent, mihelyt a társadalmi viszonyok egy adott történeti-társadalmi szituációban olyan tudományt igényeltek, amelynek célja a társadalmi valóság vizsgálata, s amely hasznosítani tudja nem csupán a természeti törvény fogalmát a társadalomra átvíve, hanem a természettudományokban kifejlődött tudományos gondolkodási módot és kutatási módszereket is.

Említettük már, hogy ez a történeti-társadalmi szituáció a 19. század első felében alakult ki, és röviden a polgárság történelmi jelentőségű helyzetváltozásával jellemezhetnénk. A tőkés termelési mód kialakulásával, a polgári osztály feltörésével együtt megjelent történetfilozófia magával hozta a természeti törvényeknek megfelelő objektív szükségszerűséggel bekövetkező fejlődés gondolatát, amely — társadalmi helyzetének megfelelően — a feltörő polgárság ideológiájának egyik leglényegesebb elemévé vált. A polgári fejlődés az egyetemes emberi haladást jelentette, s a polgári érdekek mellett az egyetemes emberi érdekeket is kifejezte. Miután azonban a polgári osztály politikai értelemben is hatalomra jutott, nem képviselhette tovább a fejlődésnek, a haladásnak azt a korlátok nélküli, feltétlen fogalmát, amelyet eddig, hiszen az ilyen fejlődés egyértelműen túlmutatott a polgári társadalom keretein. Nem véletlen, hogy a történetfilozófia által megállapított fejlődési „törvényszerűségek" csak a polgári társadalomig jutnak el, mintegy a fejlődés csúcsának tartva ezt a társadalmat. De a társadalmi helyzetet ideológiai szinten tükröző történetfilozófia jellemző vonásain túl, nagyobb jelentőségű, hogy a polgári politikai hatalom megszerzését köve-

tően — elsősorban a polgári fejlődést legtisztábban megtestesítő francia társadalomban — az újabb forradalmi megmozdulásokban már ténylegesen is megjelent az az új erő, a negyedik rend, amelynek feltörése további, most már a polgári társadalmi rend ellen irányuló forradalmakkal fenyegetett.

Ebben a helyzetben, amikor a polgárság már hatalmon volt, de az általánosnak és objektívnak hirdetett fejlődés gondolatát ideológiai okokból nem tagadhatta meg, új jelszava a *rend* és a *haladás* lett. Auguste Comte — akitől a szociológiának mint tudománynak a neve származik — ezt írta nagy műve, a „Cours de philosophie positive" első lapjára, és ez több volt mint puszta jelszó. Kifejezte azt a társadalmi helyzetet, amelyben a szociológia tudományként jöhetett létre, s amelyben ez a tudomány alapul szolgálhatott a tudományos társadalomalakításhoz, segítséget nyújthatott a polgári rend keretein belül a társadalom fejlesztéséhez és racionális igazgatásához. Hogy a szociológia a polgárság ilyen társadalmi helyzetéből és ilyen ideológiai szükségleteket kielégítve született, világosan megérthető Comte említett és más műveiből. Ezekben azt fejtegeti, hogy a forradalmak kora meghaladott, és óvja a munkásságot a forradalom útján való cselekvéstől. Megérthető ez másrészt abból a tényből is, hogy már a kezdeti polgári szociológia jó egynéhány olyan gondolati jellegzetességet olvasztott magába, amelyet még a polgári forradalmakkal *szembehelyezkedő* ideológia termelt ki, akár a történetfilozófiában, akár különböző konzervatív reformista elképzelésekben. Herder, Burke, Savigny, De Bonald és mások eszméi az erőszakos forradalmi beavatkozással meg nem zavarható társadalomfejlődésről, az organikus társadalomképről, a társadalomban az emberi akaraton túl uralkodó determinizmusról, az emberi tapasztalat jelentőségéről stb. annak idején a polgári forradalmi törekvésekkel való szembenállásból születtek, és most a polgárság politikai stabilizációját szolgálták, e stabilizáció talaján született szocioló-

gia eszmei fegyvertárába kerültek. Bizonyos értelemben joggal származtathatja tehát Robert Speemann német szociológus a szociológia keletkezését a „restauráció szellemé̊ből", mert ha az nem is a történeti szempontból pillanatnyi jelentőségű Bourbon restaurációt szolgálta, ám e restauráció ideológiai érvei is megfelelőek voltak a rendet új formában és új társadalmi tartalommal helyreállító polgári stabilizációs törekvések számára.

A 19. század első felében és derekán azonban egyrészt a *polgári* társadalmat fenyegető munkásforradalom még nem volt közvetlen, akut veszély, másrészt a szabad versenyen alapuló polgári társadalmi berendezkedés a racionális igazgatáson túlmenően — éppen a szabad verseny miatt — nem igényelt tényleges társadalomalakítást. Ebből következik, hogy a korszak szociológiája vagy történetfilozofikus elmélkedés maradt, amely egyes esetekben, pl. magánál Comte-nál is utópisztikus „pozitivista vallássá" torzult, vagy pedig a szabad verseny társadalmának viszonyait fejezte ki, olykor meglehetősen primitíven véve át a természettudomány egyes kategóriáit. Amidőn azonban a tőkés társadalom későbbi fejlődése során, a monopolkapitalizmusban a csírában már korábban is meglevő, a szociológiát ideológiai igényként életrehívó viszonyok és ellentmondások kibontakoztak, a társadalom bizonyos fokú tudományos irányításának szükségessége, egyes problémák valóságos kutatásokon alapuló megoldásának igénye, éppen ezekből a viszonyokból következően, már konkrétan is jelentkezett. Ugyanebben az időben a munkásmozgalom a marxizmus tudományos és politikai sikereivel együtt ugyancsak konkrét módon váltotta ki a polgári ideológiának a forradalommal és a marxizmussal szembeállítható, a tudományra hivatkozó reformizmusát. A polgári szociológia igazi fellendülése valóban *ebben* az időszakban következett be, a tőkés társadalomban kezdetben csak nagy vonásokban megmutatkozó problémák ekkor váltak megközelíthetőkké a szociológia számára, megfelelve annak a marxi felismerésnek,

mely szerint „az emberiség mindig csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet meg is tud oldani..."* Ezek a feladatok azután a mai polgári szociológia számára közvetlen, gyakorlati szinten jelentkeznek, és így kerülhet sor arra, hogy — meglehetősen korlátlan empirizmussal — tanulmányozzák is őket. A mai nyugati szociológia helyzetét tehát E. K. Francis amerikai szociológus szavaival úgy jellemezhetnénk, hogy ez a szociológia „segítséget nyújt a jelen polgári, kapitalista, indusztrializált és városi társadalma intellektuális és gyakorlati problémáinak megoldásában."

Az elmondottaknak megfelelően a polgári szociológia fejlődésében három fő szakaszt különböztethetünk meg: a szabad verseny társadalmának szociológiáját, a monopolkapitalista társadalom szociológiáját, és a mai modern szociológiát.

Mielőtt azonban e három szakasz sajátosságait röviden vázolnánk, két kérdésre kell megfelelnünk. Az elsőt talán így fogalmazhatnánk meg: ha a szociológia fejlődését ennyire kötik a társadalom viszonyai, mennyire érhet el egy-egy fejlődési szakaszban időálló eredményeket? Közelebbről, van-e haszna a mai szociológiának az előbbi fejlődési stádiumokban született tudásanyagból? A mai polgári szociológiában nem is egy olyan tudóst találhatunk, aki nem ismeri el a szociológia történeti tanulmányozásának hasznosságát, és még többen vannak azok, akik, ha elvben nem is tagadják a szociológia történetének jelentőségét, a gyakorlatban egyáltalán nem vesznek tudomást elődeik munkásságáról. Joggal írhatta ezért P. Sorokin, az orosz származású neves amerikai szociológus, hogy a modern szociológusok egy része „emlékezetvesztésben" szenved, és új Kolumbuszként fedez fel olyan igazságokat, amelyeket a szociológia már régen feltárt. Számunkra világos mindenfajta tudás történeti jellege, és ha meg is állapítottuk, hogy a szociológiai problémafelvetés és megoldás történeti-

* K. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához." Bp. 1953. 5. old.

leg kötött, ez nem csökkenti a problémáknak és megoldásaiknak értékét. Éppen a történeti-társadalmi viszonyok elemzésével állapíthatjuk meg, mi az, ami időleges, és mi az, ami időálló. Mert a tudományos eredmények általában lépésről lépésre, nem előzmények nélkül születnek, és erre éppen a szociológia története a legjobb példa.

A második kérdés némiképp rokon az elsővel. Miért fontos a marxista szociológia számára a polgári szociológia történetének — mert hiszen ez idáig erről volt szó — ismerete. Erre visszatérünk még, ha megismerjük a marxista szociológia keletkezésének és fejlődésének sajátosságait. Addig csak ennyit: a marxista és a polgári szociológia azonos történeti-társadalmi szituációban keletkezett, ám már a fejlődés kezdetén eltértek egymástól. A marxista szociológia az adott társadalmi alakulat ellentmondásait felismerő és a történeti fejlődésnek megfelelő megoldási módjával áttörte a polgári társadalom kereteit, míg a polgári szociológia igazi kibontakozása éppen a monopolkapitalizmus társadalmi viszonyai között ment végbe. Mégis, mindenfajta tudás történeti jellegének jelentőségén túl is, tudnunk kell, hogy az emberi társadalom a sok lényeges történeti különbség és ellentmondás ellenére is azonos természetű, s benne, túl az egyes konkrét történeti-társadalmi alakulatok sajátosságain, azonos vonásokat, az esetleges eltérő megnyilvánulások mellett hasonlóakat is találunk. Az ezekre vonatkozó tudásanyag, ha az a valóságot — még ha esetenként egy történeti társadalom valóságát is — fejezi ki, mindenképpen hasznos.

2. A SZOCIOLÓGIA A SZABAD VERSENY TÁRSADALMÁBAN

A szociológia első fejlődési korszakát alapvetően tehát a szabad versenyen alapuló társadalom szükségletei határozták meg. Ebből a szempontból igen érdekes, hogy néhány

nagy képviselője éppen akkor jelent meg, amidőn a monopoltőkés társadalom és az állami beavatkozás kibontakozásával politikai szinten az individualista liberalizmus került válságba. A liberális szociológusok — Angliában Herbert Spencer, Amerikában különösen W. Graham Sumner — munkásságának társadalmi tartalma ennek a liberális társadalmi és állami berendezkedésnek védelme volt, jóllehet működésük időpontja jórészt már a szabad versenyt felváltó új társadalmi rend beköszöntését jelző évtizedekre esik. S miután az éppen kifejlődő szociológia a természettudomány törvényfogalmával együtt sokszor mereven, máskor hajlékonyabban átvette és adott esetben mechanikusan alkalmazta a társadalomra a természettudomány egyes ágainak kategóriáit és ismeretanyagát is, nem véletlen, hogy a szociológia éppen arra a tudományágra támaszkodott leginkább, amely amúgy is nagy eredményeket ért el, és amelynek tételei, akárcsak az organikus szemlélet, az evolúció, a létért való küzdelem, a természetes kiválasztódás elve stb. — pontosan megfeleltek a szabad verseny igényeinek. Ez a tudományág a biológia volt, amelynek hatására a szociológiában különálló iskola, az ún. *biológiai szociológia* alakult ki.

A biológiai szociológia társadalomelmélete — éppen ezért, mert többnyire erőszakolt hasonlatokkal és azonosításokkal dolgozott, nem alkotott maradandó eredményeket. Egyes képviselői esetében pedig (mint pl. Paul Lilienfeld, Albert Schäffle, René Worms vagy a magyar Méray-Horváth Károly) egyenesen torz megállapításokat termelt, mint pl. az állam férfi, az egyház pedig női organizmus stb. Jelentősége mégis van. Egyrészt azért, mert nem csupán erőszakolt analógiákat vett át a természettudományokból, hanem meghatározott megközelítési módot is, amely segítette a szociológia kutatási módszereinek kibontakozását. Másrészt pedig — többnyire már ezeknek a módszereknek is köszönhetően — néhány olyan fogalmat is kialakított, amelyek később is beilleszkedtek a szociológia, sőt a

modern szociológia fogalomrendszerébe, végül pedig egy-egy társadalmi jelenségre vonatkozóan később is használható tudásanyagot gyűjtött.

Ami mármost az első jelentős teljesítményt, a megközelítési mód sajátosságát illeti, mindenekelőtt utalnunk kell a pozitivista szemléletre, amely nélkülözhetetlen volt a szociológia kialakulásához. (E pozitivista szemlélet tartalma egyrészt a társadalomban is meglevő természeti jellegű törvények elismerése volt, másrészt a képzelettel szemben a megfigyelésnek, a tények tanulmányozásának adott elsőbbséget, még akkor is, ha ez a pozitivizmus — mint említettük — esetenként merev természettudományi analógiákhoz, a „társadalmi fizikához", a „társadalmi biológiához", a „társadalmi energetikához" stb. vezetett, illetőleg megkísérelte a társadalom sokszínű jelenségeit egy vagy két tényezővel — földrajzi, demográfiai stb. — megmagyarázni.) A tárgyalt kor szociológiájának pozitivizmusa a kutatások során különösen két irányban mutatkozott meg. Az egyik — egyelőre csak kevés műben jelentkező — tendencia a statisztika és a szociografikus jellegű „felmérések" szociológiai felhasználása. Talán Le Playre hivatkozhatunk, akinek munkásságában elsőként jelentkezett ez a szociológia fejlődésében később oly jellemzővé vált tendencia. A pozitivista megközelítési mód más formában viszont — legalábbis a kezdeti szociológia néhány nagy alakjánál, itt elsősorban Comte-ra, Spencerre, Lewis Morganra és W. G. Sumnerre gondolunk — a megfigyeléssel összefüggésben olyan módszerben is realizálódott, amely *történeti összehasonlítás* elnevezéssel a szociológia módszertanának ma is nélkülözhetetlen — bár egyesek által méltatlanul elhanyagolt — eleme.

Darwin és követői óriási összehasonlító anyag értékelése után alakították ki és fejlesztették tovább a biológiai fejlődéstant. Az evolúciós felfogásnak a szociológiában való alkalmazása ugyancsak lehetetlen lett volna megfelelő összehasonlító anyag gyűjtése és történeti értékelése nélkül.

Márpedig a kezdetben a romantika eszmekörében kibontakozó néprajzi kutatások a 19. század végére már meghaladták a puszta leíró, morfológiai szintet, és a történeti felfogás, de az evolúciós tan hatására is történeti jellegűvé váltak. Ennek egyik formájaként kialakult az az etnológiai elemzés, amely az őstörténeti kutatásokat a jelenkori primitív népek tanulmányozásával összekapcsolva igyekszik általánosításokhoz jutni. Azok az eredmények, amelyeket a 19. század második felében az ilyen jellegű elemzés pl. Lewis Morgan vagy — jóval erősebb történeti hangsúllyal — Bachofen produkált műveiben, az a hatalmas összehasonlító anyag, amelyet ők és mások ekkorra már a szociológia rendelkezésére bocsátottak, a szociológia olyan maradandó megállapításait tette lehetővé, mint amelyeket pl. Engels műve tartalmaz a család, a magántulajdon és az állam eredetéről, ezen túl pedig elősegítette a történeti összehasonlításnak a szociológiában való általános elterjedését. Az összehasonlító módszer már kibontakozott a szociológia olyan előfutárainál is, mint Montesquieu, s a társadalomtudomány egyes ágaiban a történeti szemponttal is párosult, pl. Savignynak, a történeti jogi iskola fejének és követőinek munkásságában, sőt Comte már tudatos módszertani fejtegetésekben kapcsolja össze a kettőt. Igazi kibontakozása azonban az evolúciós társadalomtan vizsgálataiban következett be, olyan máig maradandó művekben, mint Lewis Morgan „Az ősi társadalom" (Ancient Society) vagy W. G. Summer „Folkways" c. munkái.

A módszertani eredményeken túl e kor szociológiájából néhány más elem is érdemes a kiemelésre. Mindenekelőtt talán a társadalom organikus felfogása. Említettük már, hogy a társadalom organikus képe merőben konzervatív, nem egy esetben reakciós jelleggel alakult ki Menenius Agrippa egykori meséjétől egészen a francia forradalommal szemben álló filozófusok elmélkedéseiig. Arra is utaltunk, hogy a biológiai szociológia keretein belül az organikus társadalomkép különös jelentőségre tett szert, bár sokszor

mechanikus, torz felfogásban jelentkezett. Meg kell említenünk azonban azt is, hogy jóllehet a társadalomnak mint élő organizmusnak a felfogása önmagában félrevezető, a biológiai szociológiában való megjelenésében mégis a társadalom *funkcionális* felfogásának előfutáraként értékelhető. A funkcionális társadalomkép — vagyis az a felfogás, hogy a társadalom minden egyes részének, jelenségének, elemének meghatározott funkciója van az egész számára, hogy tehát a társadalom meghatározott elemek működéséből összeálló rendszer, és az egyes elemeket a rendszer számára kifejtett funkciójukon keresztül érthetjük meg — a modern szociológia egyik legfontosabb sajátossága. Lényegében tehát a funkcionalizmus az organikus társadalomképre vezethető vissza, s itt határozott kontinuitás észlelhető a szociológia kezdete és modern elméletei között. A társadalomnak funkcionális rendszerként való felfogása azonban csak akkor torzításmentes, ha látjuk, hogy a társadalom ugyanakkor történeti folyamat is. I. Sz. Kon szovjet szociológus mutatott rá, hogy a kezdeti szociológia néhány nagy alakjánál, pl. Comte-nál és Spencernél még együtt találjuk ezt a kettős felfogást, amely a modern szociológiában kettéválik, sőt polarizálódik a funkcionalizmus javára.

A társadalom organikus felfogása — akár a funkcionalizmus elődjeként is — általános társadalomképet adott a korai szociológiában, és nem került sor arra, hogy egy bizonyos társadalom viszonyainak tanulmányozása alapján konkrétan elemezzék a rendszerben működő részeket. A konkrét felé való törekvés azonban a történeti szemléletből is szükségszerűen következett, ha sem Comte, sem Spencer nem is jutott tovább műveiben bizonyos történeti-társadalmi fejlődési szakaszok még mindig eléggé általános felvázolásánál. E fejlődési szakaszok a mai szociológia számára már nem jelentenek sokat, hiszen nem a társadalmi fejlődés alapvető tényezőin alapulnak, megemlítésük is csupán egyetlen vonatkozásban indokolt. Comte és Spencer szociológiájában ugyanis már megjelent az *ipari társadalom*

fogalma, ismét egy olyan fogalom tehát, amely a modern szociológiában vált igazán jelentőssé. Éppen mai jelentősége miatt azonban különösen óvakodni kell a visszavetítő szemlélettől, amelytől elemzéseikben nem mindig mentesek az ipari társadalom ideológiájának mai képviselői (pl. Raymond Aron). Nem vitás, hogy az ipari társadalom fogalma mind Comte, mind Spencer műveiben a korabeli társadalmat, a szabad versenyen alapuló tőkés társadalmat fejezte ki. Lényegében tehát — ha legjelentősebb vonásaiban fel nem ismerten is, és bizonyos torzításokkal — konkrét társadalmi történeti alakulatot tükrözött. (Comte esetében utópisztikus szervezéssel párosult, amely mind a liberális, mind a szocialista elképzelésekkel szemben a harmadik utat keresve próbálta a társadalom problémáit az adott keretek közt megoldani, míg Spencer egyértelműen a liberális álláspontot fogadta el és indokolta is.) A marxista szociológia egyik eredendő sajátosságát abban látjuk — s ezt később majd részletesebben is kifejtjük —, hogy nem csupán felfedte a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat fogalmát, de a társadalomról általánosan levont következtetéseihez is egy társadalmi alakulat viszonyainak konkrét elemzése és feltárása segítségével ért el. S ha a korai polgári szociológia az ipari társadalom fogalmával nem is jutott el sem a marxizmus konkrét társadalmi-gazdasági alakulat fogalmáig, s különösen nem a korabeli tőkés társadalom valóságos viszonyain alapuló elemzésekig, annyi bizonyos, hogy az ipari társadalom fogalmával a konkrétság felé tett lépést, mert felismerte a korabeli nyugat-európai társadalom s a társadalmi fejlődés egyik benne már megjelent jellemző vonását, az ipari fejlődést, és az ennek megfelelő társadalmi viszonyokat. Az ipari társadalom mai fogalmával még találkozunk. Itt csak annyit, hogy mai értelmében már elvezet a konkrét társadalmi-gazdasági alakulattól. Igaz ugyan, hogy sokszor azonos vagy hasonló jegyek alapján és bizonyos szintig elfogadható általánosítással ténylegesen meglevő különb-

ségekre utal pl. a tradicionális és az ipari társadalom között, mégis, a történeti eltéréseket figyelmen kívül hagyva, különböző konkrét társadalmi-gazdasági alakulatokat próbál egy fogalomba egyesíteni.

A mai szociológia számára is értékesebb eredményeket találunk azonban, ha a részkutatásokat vesszük szemügyre. Ebből a szempontból különösen érdekesek William Graham Sumner amerikai szociológusnak a szokással kapcsolatos kutatásai. Sumner főművében, a máig is maradandó „Folkways"-ben írja, hogy a szociológia számára a szokás ugyanazt a vizsgálati alapegységet jelenti, mint a sejt a biológia számára. Valóban, a szociológia megjelenésétől kezdve élénk érdeklődést tanúsított az emberi magatartás, közelebbről — első fejlődési időszakában — a magatartásszabályok iránt. Különösen jellemző volt és maradt ez az amerikai szociológiára, nem véletlen, hogy éppen Sumner kutatásai az amerikai szociológia első időszakának legfontosabb eredményei. Albion W. Small, aki négy pontban foglalta össze az amerikai szociológia jellegzetességeit századunk első évtizedeiben, e négy pontból kettőben is az emberi magatartásra utal. Az amerikai szociológiában általánosan elfogadott volt ugyanis — mint írja —, hogy a szociológia feladata az emberi magatartás olyan tudományos törvényeinek feltárása, melyek hasonlóak a fizika és az organikus világ változatlan természettörvényeihez. Ezekből a törvényekből vezethető le az, hogy a társadalom, a társadalmi magatartás az egyéni magatartáson nyugszik. Messzire vezetne az amerikai társadalom azon korai sajátosságainak elemzése, amelyek folytán a magatartás szerepe és jelentősége a szociológiában is erősen hangsúlyozódott. Feltehetően szerepe van azonban ebben már a pionirkor társadalmi viszonyainak, a puritanizmus mindennapi magatartást is erősen irányító szociáletikájának, és az egész amerikai fejlődésből adódó sajátos individualizmusnak, amely a társadalom problémáit mindig az egyénre, az egyéni magatartásra visszavezetve próbálta megérteni és meg-

oldani. Sumner pedig, a biológiai szociológia kereteiben gondolkodva, a szabad versenyen alapuló polgári társadalom ideológiájának alapelvéhez, a laissez faire elvéhez kötötten a természetes növekedést, a mesterséges beavatkozásoktól nem háborított fejlődést képviselte. Logikusan juthatott tehát arra a gondolatra, hogy a szociológiának meg kell találnia azt a legkisebb egységet, amelyből kiindulva a társadalom természetes, egyre összetettebb jelenségeket produkáló fejlődését, a társadalom intézményei kialakulásának menetét megmagyarázhatja. S ilyen alapegységül kínálkozott számára — a szociológiának az amerikai társadalom viszonyai által meghatározott kezdeti sajátosságaiból is adódóan — a *szokás*.

Sumner munkássága természetesen nem abban maradandó, hogy fejlődési sémája segítségével mindent egy elemre visszavezetve akarta megmagyarázni a társadalom magatartási szabályainak sokszínűségét. Sokkal inkább abban, hogy igen sok tényanyagot gyűjtött össze, ezeket összehasonlító-történeti módszerrel kezelve következetesen érvényesítette kutatási szempontját. Így egy meghatározott probléma feldolgozásával elősegítette a szociológiának a leíró és impresszionisztikus állapotból való kiemelkedését, jelentős lépést téve a szisztematikus és magyarázó tudomány felé. A „Folkways" későbbi hatása mindenképpen megérdemli azonban, hogy röviden ismertessük gondolatmenetét is. Sumner abból indul ki, hogy a létért való küzdelemben az emberek csak társulva maradhatnak fenn. A társadalom saját környezetéhez, életfeltételeihez az evolúciós folyamatban alkalmazkodik, s ez az evolúció azokkal a cselekvési módokkal (ways) indul el, amelyekből a későbbi fejlődés során intézmények alakulnak ki. Ezekből a különböző szükségletek kielégítését célzó cselekvési módokból ugyanis szelektálódnak azok, amelyek a leginkább képesek a kívánt szükségletet a legkevesebb fájdalom- vagy rosszérzéssel és a legnagyobb jóérzéssel, örömérzettel kielégíteni. Ezek a cselekvési módok válnak azután szokásossá. E szo-

kásos cselekvési módoknak az eredménye azonban a fejlődés során nem volt előrelátható (amint ma sem mindig az), éppen ezért maga a megfelelő cselekvés sem volt tudatos. Ezért vész el a primitív szokás eredete a misztikumban, mert amidőn az ember cselekedni kezdett, nem volt tudatában cselekvése történeti jelentőségének. Amikor a cselekvési módokba tudatos elem kerül, éspedig a „jóléti elem", amidőn tehát az ember már tudta, hogy szokásszerű cselekvése összefüggésben van a társadalom hasznával, akkor a szokásos cselekvés, a folkways, mores-szé, a társadalom által tudatosan elismert szabályok összességének részévé változik. „A mores — mondja Sumner — társadalmi rítus, amelyben mindannyian öntudatlanul veszünk részt. A munkával, az étkezés óráival, a családi élettel, a nemek társadalmi kapcsolataival, a tulajdonnal, a szórakozással, az utazással, ünnepekkel, a neveléssel, az újságok és a könyvtárak használatával összefüggő szokásaink, tehát életünk megszámlálhatatlan részlete mind a rítushoz tartozik. Úgy teszünk, mint mindenki más. Az emberek nagy tömege számára minden, a mi számunkra pedig majdnem minden dologban a szabály: cselekedj úgy, ahogyan mindenki cselekszik. Ennek a szabálynak a szuggesztiója és annak a feltételezésnek az elfogadása vezet bennünket, hogy kell valami bölcsnek és hasznosnak lennie abban, amit mindenki cselekszik. A folkways igen nagy tömege fegyelmez bennünket és jelenti számunkra a szokás és a rutin támogatását. Ha minden helyzetben, amidőn cselekednünk kell, arra volnánk kényszerítve, hogy racionális megfontolások alapján cselekedjünk, ez elviselhetetlen teher lenne számunkra. A szabad és a nem szabad jótékony hatása megóv bennünket ettől a zavartól."*

A szociológia fejlődésének első korszakában tehát már határozottan megformálódott a magatartás iránti érdeklődés, amellyel összefügg a szociológia későbbi jelentős mérvű

* W. G. Sumner: Folkways. New York 1960. 68–69 old.

pszichologizálódása, és egyik jelentős szociológiai elméletnek, a társadalmi cselekvés tanának kialakulása.

A korai szociológia valamennyi itt tárgyalt — de sok tekintetben még kiegészíthető — elemének, sajátosságának további fejlődése azonban már átvezet a szociológia második szakaszához, a monopolkapitalista társadalom szociológiájának kibontakozásához.

3. A SZOCIOLÓGIA A MONOPOLTŐKÉS TÁRSADALOMBAN

A századfordulótól a harmincas évek végéig terjedő évtizedeket méltán nevezhetjük a szociológia tudományérése korszakának. A monopoltőkés társadalom viszonyai, a tőkekoncentrálódás, a nagy szervezetek kialakulása, a munkásszervezetek egyre nagyobb szerepe, a rurális társadalom tradicionális intézményeinek átalakulása, az urbanizáció hallatlan növekedése egész sor olyan jelenséget produkált, amely szélesebbé, változatosabbá tette az állami feladatok skáláját. Az állam beavatkozása az eddig szentnek és sérthetetlennek tartott gazdasági szférába együtt járt egy csomó, a társadalom más viszonyait is szabályozó intézkedéssel. Mindez kezdte kibontakoztatni a szociológiának, mint a tudományos társadalomalakítás eszközének funkcióját, illetőleg egészen nyilvánvaló lett a szociológiával szemben támasztott ilyen igény. E fejlődéssel együtt egyre inkább kibontakozott mind az állami tevékenység, mind pedig a szociológia apologetikus szerepe is a munkásmozgalmakkal és a marxista társadalomelmélettel szemben. A forradalmak veszélye akuttá vált, és ezzel összefüggésben a marxista társadalomelmélet tudományos súlya is megnövekedett. Nem véletlen, hogy a kor vezető európai szociológusai munkásságukban egyre inkább a marxizmus kérdésfeltevéseivel és elméleteivel viaskodtak.

A kor európai szociológusait említettem a marxizmus

vitapartnereiként, ezzel jelezve valami különbséget is az európai és az amerikai szociológia között. Ez a különbség — amelyet röviden abban fejezhetnénk ki, hogy az amerikai szociológia később oly erőteljessé váló vonása a pragmatizmus, a társadalomról való „javító jellegű", meliorisztikus gondolkodásmód már ebben az időszakban világosan megmutatkozott — nyilvánvalóan a két kontinens sok tekintetben eltérő társadalmi fejlődésére, történeti és kulturális hagyományaira vezethető vissza. A felvilágosodás az európai társadalomból és szellemből született, s jóllehet a forradalmi cselekmények során gyakorlati következményekkel járt, mégsem érte el azt a stádiumot, amit „alkalmazott felvilágosodásnak" nevezünk, és amellyel Ralf Dahrendorf joggal jellemezhette az amerikai szociológiát és társadalmi teljesítményét. Ahogyan azonban a felvilágosodás eszméinek gyakorlattá válásában már Európában is észlelhető volt egy jó adag naivitás, ez a naivitás az amerikai társadalom körülményei között a századforduló szociológiai elméleteiben jócskán megnövekedett. Itt született a jelszó: „legyen minden törvényhozó szociológus", itt jelent meg a társadalmi ellenőrzés (s irányítás) fogalma, mintegy előrevetítve századunk későbbi évtizedeinek elnöki programjait a New Dealtól a New Frontiers-ig és a Great Society-ig. Mint ahogyan a ma oly divatos fogalomnak, a „jóléti államnak" koncepcióját is megtaláljuk már Lester Ward szociológiájában. Lester Ward — akinek munkássága talán a legjellemzőbb ebben a korszakban — igénye a szociológiával szemben eleve praktikus. Abból az egyebként helyes felismerésből kiindulva, hogy a környezete alakítja az állatot, míg az ember átalakítja környezetét, jut el a szociológia társadalomformáló funkciójához. Ebből vonja le a legvégsőbb következtetéseket is: a tudományos alapon történő törvényhozás és közigazgatás szükségességét, a liberális parlamentarizmus és az emberi jogok elutasítását.

Ahogyan azonban Ward gondolkodásában nem jelent meg a környezetét alakító ember számára is adottságot

jelentő környezet bizonyos fokú kondicionáló ereje, ugyanúgy helytelenül szinte korlátlannak tünt számára és sok kortársa számára is a szociológia társadalomformáló lehetősége.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a korabeli Amerika tényleg fel is használta volna a szociológiát tudományos társadalomalakításra. Az imént említett tényezők ugyanis szélsőséges individualizmust is eredményeztek. Ez és az amerikai társadalom sokféleképpen, de különösen a politikában megnyilvánuló konzervativizmusa, értelmiségellenessége sok tekintetben még ma is akadályozza a központi állami, tehát szövetségi „társadalomalakító" tervek valóraváltását. Nem kétséges, hogy akár Ward, akár Ross a „social control" eszméjével sok tekintetben a társadalom valóságos tendenciáit is felismerték. Jóllehet túljutottak Comte felfogásán, mert nem tekintették a társadalom problémáit csupán intellektuális problémának, mégis leegyszerűsítették a társadalomról és problémáiról, valamint a szociológia szerepéről alkotott képet, mert a megoldást intellektuális síkra helyezték, s nem ismerték fel az emberi viszonyoknak sokszor „az alkalmazott felvilágosodással" szemben megnyilatkozó valóságát és hatását.

Ez az optimista meliorizmus és leegyszerűsített társadalomkép azonban nyilvánvalóan összefügg a századforduló amerikai társadalmának gyors fejlődésével, a hatalmas iparosodással és városiasodással, urbanizációval, a nagyfokú mobilitással, az egyéni emberi teljesítmény sokszor korlátlannak ítélt felfogásával. Az európai szociológusok, noha ugyancsak kifejezték valamilyen formában a társadalom tudományos alakításának és a szociológiának mint a társadalom vezetése eszközének eszméjét, mégis sokkal szkeptikusabbnak bizonyultak. Mindenesetre látták a szociológiának mint intellektuális teljesítménynek lehetőségeivel és a társadalom sokszor „irracionálisan" megnyilatkozó erőivel, jelenségeivel kapcsolatos problémát. Nem hisszük ugyan, hogy pl. e kor három vezető európai szocio-

lógusa (Durkheim, Pareto, Max Weber) munkásságának ez lenne a legfontosabb jellemzője — ahogyan Raymond Aron egyébként igen szépen fejtegeti —, de nem vitás, hogy tudományuk lehetőségeit távolról sem ítélik meg olyan optimista módon, mint amerikai kortársaik. Durkheim bizonyos fokig Comte példáját követi, midőn jobb megoldás híján valamiféle, a tudomány által inspirált erkölcsöt ajánl megoldásként, Pareto pedig bármennyire is igyekszik a szociológiát minden értéktől, minden szubjektivizmustól megszabadítva csupán objektív elemzésre szorítani, mégis látja, hogy a társadalmi problémák nem oldhatók meg bármilyen objektív tudomány javaslatai segítségével sem, mert az emberi magatartás jórészt irracionális. De még Max Weber is, aki a társadalom fejlődésében a racionalitás kiteljesedését véli felfedezni, s ezt tartja a legjellemzőbbnek, jól látja azokat a problémákat, amelyek ebből a racionalitásból, a társadalom megszervezésére való törekvésből, az észt és a szervezettséget megtestesítő bürokratikus apparátusból adódnak, általánosabban pedig azt a problémát, hogy *az emberi cselekvésből nem mindig a szándékolt eredmény születik.*

A két kontinens társadalmának és szociológiájának különbségeiből azután az a nagyon érdekes következmény fakad, hogy a századfordulón és az azt követő évtizedekben az átfogó szociológiai elmélet területén a maradandóbb teljesítményt az európai szociológia nyújtja, míg a részkutatásokban, a módszerek kidolgozásában — bár itt is vannak számottevő, sőt kiváló európai eredmények — az amerikai szociológia jár elől.

E korszak szociológiai elméleteit sem mutatjuk be szisztematikusan, csupán arra szorítkozunk, hogy kiemeljünk két jellegzetes vonást, amelyeknek a szociológiai elméletek két nagy csoportja felel meg, és amelyek a szociológia tudományos kérdésfeltevésének lényegét érintik. A monopoltőkés társadalom szociológiájában jelent meg ugyanis a szociológia máig is ható kétféle felfogása, a „társadalmi fizika"

és a „társadalmi cselekvés" tana. Ezzel a kétféle felfogással a szociológia két olyan jellemző vonása került felszínre, amelyet megnyugtató módon eddig csak a marxista szociológia tudott egyesíteni.

A „társadalmi fizika" típusú szociológiai elméletek tulajdonképpen a hagyományos, kezdeti szociológia folytatói. A társadalom tényeit objektív dolgoknak tekintik (Durkheim és Pareto — e csoportból a legnagyobbak — kifejezetten meg is állapítják ezt), lényegében tehát továbbfejlesztik azt a természettudományos „van" szemléletet, amely a természettudományi törvényfogalommal együtt a korai szociológiának előfeltételét jelentette, de egyben jellemző vonása is maradt. A „társadalmi fizikából" azonban most már hiányzik mindenfajta erőszakolt természettudományi analógia, sőt a természettudományok kategóriáit vagy fogalmi rendszerét sem kívánják már alkalmazni a szociológiában. „Társadalmi fizika" névvel azért jelöljük az elméleteknek ezt a csoportját, mert a természet tényeihez hasonlóan objektívnak, az individuális léttől és magatartástól függetlennek tekinti a társadalmi jelenségeket, és — ami nagyon lényeges — magukat ezeket a jelenségeket is a társadalom tényeiből kívánja megérteni. Nem folyamodik tehát más tudományhoz, még az individuális pszichológiához sem. Ezt az álláspontot a szociológiában — talán kissé meghökkentő módon — szociologizmusnak nevezik, és ez a szociologizmus egyaránt jelenti a társadalmi tények elsőbbségét a pszichológiai tényekkel szemben és a „társadalmit" az „individuálissal" szemben.

Világos, hogy a társadalomnak és jelenségeinek ilyen „szociologisztikus" felfogása kihat a megközelítés módjára is. Pareto „logikai-tapasztalati" módszere lényegében a természettudományos gondolkodás modellja a jelenségek közötti „egyformaságok" tapasztalati úton való megközelítésére, illetőleg a jelenségek összefüggéseiben észlelhető szabályosságok leírására. Durkheim, aki szerint a társadalmi tények az egyénre külső kényszert gyakorló „megszi-

lárdult vagy meg nem szilárdult cselekvési módok", kutatásait a társadalom magatartásszabályainak, illetőleg a statisztikai úton megközelíthető magatartásoknak a megfigyelésére alapozta. A magatartásszabályok, erkölcsi és jogi normák elemzését Durkheimnek a munkamegosztásról írott művében figyelhetjük meg, míg a statisztikailag megfogható magatartás tanulmányozásának máig is ható iskolapéldája a közelmúltban magyarul is megjelent „Az öngyilkosság" [Le suicide] című műve. Ebben Durkheim nem csupán felhasználja a statisztikát, de alkalmassá is teszi szociológiai hipotézisek verifikálására vagy elvetésére, bonyolultabb szociológiai elemzések kiszolgálására.

A „társadalmi fizika" típusú szociológiai elmélet módszereire Durkheimnél különösen jellemzővé vált statisztikai elemzés természetesen nem minden előzmény nélkül alakult ki. A francia szociológiával kapcsolatban egyébként is megállapítható, hogy szinte kezdettől fogva a társadalom makrostrukturális problémái iránt érdeklődött, e problémák megközelítésére pedig a statisztika elsődlegesen alkalmas. Mindazokat a kérdéseket, amelyeket akár Durkheim is strukturális problémaként fogott fel, de morfológiai szinten ragadott meg, tehát a népesség tagozódását, földrajzi elhelyezkedését stb. a statisztika is vizsgálta már a szociológia kialakulását megelőzően vagy a szociológia kezdeti korszakában. Sőt, Gabriel Tarde már egy társadalmi részjelenséget, a szokásos bűnözést is a statisztika eszközei segítségével tanulmányozott. „Az öngyilkosság"-ban alkalmazott statisztikai-szociológiai elemzés azonban jóval többnek és hatásosabbnak bizonyult, mint akár a makrostruktúra statisztikai megközelítése, akár Tarde vagy mások kísérletei. Durkheim ugyanis az öngyilkosságot nem egyéni motívumokra vezette vissza csupán, hanem megkísérelte felderíteni azokat a társadalmi tényezőket, a társadalom azon állapotát és jelenségeit, amelyek az egyénben az öngyilkosságra vezető motívumokat kialakítják, illetőleg kondicionálják. (A szociológiai tényezők pszichikus ténye-

zőkké válásának mechanizmusát Durkheimnek nem sikerült felderítenie.) Ilyen társadalmi helyzet, állapot Durkheim szerint olyankor áll elő, amikor például hiányzik a társadalmi integráció, illetőleg éppen ellenkezőleg, túlságosan erős a társadalmi kohézió; ilyen az az anomikus állapot, amidőn a társadalmi normák, a megszokott értékek stb. elvesztik irányító hatásukat akár általában, akár pedig egyes, hirtelen más körülmények közé jutott emberek vagy embercsoportok számára. Ezek a társadalmi helyzetek tehát kedvező talajt biztosíthatnak az öngyilkosság elterjedéséhez, hiszen ezekkel függ össze, hogy az egyén például túlságosan azonosul a társadalommal, illetőleg éppen ellenkezőleg, kapcsolatai lazulnak, vagy a társadalomtól kapott irányítás túlságosan meggyengül. Bármilyen konkrét formát is öltenek ezek a szituációk (pl. a hadsereggel túlságosan azonosult hivatásos tiszt, a társadalmi csoportkötelékeit megszakító vagy lazító ember stb. kevésbé „védett" az öngyilkossággal szemben), mindenképpen a látszólag legegyénibb elhatározás társadalmi kondicionáltságát találjuk meg bennük. Mármost a társadalmi integráció, vagy ellenkezőleg, az anomia foka közvetlenül nem állapítható meg. Olyan elvont fogalmak ezek, amelyek valóságot, de statisztikai eszközökkel csak áttételesen megközelíthető valóságot fejeznek ki. Ezeknek a helyzeteknek a mérésére Durkheim azután többfajta mutatót is kialakított, amelyek statisztikailag megfogható jelenségekben vagy a szimptomákban tükrözik, vagy tükrözhetik az alapjelenséget (pl. válási arányszámok alakulása, a gazdasági vagy politikai válságot kifejező adatok stb.). Gyakorlatilag tehát eljutott ahhoz az eljáráshoz, amely a modern szociológiában a „közbenső változó" alkalmazását jelenti, s ezzel összefüggésben először alkalmazta az ún. multivariációs analízist, a többváltozós elemzést, amely a mai szociológia statisztikai elemzéseinek nélkülözhetetlen technikája.

S ha természetszerűen találhatók is hiányosságok Durkheim statisztikai elemzésében — hiszen ezek a módszerek

azóta rendkívüli mértékben fejlődtek — annyi mindenképpen megállapítható, hogy ezt ő alkalmazta először eredményesen a szociológiai kutatás során. A „társadalmi fizika" amerikai képviselői ugyan szintén viszonylag korán hangsúlyozták a statisztikai módszerek fontosságát, sőt alkalmazták is ezeket, de csupán egyszerűbb változataikat. Ward szociológiájában pl. még nem található a durkheimihez fogható elemzés. Az igazi fordulat a statisztikai módszerek felhasználásában később, F. H. Giddings-szel, és még inkább tanítványaival következett be. Általában az ő Columbia egyetemi működésének tulajdonítják, hogy Amerikában századunk első évtizedeiben már statisztikailag és demográfiailag is jól képzett szociológusok nemzedéke nőtt fel. Giddings bármennyire is hasznos működése azonban mégsem fogható Durkheim munkásságához, nem produkált olyan elvileg és módszertanilag jelentős művet, mint „Az öngyilkosság". Egyébként nagyon érdekes, hogy az amerikai szociológia egzakttá válása paradox módon összefügg a társadalmi haladás eszméjéből, a szociológiának mint mindenható racionális eszközből való bizonyos kiábrándulással. Ez a kiábrándulás, amely a polgári szociológia eszközeivel racionálisan meg nem magyarázható és meg nem oldható jelenségekkel — a világháború, a gazdasági válság, az ezzel összefüggő elszegényedés, a korlátlan lehetőségekbe vetett hit megingása stb. — függ össze, a társadalom egészétől a kisebb egységek felé fordította a figyelmet. Olyan problémák kutatására, mint pl. az urbanizáció, a vele kapcsolatos jelenségek (R. E. Park, E. W. Burgess és különösen a Lynd házaspár munkásságára gondolunk — az utóbbiak Middletown-ja már félúton járt a szociográfia és a modern empirikus szociológia felvételezési technikája között), s ez közvetlenül előkészítette az utat a modern szociológia többé-kevésbé leszűkített problémakutatása számára. Nagyon érdekes egyébként, hogy az urbanizáció következtében a faluszociológia egyre inkább a fejletlen társadalmak vagy a primitív közösségek kuta-

tására korlátozódott, s hovatovább az etnológusok kezére jutott. A részjelenségek, az egyes problémák megközelítése során fejlődtek ki azután a modern szociológiát jellemző vizsgálati módszerek is.

A szociológiát azonban — mint láttuk — kezdetétől jellemezte, egyik másik művelőjének munkásságában különösen is hangsúlyozódva, az *emberi magatartás*, az azt irányító *magatartásszabályok* iránti érdeklődés. Nem mentesek ettől a „társadalmi fizika" típusú elméletek sem, jóllehet a magatartás ezekben nem válik a társadalom végső elemévé, nem építenek rá általános társadalommagyarázó elvet. Észlelhető azonban a tárgyalt kor szociológiájában ez az utóbbi törekvés is. Ennek jelei mutatkoznak meg Ferdinand Tönnies német szociológus munkásságában, aki a két társadalom típusát (közösség és társadalom) tulajdonképpen az egyéni akarat két fajtájára, az ún. lényegi akaratra (Wessenwille) és a szabadon formálható akaratra (Willkür) vezeti vissza. Ahhoz azonban, hogy az egyéni magatartást központba állító szociológiai elméletek sora — amelyeket bizonyos különbségeik ellenére is joggal foglalhatunk össze a *„társadalmi cselekvés* tana" névvel — kialakuljon, lényeges változásnak kellett bekövetkeznie a polgári filozófiában, különösen annak ismeretelméleti módszertanában. Ennek a változásnak a lényege az objektív társadalmi törvény fogalmának kiküszöbölése, illetőleg bizonyos absztrakt tipológiával való helyettesítése. Hosszadalmas lenne Dilthey, Windelband és Rickert filozófiájának akárcsak bemutatása is, akiknél ez a törekvés végül is a társadalom- és természettudományok módszertanának elválasztását eredményezte. Felfogásuk lényegét, erősen leegyszerűsítve, abban foglalhatjuk össze, hogy a társadalmi tények, szemben a természeti jelenségekkel, pszichikusiak, egyediek, tehát szubjektívek, megismerésük során a természeti tényeknél alkalmazott megközelítés nem vezethet célra, a társadalomtudományban a törvényfogalom tehát nem használható.

Tulajdonképpen ennek az — itt természetesen leegysze-

rűsítetten ábrázolt — ismeretelméleti felfogásnak következményeit vonta le Max Weber a szociológiában, amidőn megállapította, hogy a társadalom végeredményben az egyéni kapcsolatok kölcsönhatása, a társadalmi jelenség az egyéni magatartások összessége. Ha tehát olyan jelenségeket kívánunk megérteni, mint pl. az állam, a szövetkezet vagy a feudalizmus, akkor a jogi dogmatikával szemben nem kezelhetjük ezeket elvont egységként, hanem az emberi összműködés bizonyos meghatározott módjaként felfogva, a bennük részt vevő emberek érthető cselekedeteire kell redukálnunk őket. A jogtudomány — mondja Weber — az államot vagy a jogi személyt (tehát valamilyen szervezetet) is, mint az egyes embert, szinte individuumként fogja fel, míg a szociológia számára pl. az állam fogalma mögött *csak* különleges módon végbemenő emberi cselekedetek vannak.

Mivel azonban a társadalomban az emberi cselekvések tömegével állunk szemben, világos, hogy valamilyen módon differenciálni kell a cselekvések között, ha általuk társadalmi jelenségeket kívánunk megérteni. A differenciálás első szempontját Weber a *társadalmi* cselekvés fogalmának megkülönböztetésében találta meg. Egy cselekvés annyiban társadalmi — mondja —, amennyiben az a cselekvő személy vagy személyek által a cselekvésnek tulajdonított szubjektív értelem szerint mások cselekvésére vonatkozik. A társadalmi cselekvés köre tehát leszűkül az egymásra vonatkozó magatartások hálózatára. További megkülönböztetésre ad azonban lehetőséget a társadalmi cselekvés tipizálása: a társadalmi cselekvés ugyanis lehet *a)* célracionális, amennyiben a cselekvést az határozza meg, hogy „milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől", és ez a várakozás valamilyen racionálisan kiválasztott egyéni cél érdekében jön tekintetbe; *b)* értékracionális, ebben az esetben a cselekvés valamilyen etikai, vallásos stb. érték által meghatározott; *c)* érzelmi jellegű, amelyet a cselekvő érzelmei, érzései határoznak meg, és

végül *d)* hagyományos cselekvés, amelyet a szokások határoznak meg, végeredményben tehát beidegzett cselekvésmód. Ezekből a cselekvésmódokból alakulnak ki a társadalmi kapcsolatok, több egymásra tekintettel lévő, egymáshoz igazodó ember cselekvéseként. Ily módon a társadalmi kapcsolat — mondja Weber — teljes egészében és kizárólag az a valószínűség, hogy a cselekvés társadalmi lesz. Ebből adódik azután a weberi szociológia valószínűségi szemlélete, az a szemlélet, amelyet mai értékelői Weber egyik legnagyobb felfedezésének tekintenek, és amelyet „Wirtschaft und Gesellschaft" című művének bevezető lapjain ő maga így fogalmazott meg: „A törvények... a társadalmi cselekvésnek bizonyos tényálladékok jelenléte esetén *várható* menetére vonatkozó, a megfigyelés által alátámasztott tipikus valószínűségek: azaz olyan esélyek, amelyek a cselekvők tipikus motívumaiból és a cselekvésnek általuk tulajdonított tipikusnak vélt értelméből megérthetők."*

S ezzel elérkeztünk a társadalmi cselekvés tanának ismét csak Webernél jellemzővé vált (mert hiszen pl. Tönniesnél és másoknál előbb is felbukkant) fogalmához, az *ideáltípushoz*. Már a „törvény" weberi meghatározása jelzi, hogy itt tulajdonképpen típusról van szó. Későbbi fejtegetéseiből pedig az is világossá lesz, hogy Weber a megértés számára konstruált tiszta, azaz a valóságban, empirikusan elő nem forduló, éppen ezért „ideál" típusokat. Ezek a jelenségek tipikusnak tartott vonásait esetleg eltúlzottan absztrahálva, tulajdonképpen az empirikus valóság sokszínűségében való tájékozódást segítik elő, lényegében tehát heurisztikus jelentőségük van. Röviden szólva: a típusalkotásra való törekvés nem elvetendő, a marxista szociológiában is megfelelő helye van, de nem az „általános", hanem a „különös" szintjén. Weber esetében az „ideáltípus" sokszor azért válik szubjektívvé és ezáltal használ-

* M. *Weber:* „Gazdaság és társadalom." Bp. 1967. 51. old.

hatatlanná is, mert az általános törvényszerűségek kiküszöbölésével tulajdonképpen azok helyére kerül.

Weber igen nagy jelentőségű szociológiai munkásságáról még nagyon sokat kellene elmondani. Utalhatnánk óriási történeti anyagot feldolgozó vallásszociológiai, politikai szociológiai, jogszociológiai stb. tevékenységére, gazdaságtörténeti és gazdaságszociológiai munkásságára, amely nagyon sok elemében hatott és hat a modern szociológiára, és amelynek révén még ma is a legkiemelkedőbb polgári szociológusnak tekinthető. Utalhatnánk arra, hogy Weber mutatott példát a polgári szociológiában a történeti módszer alkalmazására, említhetnénk — és a következő fejezetekben említjük is — nevét még sok más vonatkozásban. Ilyen például a marxizmus társadalomelméletével folytatott polémiája, amely különösen a törvényfogalmat, a gazdaság és a társadalom összefüggésének problémáját stb. érintette. Most azonban mint a társadalmi cselekvés tanának első nagy hatású kialakítóját kellett kiemelnünk, mert jóllehet, ez az elmélet a későbbi fejlődés során sok tekintetben kiegészült, részletesebb kibontásra került (egyes vonatkozásokban el is avult), alapjaiban — akár az emberi cselekvést és vonatkozási rendszerét, akár a statisztikai valószínűség szociológiai jelentőségét, akár a modern modellképzés alapjául szolgáló ideáltípustant tekintjük is — mindenképpen Max Weberre vezethető vissza.

A most tárgyalt korban természetesen nem Weber az egyetlen, akinél a társadalmi cselekvés tanának egyes elemei megmutatkoznak. Ugyancsak a weberi szociológia filozófiai-ismeretelméleti alapjául szolgáló megfontolásokat ismerhetjük fel Németországban például Georg Simmel műveiben, aki szerint a társadalom tulajdonképpen nem más, mint történés, mint funkcionális folyamat, az, amit az emberek tesznek és tapasztalnak, tehát végeredményben az emberek, az individuumok pszichikai interakciója. Ugyanígy Leopold von Wiese is az emberek közti kapcsolatok tudományának tekintette a szociológiát. Amerikában

Robert M. MacIver határozta meg úgy a társadalmat, mint azoknak a társadalmi viszonyoknak a rendszerét, amelyekben és amelyek által élünk, és amelyeket a tudatos cselekvés fejez ki. Egészen természetesnek tűnik azonban, hogy miután az emberi magatartás került a központba, megnövekedett a pszichikus elem jelentősége is a szociológiában. A pszichikus elem szerepe ugyan a „társadalmi fizika" típusú szociológiai elméletekben is növekedett (Ward, Giddings, Cooley stb. nevét említhetnénk), a társadalmi cselekvéstan további kibontakozásával azonban még inkább jelentőssé vált. Mai változataiban a modern pszichológia, különböző irányai által alakítottan, el nem hanyagolható mértékben befolyásolja az empirikus vizsgálatokat és az elméletalkotást egyaránt.

Jóllehet a társadalmi cselekvés tana Weber, s bizonyos fokig még Simmel munkásságában sem vált el a történeti módszer alkalmazásától, századunk első évtizedeiben is megjelent már az az új kutatási technika, amely tökéletesítve, a statisztikához közelítve oly nagy szerepet játszik a modern, a társadalmi cselekvés elméletére alapozó szociológiai kutatásokban. A társadalmi cselekvés tanára — amikor ez már konkrét kutatásokban megnyilvánult — elsősorban nem a statisztikai elemzés, hanem más, sok tekintetben szubjektívnek nevezhető módszerek kialakítása volt jellemző. A módszerek e szubjektivizálódása elvi síkon MacIvernél is megmutatkozik, de a statisztikával szemben kialakított új módszer, a pszichikus „kezelést" idéző esettanulmány első jelentős kialakítói és alkalmazói Florian Znaniecki (lengyel származású) és W. I. Thomas amerikai szociológusok voltak. Ismert nagy művükben „A lengyel paraszt Európában és Amerikában" [The Polish Peasant in Europa and America] tulajdonképpen az egyén érzelmeit, reflexióit, véleményét tanulmányozták, amelyekben — mint pl. az Egyesült Államokba kivándorolt lengyel parasztok — saját életük, körülményeik megváltozását értékelik. A mű alapját képező vizsgálathoz a magánlevelek

tömegét, önéletrajzokat és más írásos dokumentumokat használtak fel. Az új módszerek kialakításán túl azonban nem érdektelen az sem, hogy Znaniecki és Thomas elméletileg is igyekezett továbbfejleszteni az emberi magatartást formáló tényezők megértésére alkalmas fogalmi keretet, végül azonban ők is a cselekvés közvetlen, tehát pszichikus inditékaiig jutottak el, amelynek meglehetősen önkényes tipologizálását is megkísérelték. Munkásságuk maradandó jelentősége mégis módszertani, és a „Polish Peasant" c. művüket ma már elsősorban az esettanulmány első igazi szociológiai alkalmazásaként tartják számon.

A szociológia kezdeti korszakának sajátosságait idézve most megállapíthatjuk, hogy a szociológia kezdetén akár a társadalomban, akár a tudományban csírájában meglevő vonások a monopolkapitalizmus idején általánosságban is kibontakoztak, és ez a kibontakozási folyamat jelentős fejlődéssel járt mind az elméletképzés, mind pedig a kutatási módszerek területén. Az elmondottakon túl azonban igen nagy jelentőségű mozzanat volt, hogy a *társadalom funkcionális felfogása* is megszabadult biológiai burkától, elhagyta az organikus társadalomelmélet kereteit. Már Lester Ward „Tiszta szociológia" [Pure Sociology] című művében is olvashatjuk: „Tézisem az, hogy a szociológia tárgya az emberi teljesítmény. Nem az, hogy mik az emberek, hanem hogy mit tesznek. Nem a struktúra, hanem a funkció."* A funkcionális társadalomkép igazi kidolgozása azonban — bármennyire is kísért szinte valamennyi korabeli szociológiai elméletben, Webernél éppenúgy mint Durkheimnél vagy Paretónál, tehát az elméletek mindkét típusában — egy lengyel származású angol etnológus, Bronislav Malinowski nevéhez fűződik.

Malinowski az első világháború időszakában a Csendes-óceán térségében végzett etnológiai kutatásokat, éspedig

* L. F. Ward: „Pure Sociology" [Tiszta szociológia]. New York–London 1903. 15. old.

elsősorban a Trobriand szigeteken, ahová mint „ellenséges állam polgárát" az angol hatóságok internálták. Kutatásai során — amelyek egyébként a szociológia egyik lényeges vizsgálati technikáját, az ún. résztvevő megfigyelést fejlesztették ki —, arra a meggyőződésre jutott, hogy a vizsgált társadalom elemei összefüggenek egymással, kölcsönhatásban vannak, mindegyik elem sajátos funkciót teljesít a tanulmányozott közösségben. Ez a társadalomkép érdekes módon elsősorban a Trobriand szigetek lakói „jogi" viszonyainak tanulmányozása nyomán alakult ki Malinowskiban. „A bűncselekmény és a szokás a primitív társadalomban" [Crime and Custom in Savage Society] c. művében leírja, hogy e szigetvilágban, amelynek területe rendkívül tagolt, és a lagúnák sokasága tarkítja, igen nagy jelentősége van a vízi közlekedésnek, a halászatnak, ennélfogva a csónak, a kenu elsőrendű fontosságú. A felületes szemlélőnek úgy tűnhet — folytatja —, hogy a kenu tulajdonjoga teljesen szabályozatlan, és általában a vele kapcsolatos kérdésekben káosz uralkodik. Holott ez éppen nem így van, mert a kenuhoz a szabályok egész rendszere kapcsolódik. A csónak tulajdonosa ugyanis egy személy, általában a falu első embere, társai pedig, akik vele együtt eveznek, tehát a csónak legénységét képezik, és legtöbbször rokonai is, bizonyos jogokat élveznek a kenut illetően. Mindenki teljesíti a maga kötelességét, és így mindenkinek biztosítva vannak a jogai is; halászat esetén pl. mindenki megkapja a maga részét. Most tekintsünk el annak vitatásától, hogy a „jogoknak" és a „kötelességeknek" ez a rendszere, amelyet Malinowski modern szemlélettel (a do ut des tőkés társadalomban kikristályosodott elve) és modern fogalmakkal megközelítve ténylegesen jognak tekint, vajon valóban az-e. Jelentősebb ennél az a következtetés, amelyet Malinowski e kutatási eredményeket a „primitív jog", sőt a primitív társadalom világán túl is általánosítva, az Encyclopaedia Britannica számára a funkcionális módszerről írt részben így vont le: „Az elmélet e típusa azt célozza, hogy

az antropológiai tényeket a fejlődés minden fokán funkciójuk által magyarázza meg, azzal a szereppel, amelyet a kultúra integráns részén belül játszanak, azon a módon, ahogyan egy rendszeren belül egyik a másikhoz kapcsolódik, és ahogyan ez a rendszer a fizikai környezethez viszonylik."

Malinowski munkásságában tehát már megjelenik — éspedig tulajdonképpen a mai jelentőségében — a *rendszer* fogalma, amely a funkcionalizmus leglényegesebb kategóriájává vált. A funkcionalizmus ugyanis — miként ezt a modern polgári szociológiában már többen is megállapították — nem csupán az összefüggések kutatását jelenti, hiszen akkor minden szociológiai kutatás funkcionalista lenne. A mai funkcionális elmélet felé haladva, a rendszer fogalma egyre határozottabban kirajzolódik, míg azután F. Znaniecki meghatározása alapján (a valóságban számtalan rendszer van, mindegyik korlátozott számú elemből áll, amelyek sokkal inkább egymással függenek össze, mint a rendszeren kívüli elemekkel) végül is Talcott Parsons munkásságában nyeri el mai formáját és jelentőségét is az empirikus szociológiai kutatásokban.

A funkcionális társadalomkép körvonalainak pontosabb kirajzolódása — bármennyire jelentős is a későbbi kutatások szempontjából — bizonyos mértékben a konkréttól való eltávolodást jelentette a kor szociológiai elméletei számára. Említettük, hogy az első fejlődési szakasz néhány átfogó gondolkodású szociológusa (például Comte és Spencer) kialakította az „ipari társadalom" mint a társadalmi fejlődés adott végső szakasza fogalmát. Utaltunk arra is, hogy ezzel a fogalommal a konkrét társadalom felé közeledtek, még ha az „ipari társadalom" fogalma tartalmában nem is fedte a tőkés társadalom viszonyait, illetőleg, ha az említett és más szociológusok kutatásai kevéssé is irányultak e társadalom konkrét kutatására. A második fejlődési szakaszban azonban — jóllehet sokkal több konkrét problémára irányuló szociológiai vizsgálódással találkozunk — az

elméleti társadalomkép kialakítása a funkcionalizmussal bizonyos mértékben távolodott a konkrét társadalmi alakulattól. A funkcionalizmus ugyanis már Malinowskinál és másoknál is a történetiség háttérbe szorulásával járt, előrevetítve így a modern szociológia egyik jelentős vonását.

A 20. század első évtizedeinek szociológiája a *társadalmi csoport* fogalmával törekszik a konkrétság, a kis egységek felé, és ebben már a modern szociológia egyik lényeges jellemvonása bontakozik ki. A társadalmi csoport már Durkheimnél is nagy jelentőségű, első igazi elemzését azonban C. H. Cooley amerikai szociológus végezte el. Cooley csoportfogalmában a polgári szociológia egyébként is jelentős lépést tett előre, amennyiben ő nem tekintette többé az embert és a társadalmat két egymással szemben álló antipólusnak. Bár a társadalmat nem redukálta az emberi magatartásra, felismerte, hogy az egyén és a társadalom két egymást feltételező fogalom, egyik sem létezhet a másik nélkül. A csoport jelentőségét éppen az ember társadalmi lénnyé válásában látta, abban a funkcióban, amelyet a társadalom egésze és az egyén egymásra hatásában teljesít. A csoport fogalmának kidolgozása több más szempontból is jelentős a szociológia későbbi fejlődésében. A modern szociológiában pl. kutatási keretet biztosít a társadalom egészétől elforduló vizsgálatok és elméletképzés számára, további lehetőséget ad a szociológiába behatoló pszichikus elem kiteljesedésére, és részben önmagában is kutatási eszközzé válik, részben pedig az empirikus vizsgálati technika kifejlesztésének és alkalmazásának egyik fontos előfeltétele.

4. A MODERN POLGÁRI SZOCIOLÓGIA

A szociológiának az a sajátossága, hogy konkrét társadalmi problémákhoz kapcsolódva, azok megoldására törekedve fejlődik, tulajdonképpen napjainkban bontakozik ki

igazán. Ennek társadalomfejlődési és ideológiai okait egyaránt eléggé feltárták már. Egyrészről ugyanis a modern ipari társadalom — használjuk most e szót differenciálatlanul — egyes társadalmi problémáinak megoldása lehetetlen lenne szociológiai tudásanyag nélkül. Gondoljunk csak a népesség gyors szaporodásával, az urbanizációval, a bűnözéssel, a termelő üzemekben kialakuló jelenségekkel, a politikai gyakorlattal, tömegközléssel stb. összefüggő kérdésekre, hogy csak néhányat említsünk. Másrészről viszont a polgári szociológiának a tőkés társadalom által megszabott ideológiai korlátai nem teszik lehetővé a társadalmat egészében átfogó és megértő, a valóságot ténylegesen kifejező elméletek kialakítását, általában nem akadályozzák viszont egy-egy társadalmi probléma tanulmányozása során a tényleges ismeretszerzést és a szerzett tudásanyag felhasználását.

Ezt a helyzetét a polgári szociológia is felismerte, legkifejezőbben C. Wright Mills, aki a jelenkori szociológiának „bürokratikus" funkciót tulajdonít. Történetileg — hangsúlyozza Mills — a szociológus munkáját inkább ideológiai célokra használták fel, ma azonban az egyensúly a bürokratikus hasznosság felé kezd eltolódni. Az ideológiai felhasználás a modern szociológiát illetően a marxizmussal szembeni vitát, a marxista társadalomelmélettel való szembenállást jelenti, a „bürokratikus" funkció pedig azt, hogy a szociológiai kutatásokat egyre inkább a nagy szervezetek, a hadsereg, a börtönök, a szociálpolitika stb. közvetlen céljai határozzák meg, és jóval kevésbé magának a szociológiának mint tudománynak az igényei. A szociológia ilyen fejlődését mindenekelőtt az Egyesült Államokban figyelhetjük meg, ahol a New Deal munkálataival vagy a második világháború hadseregszociológiai felvételeivel már megindult a szociológia közvetlen gyakorlati felhasználása. Az Egyesült Államok-beli helyzet azonban csak „minta", a szociológia útja kezdettől fogva általában is ide vezetett. Az amerikai fejlődésnek mar ismert sajátosságai, az a tény,

hogy az iparosítás és a gazdasági fejlettség szintje itt a legmagasabb, eredményezték, hogy a szociológia itt nyerte el leggyorsabban és legjellemzőbben mai arculatát és funkcióját. A szociológia eredendő reformizmusa és az amerikai fejlődés kezdetére különösen jellemző optimista meliorizmus ma már úgy alakult át, hogy a szociológia nem tűzi ki célul az egész társadalom megreformálását, alakítását, javítását — és csak ritkán az egész társadalom megértését — ellenben arra törekszik, hogy vizsgálataival közvetlen segítséget adjon a politikának, az igazgatásnak, a gazdasági életnek, a szociálpolitikának. Ebben a körben végzett kutatásai azonban általában ténylegesen is használható tudásanyagot halmoznak fel, sőt a valóságot jól tükröző fogalmak, részelméletek kialakítására is lehetőséget adnaki

A mai polgári szociológiának — beleértve az amerika. szociológiát is — csupán egy, bár kétségtelenül túlnyomó részét jellemezhetjük a „bürokratikus" funkcióval. A részproblémákra irányuló kutatások során felhalmozott empirikus adathalmaz egy része azonban használhatatlan. A kutatások olykor álproblémákra irányulnak, máskor a problémákat olyan formális szinten ragadják meg, hogy a kutatás tudományosan használható ismeretanyagot nem ad, sőt gyakorlati használhatósága is kétséges. De találunk a modern polgári szociológiában olyan irányzatokat is, amelyek társadalmi funkciója éppen nem a „bürokratikus" politikai-igazgatási-gazdasági célok szolgálata, hanem a fennálló társadalmi viszonyok kritikája. Ezek a szociológiai kutatások is közvetlenül a társadalmi problémákhoz tapadnak, de megoldásukat nem az adott probléma elszigetelt kutatásával kívánják szolgálni, hanem a társadalom állapotának, jelenségeinek és benne az individuum helyzetének feltárásával. Ez az ún. kritikai szociológia sok esetben romantikus, a jelent a múlt értékei alapján megítélő álláspontot is kialakít (ilyen például William H. Whyte amerikai szociológus harca a modern társadalom szervezettsége ellen), sokszor moralista jellegű (mint például Erich

Frommnak az elidegenedéssel kapcsolatos elmélkedései). De akadnak olyan képviselői is, és ide sorolható mindenekelőtt C. Wright Mills és David Riesman vagy a német Ralf Dahrendorf, akik jobb értelemben vett szociológiai munkássággal igyekeznek a társadalom valóságos jelenségeit felfedni. Mills elemzése az uralkodó elitről vagy az ún. „white collar", a fehérgalléros dolgozók társadalmi jelentőségéről és problémáiról, illetőleg Riesman munkája a magányos tömegről az amerikai vagy éppen a modern tőkés társadalmon túl is tanulságokkal jár.

A kritikai szociológia jellemzésére — és egyben a modern szociológia társadalmi talajának érzékeltetésére is érdemes röviden bemutatni Riesman elméletét a *kívülről* vezérelt társadalomról. Riesman kiváló művében „A magányos tömeg"-ben [The Lonely Crowd] a társadalom fejlődését elemezve két „forradalmat" különböztet meg, amely meghatározza az ember társadalmi életét, magatartásának típusát. Az első forradalom a reneszánsszal, a reformációval és az ellenreformációval kezdődött, és az ipari forradalommal, valamint a 17., 18. és 19. század politikai forradalmaival fejeződött be. (Tulajdonképpen tehát a polgári fejlődés egészének forradalomként való felfogásáról van szó.) Ez a „forradalom" változtatta a hagyományoktól irányított társadalmat belülről irányított társadalommá. A tradicionális társadalomban minden ember pontosan meghatározott funkcionális kapcsolatban volt embertársaival, míg a belülről vezetett ember magatartását korán, általában életének első szakaszában elsajátított belső értékek és célok együttese irányítja. A második forradalom időszakát most éljük — mondja Riesman —, s ezt a jelenlegi társadalmat a kívülről irányított ember jellemzi, akit legtipikusabban az „új középosztály" tagjai, a managerek, a nagy szervezetek alkalmazottai testesítenek meg. Azok tehát, akik az ipari társadalom új koncepciójában mint e társadalom legfontosabbnak tekintett osztálya elsőrendű szerephez jutnak — mint Whyte-nak az új társadalmi

etikát hordozó „szervezeti embere", vagy Mills elemzésében mint az uralkodó elit egyik rétegének tagjai, vagy a fehérgallérosok tömege — , a társadalomban igen fontos helyet foglalnak el. Ez a kívülről irányított, sajátos konformizmust megtestesítő embertípus természetesen nem csupán az új középosztályra jellemző, hanem az állam egyre fokozódó társadalmi tevékenysége, a szervezeteknek a társadalomban elfoglalt döntő helye, a tömegközlési eszközök társadalmi méretű hatása stb. következtében egyre inkább általánossá is válik. Nagyon érdekes, hogy a kritikai szociológia ezzel a társadalmi valósággal vagy romantikus, idejétmúlt eszméket, etikát tud szembeállítani csupán, vagy az utópizmus eszméjéhez menekül. Riesman például egy másik művében, az „Újjáértékelt individualizmus" [Individualism Reconsidered] c. munkájában azt írja, hogy „az utópikus gondolkodás tradíciójának újjáélesztése egyike napjaink legfontosabb intellektuális feladatainak"*.

Számára az utópia hitet jelent, de nem a létező, hanem a potenciális valóságban, amely túlnyúlik a technológián és a társadalmi szervezeten. Ez a „túlnyúlás" azonban nem jut el az alapvető társadalmi viszonyok megváltoztatásának szükségességéig, így azután végeredményben „utópisztikus" eszméi is legfeljebb a várostervezés, a szűkebb közösségek alakítása köré koncentrálódnak. A kritikai szociológia egyik legreprezentánsabb képviselője is odajut tehát, ahová a korabeli szociológia általában: részjelenségek tanulmányozásának és részproblémák megoldásának korlátozott lehetőségéig.

Riesman, Mills, Dahrendorf, Fromm és a kritikai szociológia más alakjai által feltárt kép — mint a modern polgári szociológia társadalmi önismeretének sok tekintetben helytálló példája — megmutatja e szociológia bürokratikus funkciójának adott kereteit, társadalmi lehetőségeit és

* D. Riesman: „Selected Essays from Individualism Reconsidered" [Válogatott tanulmányok az újjáértékelt individualizmusról]. New York 1964. 67. old.

jelentőségét is. A bürokratikus funkció ugyanis — politikai, igazgatási, gazdasági vagy kulturális vonatkozásokban — a kívülről irányítottság egyik fontos előfeltétele, a modern ipari társadalom társadalmi problémái megoldásának lényeges eszköze. A „sociology in action" tehát társadalmi szükséglet, és a szociológia, de a szociológusok társadalmi presztizse is sok tekintetben attól függ, mennyire képesek hozzájárulni a legkülönbözőbb társadalmi problémák megoldásához. S a szociológiának mint tudománynak — a szekptikus hangok ellenére is —, nemkülönben a szociológus „szakmának" az egész modern világban, nem csupán az Egyesült Államokban, egyre nagyobb tekintélye van, művelőinek száma és a kutatásokra fordított anyagi eszközök egyre növekednek, mert ahogyan egy amerikai szociológus mondotta: egyre nagyobb az igény az olyan szociológusok iránt, akik maguk is kikívánkoznak a terepre, és inkább vállalják a kényelmetlen gyakorlati munkát, mintsem csupán beszéljenek a társadalmi problémákról.

A szociológia e gyakorlati hasznának elismerése mellett — amely kérdőívek, statisztikai adatok megszámlálhatatlan sokaságát produkálta a legkülönbözőbb mikroproblémákkal kapcsolatban — mégis joggal hangzanak el aggodalmaskodó hangok a szociológiának mint tudománynak, a társadalom *megismerésére* hivatott tudománynak további fejlődését illetően. S itt nem csupán Lynd „Tudomány, de miért?" [Knowledge for What?] c. híres könyvére és kétségeire gondolunk, hanem azokra az aggályokra, melyek a szociológiának jövőbeni és jelenlegi szélesebb értelemben vett hasznosságát illetően merülnek fel. Arról van szó ugyanis, hogy a gyakorlati problémák első kézből való, pusztán pragmatikus megközelítésére való koncentrálás, amely szükségképpen háttérbe szorítja a tudomány egészének átfogó elméleti fejlődését, bár mindig hozzájárult a szociológia fejlődéséhez, mégis azzal a veszéllyel járhat, hogy az elméleti fegyvertár nem megfelelő volta, illetőleg nem kielégítő fejlődése miatt már maga a gyakorlati prob-

lémák jövőbeni megközelítésének sikere is kétségessé válhat.

Ennek bizonyos jelei ma is megmutatkoznak. Minden szociológus előtt nyilvánvaló, hogy a modern szociológiában hiányoznak az átfogó társadalomelméletek, és ezt csak részben pótolhatják azok a kísérletek, amelyek az eddig összegyűjtött empirikus adatok „kodifikációja", rendszerezése számára kívánnak elméleti fogalmi keretet biztosítani. Az átfogó jellegű elméleti fogalmi keret kialakításában egyébként még mindig kísért bizonyos fokig a már meghaladott kor és szociológia két elmélettípusának, a társadalmi cselekvés tanának és a társadalmi fizikának árnyéka. Az első típusra különösen jellemző Talcott Parsonsnak a társadalmi cselekvés elméletére felépülő strukturális-funkcionális elmélete, a másodikra George Gurvitch francia szociológus „mélyszociológiája".

Parsons társadalomelméletének legjellemzőbb vonása, hogy egyesíti magában a Weber-féle társadalmi cselekvés tanát, a szociálpszichológiában (elsősorban G. H. Mead munkásságában) kifejlesztett státusz és szerep fogalmakat, valamint a társadalom funkcionális felfogását. Az így adódó társadalomelméletet erősen leegyszerűsítve (és sokszor bírált komplikált nyelvezetét „lefordítva"), a következőkben foglalhatjuk össze: Parsons társadalomelméletének kiindulópontja a társadalmilag cselekvő egyén (ego), akit a vele szemben álló tárgyi világ kielégít vagy megkárosít. A tárgyi világ azonban tulajdonképpen más egyéneknek (más ego-knak) cselekvéseiből adódik, amelyek ily módon egymásra hatnak, tehát interakciót alkotnak. Más egyén minden ego számára mint más, tehát mint alter jelentkezik, akinek — illetőleg akiknek — cselekedetei, elvárásai az ego cselekvését is irányítják, befolyásolják. Mármost ha bizonyos helyzetekben az elvárások és a cselekvővel szembeni szankciók (ez egyaránt lehet jutalom és büntetés) ismételten megnyilatkoznak, megszilárdulnak, olyan normatív elvárásrendszer jön létre, amely az ego számára a cselekvés

normatív orientációját jelenti. Az ego és az alterek kölcsönös elvárásai szerepelvárások tömegében épülnek fel, amelyek az ego által betöltött helyhez, státuszhoz fűződő elvárásokat foglalják magukban. A státusz az egyén helye a társadalmi kapcsolatok szövevényes rendszerében, a szerep pedig a státusz dinamikus, funkcionális megnyilvánulása. A társadalmi státuszok és szerepek azután rendszerekbe szerveződnek — a rendszer funkcionális elméletben már kialakult fogalmának megfelelően. A rendszer ily módon egymással összefüggő státuszok és szerepek hálózata, az az egység tehát, amelyben a státusz-szerep elemek inkább kapcsolódnak egymáshoz, mint az egységen kívül álló elemekhez. A társadalom struktúrája ebben az elméletben tehát a státusz-rendszer felépítés, a funkcionális oldal pedig a szerepelvárások tömege. Ezekből az alapegységekből épül azután tovább a parsonsi elmélet, amelynek megfelelően, a rendszerek négy szinten szerveződve adják meg a társadalom egészének képét: *a)* az elsődleges vagy technikai szinten, ahol az elsődleges csoportok helyezkednek el (például a család); *b)* az irányítási szinten, ahol a szervezetek helyét találjuk meg; *c)* az intézményi szinten és végül *d)* a társadalmi szinten, amelyre a legjellemzőbbek a társadalom egészét érintő rendszerek, pl. a politikai rendszer. E szinteken elhelyezkedő rendszerek azután különböző funkciókat teljesítenek, mint a környezethez való alkalmazkodás, a cél elérése érdekében kifejtett tevékenység, a belső integráció felé irányuló funkció, amelynek eszköze a belső normákat, mintákat fenntartó és a kialakuló feszültségeket „kezelő" funkció.

E leegyszerűsített ábrázolás alapján is nyilvánvalóak a parsonsi elmélet kritikus pontjai. Mindenekelőtt az — és erre egyik legalaposabb bírálója, C. Wright Mills is rámutatott —, hogy az erre az elvárásokra, a státuszokhoz kapcsolódó szerepekre épülő hálózat *normatív* jellegű, függetlenül a társadalomtól, köztük az egyetlen gyenge kapocs a cselekvő egyén, az „ego". Az egyén azonban min-

den cselekvésében az elvárások tömege irányában tapogatózik, mint „lokátor csápjai", hogy Novikov szovjet szociológus szellemes kifejezését idézzük, ily módon a társadalom valóságát csak normatív kivetülésében érzékelheti. S itt emlékeztetnünk kell Riesman „kívülről irányított" társadalmára. Mennyire annak valóságát fejezi ki Parsons elvont társadalomelmélete! A második kritikus pont — és ezúttal Dahrendorfra hivatkozunk — a struktúra fogalma, amelyet Parsons a státusz-rendszerrel, illetőleg annak kombinációival azonosít, holott a társadalom struktúrájáról már a polgári szociológia is a valósághoz közelebb álló nézeteket fejlesztett ki. Nem is szólva arról, hogy Parsons megfordítja a cselekvés és a struktúra viszonyát, amennyiben nála a struktúrát is az „objektiválódott cselekvés adja meg. Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy ez az elmélet nem ad képet a társadalom valóságos viszonyairól, még az egyéni cselekvést kondicionáló alapvető viszonyokról sem, bár az sem vitás — és ezt kutatási eredmények bizonyítják —, hogy kategóriái egyes részvizsgálatok során hasznosíthatók.

A „társadalmi fizika" egyes sajátosságait magán viselő gurvitchi elmélet sok tekintetben már differenciáltabban igyekszik megközelíteni a valóságot. George Gurvitch orosz származású francia szociológusra nagy hatást tett a marxizmus társadalomelmélete, különösen Marx ifjúkori írásai, de folytatta a francia szociológiának Durkheimre visszavezethető hagyományait is. Így jutott arra a következtetésre, hogy a társadalom a „mélység" felé tagozódik, jelenségei az így kialakult szinteken helyezkednek el, és itt is tanulmányozhatók. Ezek a szintek a morfológiai és ökológiai felszíntől (demográfiai, földrajzi adottságok) a társadalmi szervezeteken, normákon, kollektív „jeleken és jelzéseken", kollektív magatartásokon, társadalmi szerepeken, szimbólumokon, értékeken át a kollektív lelkiállapotokig és pszichikus érzésekig (mint az enyém, tied, mienk érzése) haladnak, a társadalom külső felszínétől a pszichi-

kumig. Ennek a konstrukciónak azonban, annak ellenére, hogy egyes jelenségeket helyesen értékel — például nem függetleníti a társadalmi szerepek hálózatát a társadalom által való meghatározottságtól —, nagyon sok támadható pontja van: az egyes szintek kevéssé választhatók el egymástól; túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a legkülönbözőbb magatartásirányító jelenségeknek; nem látja a társadalom gazdasági viszonyainak meghatározó jellegét, sőt ezeket legfeljebb áttételesen veszi tekintetbe. Minthogy nem súlyoz az elképzelhető — és még több szempontból is továbbalakítható — szintek között, így ezek egyforma fontosságúaknak tűnnek, és éppen a súlyozás, a meghatározó viszonyok kimutatása hiányában automatikusan a legvégső, a legbensőbb, a pszichikus szint látszik meghatározónak, miáltal az ezt vizsgáló mikroszociológiai vizsgálatok tűnnek a legjelentősebbeknek. Mindezek következtében — jóllehet tudatosan bírálja a társadalmi cselekvés tanát, azt az álláspontot, hogy a társadalomban nincsenek az egyéni cselekvésen túlmenő objektív jelenségek — elméletében csakúgy, mint a társadalmi cselekvés elméletében és az egész modern szociológia tényleges vizsgálataiban a magatartás és a magatartáskutatás kerül középpontba.

Mindkét elméletalkotó az empirikus szociológiai vizsgálatok számára kivánt kodifikációs és fogalmi keretet adni. Parsons esetében ebből annyi sikerült, hogy fogalmai ténylegesen élnek az empirikus vizsgálatokban, míg Gurvitch elméletének egésze és fogalmai a nagyobb valóságérték ellenére sem hatoltak be a konkrét kutatásokba. Munkássága annyiban maradandó, hogy a szociológia különböző ágaiban, az egyes szakszociológiákban létrejött írásoknak viszonylag áttekinthető keretet adott, végeredményben tehát a kutatási eredmények kodifikatórikus rendszerezése felé tett lépésként értékelhetjük. Mindkét elmélet kudarcot vallott azonban a társadalmat átfogóan magyarázni kívánó törekvéseiben.

Ez a kudarc egyébként a modern polgári szociológia leg-

több képviselője számára nyilvánvaló. A magyarázatot azonban nem hozzák összefüggésbe — és ez természetes is — a polgári társadalomnak a szociológiai megismeréssel szemben is korlátokat szabó kereteivel, vagy akár e társadalomnak a szociológia iránt támasztott igényeivel, hanem a szociológia általános fejletlenségére, elméletalkotási képtelenségére hivatkoznak. A szociológia még nem várhatja a maga Einstenjét — mondja pl. Robert Merton, az egyik legnevesebb mai amerikai szociológus —, hiszen még Keplerét sem találta meg. Mi hát a megoldás, amelynek segítségével a modern szociológia túl kíván jutni a praktikus, empirikus társadalomkutatásokon? A „középfokú elméletek", amelyeknek legnagyobb hatású propagálója éppen az imént említett Robert Merton. A gondolat nem teljesen új, már Florian Znaniecki, a harmincas évek elején az ún. „zárt rendszerek" fogalmával sok tekintetben hasonló módon kívánta elkerülni a nagy elméletalkotások Kharübdiszét és az empirikus adatok irracionális tömegének Szkülláját. Znaniecki rendszerfogalma — mint láttuk — a funkcionalizmus kategóriája. S valóban, a mai középfokú elméletek képzésére való törekvés sem választható el — s különösen nem Mertonnál — a funkcionalizmustól, amely tehát a modern szociológiában szinte általánosan uralkodó helyre tett szert. A középfokú elméletek és a funkcionalizmus rendszerfogalma az elméletképzés során, de a konkrét szociológiai kutatások számára kialakított fogalmi keretben is szükségképpen találkoznak. A rendszernek a funkcionális elméletek által használt értelme ugyan valóban nyitva hagyja azt a kérdést — ahogyan I. Sz. Kon szovjet szociológus megjegyzi —, hogy a társadalmi rendszer melyik típusa tekinthető szociológiai vizsgálati alapegységnek, hiszen egy adott társadalmat éppen úgy rendszernek tekinthetünk, mint akár egy szervezetet (és ezt a problémát nem oldja meg a rendszer alrendszerekre való bontása sem), de lehetővé teszi a kiválasztott egységre vonatkozó részelmélet kialakítását. Az ilyen „középfokú elmélet" azonban éppen

azért, mert homályban maradnak a vonatkozó jelenségnek a társadalom általános viszonyaihoz való, sokszor fel nem derített vagy nem is vizsgált összefüggései, a társadalom által való kondicionáltsága aligha adhat helyes képet magáról a jelenségről vagy annak egyes lényegi vonásairól. S még egy negatívum, amely sokszor különösen problematikussá teszi az ilyen típusú, „középfokú elméleteket". A funkcionalizmus a rendszerfogalommal sem tudta kiküszöbölni azt az eddigi általános negatívumot, hogy képtelen megoldani a jelenségek történeti fejlődésének, változásának problémáját. A rendszert adottnak veszi, pillanatnyi működésében vizsgálja, így akár a konkrét vizsgálat, akár az elméletképzés számára a jelenség sok vonása rejtve marad, és ami talán még lényegesebb, lehetetlenné válik — akár még középszinten is — az adott konkrét rendszeren túlmenő általánosítás.

A funkcionális elméletalkotás ellen sok kifogást emelhetnénk még az elmondottakon kívül is. Most csak egyre térünk ki, éspedig arra, hogy általában nem, vagy rendkívül nehezen ad magyarázatot a társadalomban megnyilvánuló konfliktusokra. E sajátosságára Dahrendorf is rámutat, mondván, hogy ha egy adott rendszeren belül minden elem szükségszerű kapcsolatban van egymással, akkor akár az organikus társadalomképben, minden elem léte és működése egyformán indokolt, szükségszerű és elvileg azonos jelentőségű. A társadalomban lépten-nyomon megnyilvánuló konfliktusokat, ellentmondásokat természetesen a funkcionalizmus sem tagadhatja, ezeket azonban a rendszer zavarainak tekinti. (Jellemző egyébként, hogy általában a magatartás síkján fogja fel, és a társadalmi ellenőrzés, irányítás segítségével megoldhatónak is tartja őket.) Nem jut tehát el az ellentmondások, konfliktusok mélyebb társadalmi meghatározottságáig, ennek következtében annak elismeréséig, hogy egy-egy rendszer s működése alapvetően problematikus lehet.

Éppen a rendszer működési zavaraival nem magyaráz-

ható, a funkcionalizmus eredeti kategóriáival meg nem közelíthető jelenségeihez kapcsolódnak azok a fogalmak, amelyek a modern funkcionális társadalmi gondolkodás legfontosabb termékei, és amelyek — ma már általános nézet szerint — a marxista szociológia számára is használhatók. (Nincs itt helyünk ennek bővebb fejtegetésére, s másutt már szó is esett arról, hogy e kategóriák, ha nem is ilyen néven, de tartalmukban a marxi szociológiai megközelítés alapvető jelentőségű eszközei voltak. Sőt e fogalmak által jelzett probléma a korábbi polgári társadalmi gondolkodásban is felbukkant.) E fogalmakat konkrét jelenségek tanulmányozásával összefüggésben Merton alakította ki, s azóta az egész modern szociológiában széleskörűen alkalmazzák őket. Merton megkülönbözteti a manifesztálódott funkció, a látens funkció és a diszfunkció fogalmát. A manifesztálódott funkciót azok a következmények jelentik, amelyek elősegítik az adott rendszer felé irányuló adaptációt és alkalmazkodást, és amelyek szándékoltak, előre látottak. A látens funkció nem szándékolt, előre nem látott következményeket jelent, de olyanokat, amelyek a rendszer működése szempontjából nem tekinthetők negatívaknak. Érdekes azonban Merton példája is a látens funkcióra. Ismeretes, hogy az Egyesült Államok politikai rendszerének lényeges elemeit alkotják az ún. „politikai gépezetek". Ezek tulajdonképpen egyik-másik párt színeiben helyileg működő vagy egy-egy szakszervezet mögött meghúzódó, nemegyszer zsaroló, vagy más bűncselekmények segítségével is hatalomra törő, esetleg a helyi pártszerveket irányító szervezetek, gyakran közönséges bandák. E szervezetek jelentősége különösen egy-egy választás esetében válik nyilvánvalóvá. (Érdemes talán megjegyezni, hogy az 1965. évi New York-i polgármesterválasztásnak egyik lényeges és kritikus eleme volt a város demokrata „politikai gépezete". Nem csupán abban a vonatkozásban, hogy teljes súlyával a demokrata jelölt, Abraham Beame mögött állott, aki egyébként e gépezet útján került egyre feljebb a város

igazgatásában, hanem azért is, mert a végül a polgármesteri székbe került John Lindsay republikánus jelölt programjának egyik alapvető pontja éppen a „politikai gépezetek" befolyásának, uralmának megdöntése volt. Ellenfele pedig a választást közvetlenül megelőző kritikus televíziós vitán nem tudott válaszolni arra a vádra, amely szerint ő éppen ezeknek a gépezeteknek az embere.) Mármost Merton szerint e „gépezetek" látens funkciójának tekinthető, hogy „humanizálja" az egyébként személytelen politikát, biztosítja a helyi szavazók speciális érdekeinek tekintetbe vételét, elősegíti azoknak az embereknek a felemelkedését, mobilitását, akik attól más módon el lennének zárva stb. Így a politikai szervezetek a társadalomban betöltött manifesztálódott és a negatív vonásokban kifejezésre jutó (illegális üzlet, bűnözés) diszfunkciójuk mellett jelentős látens funkciót is ellátnak. Merton e példájából már a diszfunkció fogalma is világossá válik, amely tehát nem várt, nem kívánt, a rendszer működését nem befolyásoló vagy azt éppen zavaró következményeket jelent.

A funkcionalizmus Merton által alkotott új fogalmai tulajdonképpen a szociológiai gondolkodás régi problémáját teszik megfoghatóvá az empirikus vizsgálatok számára, vagyis segítségükkel a kutatások során is elválaszthatók a társadalmi magatartás motivációi és objektív következményei. A „társadalmi magatartás" azonban itt nem csupán az individuum viselkedését jelenti, hanem mindenfajta olyan emberi tevékenységet vagy tevékenységek együttesét, amelyek akár valamiféle norma alkotásban, pl. egy jogi norma létrehozásában, akár egy társadalmi szervezet kialakításában, vagy bármilyen más módon olyan jelenséget hoznak létre és működtetnek, amelynek a társadalom irányában következménye, hatása lehet. Ez a hatás azonban a manifesztálódott funkció, a látens funkció és a diszfunkció fogalmai segítségével differenciálható, és a differenciáltan jelentkező következmények ily módon megérthetők.

Említettük már a modern polgári szociológiának azt a

sajátosságát, hogy érdeklődése elsősorban egyes, a társadalmi gyakorlatból adódó problémák köré koncentrálódik. Ezt a koncentrálódást segíti elő a szociológiával szemben támasztott társadalmi igény, az elméletalkotás lehetőségei és korlátai. Ennek megfelelően fejlődtek ki a szociológia vizsgálati módszerei (erre még visszatérünk), de részben erre vezethető vissza a modern szociológia egyik sajátossága, a szakszociológiák kibontakozása is.

A történetileg először kialakult szakszociológiák többnyire úgy jöttek létre, hogy egy-egy tudományág által tanulmányozott jelenség társadalmi tartalma — általában a társadalmi viszonyokban bekövetkezett komolyabb változások következtében — nyilvánvalóvá tette az addigi gondolkodásmód és kutatási módszerek elégtelenségét. Ennek következtében egyes társadalomtudományi ágak a szociológiai megközelítési mód alkalmazására kényszerültek, vagy legalábbis bizonyos fokig szociológiai szemlélettel is kellett és kell dolgozniuk. Így jöttek létre a szociológia és más tudományágak határain és összefüggésükből a szakszociológiák. Ez történt a 20. század elején, amidőn a jogi jelenségek társadalmi meghatározottságának tudata, társadalmi tartalma tört be a jogtudományba, és ennek következtében kialakult a jogszociológia. Így jött létre ugyancsak ebben az időben a politikai szociológia, amidőn nyilvánvalóvá vált, hogy a klasszikus polgári politikai intézményekben új, eddig ismeretlen jelenségek alakultak ki, amelyek szociológiai megközelítés nélkül nem érthetők meg. (Klasszikus példája ennek Weber munkássága a bürokratikus szervezetekről, a vezetés, a politika problémáiról vagy Robert Michels pártszociológiája.) Ezek a szakszociológiák azután napjainkra már kialakították sajátos, részben szaktudományukhoz, részben pedig a szociológiához kapcsolódó fogalomrendszerüket, elméleteiket, módszereiket. Fejlődésüket — különösen a jelenségek megközelítésének módjában — mindig erőteljesen befolyásolják a szociológia fejlődésének, elméleteinek, módszerei-

nek sajátosságai. Az a mód azonban, amelyet a jogi és politikai szociológián példáztunk, a szakszociológiák születésének csupán egyik lehetősége. A szociológia mai problémakoncentráltsága következtében ugyanis az egy-egy jelenségre vonatkozó szociológiai kutatások általában más tudományág tudásanyagával, elméleteivel összefonódva annyira elszaporodnak, hogy sajátos szakszociológiai ágazatokká fejlődnek a szociológián belül. Így alakult ki pl. az üzemszociológia (az üzem- és ipargazdaságtan kutatásaival is összefüggésben), a családszociológia (amely a demográfiai vizsgálatokra támaszkodik), a falu- vagy a városszociológia (a településtudomány, az urbanisztika, a demográfia stb. közreműködésével), és sorolhatnánk tovább, említve pl. a szabadidő szociológiáját, a vallásszociológiát stb. Mindezek a szakszociológiák a szociológia által kifejlesztett fogalmakkal, módszerekkel dolgoznak, egyaránt kifejezik tehát a szociológia szakosodását, valamint más társadalmi szaktudományok szükségszerű orientálódását a szociológia felé.

A modern polgári szociológia eddig megismert sajátosságain túl talán a legjellemzőbb, a közvélemény számára mindenesetre legismertebb, legszembetűnőbb jellegzetessége nagyfokú empirizálódása. Ez a folyamat — amelynek gyökerei a szociológia jó néhány évtizedes fejlődésébe nyúlnak vissza, és amely megfelel a modern szociológia társadalmi funkciójának, sajátosságainak — elsősorban az egyes jelenségek és problémák gyakorlati jellegű kutatásának — együtt jár azzal is, hogy az érdeklődés a módszertanra koncentrálódik. Olyannyira, hogy egyes szociológusoknál fel is bukkan az az ismét csak régóta kísértő állásfoglalás, amely szerint a szociológia maga módszertani specialitás, és a szociológus nem más, mint valamennyi társadalomtudomány metodológusa.

A szociológiai kutatásoknak az emberi magatartás, sőt az emberi vélemény köré való koncentrálódásából következik, hogy a módszertan is elsősorban ebben a vonatkozásban

fejlődött. Paul Lazarsfeld szerint — aki a modern szociológia egyik vezető metodológusa — azok a fogalmak tekinthetők szociológiai fogalmaknak, amelyek az emberi viselkedés sokféleségére alkalmazhatók, és amelyek a legkülönbözőbb területeken — mint például az ár, a bűncselekmény, az öngyilkosság, a választás stb. — a lefolytatott empirikus kutatások eredményeinek értelmezésében egyaránt használhatók. Joggal jegyzi meg Mills erről az „absztrakt empirizmusról" (ahogyan Lazarsfeld saját metodológiáját nevezi), hogy ez a szociológiai realitásoknak pszichológiai változókra való redukálása. A szociológia ebben a redukcióban azonban szinte azonossá válik a szociálpszichológiával, sőt magával a pszichológiával is. Ez a tendencia egyébként már elnevezésben is megjelent, amennyiben újabban „behaviorisztikus" tudományokról beszélnek, amelyek — jóllehet a fogalom tartalma ma már nem fedi a behaviorizmus eredeti pszichológiai iskolájának tételeit — azonos szemlélettel, fogalmakkal, vizsgálati módszerekkel kívánják megközelíteni a legkülönbözőbb problémákat, és nem csupán a magatartás szintjén, hanem a magatartást kialakító motivációs, észlelő és értékelő folyamatokban is. A szociológia ilyen behaviorisztikus felfogásának további következménye azután, hogy a szakszociológiai megközelítést nemegyszer a behaviorisztikus megközelítéssel azonosítják. Különösen világosan kimutatható ez a jelenlegi amerikai politikai és jogszociológia esetében.

A szociológia ilyen fejlődésében közreható tényezők azután egymást erősítve alakítják ki a szociológia behaviorisztikus arculatát. Például a modern társadalom vitathatatlanul igényli a szociológiától egyes problémák, jelenségek gyakorlati hasznú kutatását. Ilyen kutatások leginkább kis egységekben, adott esetben kiscsoport keretekben végezhetők el, éspedig különösen a magatartás tanulmányozása útján. Az emberi magatartás alakulásával kapcsolatos fogalmakat viszont elsősorban a pszichológia dolgozta ki, amely amúgy is behatolt már a szociológiába. A pszicholó-

giai fogalmak használata azután tovább erősíti a szociológiának eredendő hajlamát a magatartásvizsgálatra, és statisztikai eszközökkel is ez a szint fogható meg legjobban. Márpedig a statisztikai eljárások alkalmazása konkrétságot ad a szociológiai kutatásoknak, sőt Arnold Rose amerikai szociológus egyenesen azt írja, hogy kizárólag ezek biztosítják a tudományos eredményt, hiszen alkalmasak arra, hogy a szociológiában a kísérleti kutatásokat helyettesítsék. Így azután már nem meglepő, hogy a szociológia módszertani kutatásai általában statisztikai jellegűek. Amennyiben ebből kilépnek, elsősorban azt keresik, hogyan igazolhatók vagy vethetők el a szociológiai hipotézisek statisztikai mutatók közbejöttével végzett vizsgálatok útján, illetőleg hogyan rendszerezhetők az így gyűjtött adatok, hogyan általánosíthatók valamilyen modell segítségével, hogyan rendezhetők összefüggő fogalmi keretbe vagy elméletbe.

A kikérdezéssel, a véleménykutatásokkal elvégezhető vizsgálatok mellett így sok tekintetben még egyéb empirikus kutatási eszközök is háttérbe szorulnak. Elmarad például a kísérlet, a különböző dokumentumok vizsgálata (ez utóbbi inkább a tömegközlés vizsgálata során tartalomanalízisként kerül alkalmazásra), különösen pedig a szociológia klasszikus megközelítési módjai, elsősorban a történeti összehasonlítás. Márpedig a tudományos általánosítást, az elméletképzésig is eljutó szociológiai kutatásokat csak az empirikus kutatási eszközök (helyénvaló) alkalmazásának és a hagyományos módszereknek, elsősorban a történeti-összehasonlító módszereknek a kombinálása teszi lehetővé. S ez a szociológia további fejlődésének útja is.

5. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA ÉS FEJLŐDÉSE

A marxi elmélet — és különösen a marxista szociológiai gondolkodás — kezdeti döntő lépéseinek jelentőségét abban látjuk, hogy — mint Lenin írta — „sutba dobta... a

társadalommal és a haladással kapcsolatos általános elmélkedéseket, és a helyett *egyetlen* társadalomnak, a kapitalista társadalomnak, *egyetlen* haladásnak, a kapitalista társadalom haladásának *tudományos* elemzését végezte el"*, azaz a *konkrét társadalmi alakulat felé fordult.*

A konkrét társadalomra irányuló elméleti gondolkodás már a korai marxi művekben is eleve kritikai volt. A hegeli államjog, majd jogbölcselet kritikája nem csupán a hegeli tételeket, hanem azokat a társadalmi viszonyokat is célbavette, amelyekből ezek a tételek kinőttek és amelyeket visszatükröztek. De nem kétséges az sem, hogy a hegeli tanok kritikájában és a „Gazdasági filozófiai kéziratok"-ban megnyilvánuló szociológiai gondolkodás előzményei éppen úgy megtalálhatók Marx újságírói munkásságában — amelyben az adott társadalom negatív vonásait tagadó „ellenzéki pátosz" mellett a konkrét viszonyokból kiinduló elmélyült elméleti fejtegetéseket találunk —, mint elméleti írásaiban, amelyekben a kort tükröző filozófiai és közgazdasági tanok elméleti meghaladása e társadalmi viszonyok iránti erős kritikai magatartással párosult. Köztudott az is, hogy Engels munkássága a „Wuppertali levelek" óta az európai munkásosztály helyzetének konkrét vizsgálatával s a porosz társadalom kritikájával függ össze. Így világos, hogy a marxista társadalomelmélet s általánosságban a marxista filozófia legfőbb jellemzője, hogy fogalmai *nem* metafizikusak, törvényeit a történelmi tapasztalatból, a gazdasági-társadalmi valóságból szűri le. A marxista filozófiát tehát nemcsak hogy sohasem jellemezte a „kell" szemlélet, hanem a polgári filozófiában a 18. századra kialakult „van" szemléletének metafizikus jellegétől eltérően, valóságos összefüggéseket, ennek megfelelő fogalmakat és törvényszerűségeket bocsát a szociológia rendelkezésére.

Marx és Engels a tőkés társadalom ellentmondásos jelle-

* V. I. Lenin: „Kik azok a «népbarátok» és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Bp. 1963. 131. old.

gének feltárásából kiindulva, mindvégig megtartották a folytonosságot nem csupán saját megelőző tanulmányaikkal, hanem olyan gondolkodók műveivel, mint például Saint-Simon. Így az ellentmondás kategóriáját, amely már a hegeli filozófiában is helyt kapott, megalapozottan használhatták általában a társadalomfejlődésre. Az empirikus társadalmi tapasztalat és az elméleti absztrakció történetileg is kimutatható egysége tette tehát lehetővé a marxizmusnak azt a gondolatmenetét, amelynek segítségével, a történelemben először kikerülve az utópia zsákutcáját, haladt túl az adott valóságon, eljutva így a pozitivizmus általa soha meg nem valósított jelszavának, a „voir pour prévoir" valósággá váltásáig. A tőkés társadalom viszonyai Marx és Engels működésének idejére értek meg annyira, hogy ellentmondásaik, lényeges mozgatóerőik felfedezhetőkké váltak, ahogyan a tudományos módszereknek, a tudományos gondolkodásnak az érettsége is lehetővé tette már, hogy a társadalmi valóság fejlődésének egy kis szakaszán, a tőkés társadalomban feltárt összefüggések — legalábbis alapvető lényegüket illetően — történetileg is általánosíthatók legyenek. Saint-Simon a jövő társadalmának tudományos alakítását célzó elképzeléseivel még az utópia területén mozgott. Comte viszont már nem tette meg a lépést, amellyel elhagyta volna saját társadalmának kereteit, az adott viszonyok között pedig a tőkés társadalom valójában nem igényelt tudományos társadalomszervezést, legfeljebb mint a forradalmakkal szembeszegezhető jelszót. Így Comte, amellett, hogy a misztikus pozitivista vallás zsákutcájába jutott, a társadalom konkrét megismerésében is csak korlátozott eredményeket érhetett el.

A marxista szociológia, jóllehet ugyanazon társadalmi viszonyok talaján született, mint a polgári szociológia, a konkrét társadalmi-történeti alakulat fogalmának felfedésével, e konkrét talajon észlelt jelenségek megfelelő történeti általánosításával túljutott az adott társadalom korlátain, felismerte egy-egy történelmi társadalmi alakulat meg-

haladásának történeti szükségszerűségét a jövőre nézve is. Ez lehetővé tette, hogy megtalálja a társadalmi jelenségek helyét nem csupán az adott társadalom valóságának viszonyai között, hanem a történeti folyamat egészében is. A konkrét társadalomvizsgálat és a történeti általánosítás együttes alkalmazásával jutott el tehát már fejlődésének kezdetén olyan elvi megállapításokig, amelyek ma is megadják a marxista szociológia általános elméleti kereteit.

A marxista szociológia így elért elvi jelentőségű eredményeiből most csak néhányat emelünk ki. Elsősorban olyan problémákkal összefüggésben, amelyeket — mint fejlődésének áttekintése bizonyítja — a polgári szociológia nem tudott megoldani. Ilyen mindjárt a társadalmi jelenségek valódi jellegének, természetének felismerése. Amennyiben általános elméletalkotásra törekszik, még a modern szociológia sem tudta meghaladni a szociológia története során kialakult kétféle elmélettípus, a „társadalmi fizika" és a „társadalmi cselekvés tana" között húzódó elválasztó vonalat. Nem jutott el e két elmélettípusban kifejezésre jutó szempont egyesítéséig, sőt, mert a modern polgári társadalom viszonyai és igényei általában a társadalmi cselekvés tanának megfelelő elgondolásoknak kedveznek, ilyen értelmű polarizáció is észlelhető. Ezzel szemben a marxista szociológia számára már a marxi művekben világos volt, hogy jóllehet a *társadalmi jelenségek objektív jellegűek, mégis emberi magatartásokban jutnak kifejezésre.* Max Weber például az állam fogalma mögött csak meghatározott módon végbemenő emberi cselekedeteket látott, Marx viszont az emberi viszonyokon túl felismerte az általuk kifejezett jelenség dologi jellegét is. Idézzük itt Marxnak a Rheinische Zeitungba írott egyik fiatalkori cikkét: „Amikor állami állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a *viszonyok dologi természetét* figyelmen kívül hagyjuk, és mindent a cselekvő személyek *akaratával* magyarázzunk. Vannak olyan *viszonyok*, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok

cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere. Ha eleve erre a dologi álláspontra helyezkedünk.. látni fogjuk, hogy a viszonyok hatnak ott, ahol az első pillantásra úgy tünt, hogy csak a személyek hatnak."* És talán felesleges is utalni a problémának az egységében is másik oldalát hangsúlyozó ismert tételre: arra, amit Engels Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művéről írt recenziójában a közgazdaságtanról mondott, de a szociológiára is érvényesen: „A közgazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek, végső soron osztályok viszonyaival; de ezek a viszonyok mindig *dolgokhoz kapcsolódnak* és *mint dolgok jelennek meg.*"** Igen sok más megállapítást találunk azonban a marxizmus klasszikusainál, amelyek mindezt az alapvető felismerést tükrözik. De talán még ezeknél is fontosabb, hogy magának a társadalmi jelenségek természetének a felismerése a klasszikusok által végzett sokrétű tudományos munkában mindig kifejezésre jutott.

A marxista szociológia kezdetének e rendkívül fontos elméleti eredményéből adódik azután az is, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálata során az individuális emberi magatartások és viszonyok között különbséget kell tenni. Fel kell ismerni azokat, amelyek valóban a jelenség lényegét fejezik ki, míg a többiek esetlegesnek, az adott jelenség lényegéhez képest véletlennek tekinthetők. S ez a követelmény nem csupán az egyes társadalmi jelenségek tekintetében érvényes, hanem elsődleges jelentősége éppen az egész társadalom tekintetében válik világossá. Marx egyik levelében azt írta, hogy a társadalom „az emberek kölcsönös tevékenységének terméke." De a társadalmi valóságot nem csupán az emberek egymáshoz való véletlen, személyes

* K. Marx: „A moselvidéki + + tudósító igazolása." Lásd *Marx–Engels* Művei. Bp. 1957. 1. köt. 176. old.

** F. Engels: „Marx Károly: A politikai gazdaságtan bírálatához." Lásd *Marx–Engels* Válogatott Művek. I. köt. Bp. 1963. 377. old.

viszonyai jelentik, hanem vannak olyan viszonyok, amelyek *meghatározóan* hatnak a többi felé is. Ilyenek a *termelési viszonyok*. Másrészt pedig az anyagi-gazdasági, ezen belül különösen a termelési viszonyok által végső soron meghatározott, az emberi viszonyokból kialakult, emberi magatartásokban kifejeződő jelenségek *saját* törvényszerűségekkel rendelkeznek, amelyek a jelenséget kifejező konkrét emberi magatartásokban is hatnak. Helytelen volna azonban a társadalmi jelenség lényegének és a jelenséget megjelenítő emberi magatartásoknak a mechanikus azonosítása. Molnár Erik meggyőzően mutatja ki a társadalmi törvényszerűség és az emberi cselekvés egységét a *statisztikai valószínűség* szintjén, és állapítja meg, hogy „a társadalmi törvényszerűségek *statisztikai törvényszerűségekben* oldódnak fel"*. Ebből a marxista szociológia egyik fontos felismeréseként az a következtetés vonható le, hogy a társadalom jelenségeinek lényeges vonásai az azokat megvalósító konkrét emberi magatartásokban statisztikai valószínűséggel jutnak kifejezésre. A hétköznapi tapasztalat is meggyőz arról, hogy a társadalmi jelenség lényeges vonásai sem jutnak kifejezésre minden, a jelenséget megtestesítő emberi magatartásban. Mint a következő fejezetben látjuk majd, a konkrét emberi magatartás alakulását igen sok tényező befolyásolja, s ezek a tényezők adott esetben a jelenség lényegének kifejezésétől is eltéríthetik a konkrét emberi magatartást. Ismeretes például, hogy az állam, végső sajátosságára leegyszerűsített lényege szerint, a társadalomban uralkodó osztály kezében levő erőszakszervezet. Ez a lényeg azonban (amely természetesen nem adja meg az állam fogalmának teljességét sem) nem fejeződik ki minden, az állam funkcióit megvalósító konkrét emberi tevékenységben, sőt bizonyos állami tevékenységet kifejező emberi magatartások — sokféle tényező következ-

* Molnár Erik: „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány." Bp. 1962. 177. old.

tében — esetleg éppen ellenkező irányban hatnak. Ezzel természetesen nem változik meg az állam lényege, de a lényeget ki nem fejező, mégis állami tevékenységként mutatkozó emberi magatartás sem veszíti el állami jellegét. A statisztikai valószínűség szintjén azonban a lényeg és a magatartás megegyezése általában megállapítható. Általában, tehát nem mindig. A szociológiai törvényszerűség ugyanis, jóllehet feloldódik a statisztika valószínűségében, mégsem azonos vele. Éppen a közreható tényezők sokasága miatt ugyanis a magatartások statisztikai szabályszerűsége nem mindig jelent, legfeljebb jelez szociológiai törvényszerűséget vagy jelenséget.

A társadalmi fejlődés során a társadalmi viszonyoknak az egyedi magatartásokban és a konkrét viszonyokban is többé-kevésbé megnyilvánuló lényege sajátos társadalmi jelenségekben, csoportokban, intézményekben, szervezetekben is objektiválódik, amelyeket aligha érthetnénk meg csupán az őket megtestesítő, a külső ember számára közvetlenül kifejezésre juttató egyedi emberi magatartásokból. Így nem érthetjük meg például az állam lényegét csupán az állami alkalmazottak konkrét tevékenységéből és viszonyaiból még akkor sem, ha magatartásuk alakulását mint tömegjelenséget vizsgáljuk, és a valószínűség legmagasabb fokán állapítunk meg szabályosságokat, vagy ha ezeket a szabályosságokat vissza is vezetjük a társadalom strukturális sajátosságaira. A társadalom legkülönbözőbb tényezői, csoportjai által strukturált magatartásoknak persze mély szociológiai jelentőségük van a társadalmi jelenségek minden területén, a szervezetek tevékenységében stb. A jelenségek és szervezetek lényegét azonban mégsem ezek a konkrét magatartások, illetőleg strukturális szabályosságaik adják meg, hanem a társadalom alapvető viszonyai által meghatározott objektív helyük és működésük a társadalomban.

S végül idézzünk még egy szerintünk igen nagy jelentőségű megjegyzést Marxnak Annyenkovhoz 1846. december

28-án írt leveléből: „Proudhon úr nagyon jól megértette, hogy az emberek csinálják a posztót, a vásznat, a selymet, és az is valami, hogy ezt az egyszerű dolgot megértette! De nem értette meg Proudhon úr azt, hogy az emberek képességeiknek megfelelően azokat a *társadalmi viszonyokat* is termelik, amelyek között posztót és vásznat termelnek. Még kevésbé értette meg Proudhon úr, hogy az emberek, akik termelőképességüknek megfelelően termelik a társadalmi viszonyokat — termelik az *eszméket*, a *kategóriákat*, vagyis ugyanezen társadalmi viszonyok elvont, eszmei kifejezéseit is. A kategóriák tehát éppoly kevéssé örökkévalók, mint a viszonyok, amelyeknek kifejezései. A kategóriák történelmi és múlékony termékek. Proudhon úr számára éppen ellenkezőleg az absztrakciók, a kategóriák az eredendő okok. Szerinte ezek és nem az emberek csinálják a történelmet."*

Marx e megjegyzésének a marxista szociológia további fejlődését tekintve igen nagy jelentősége van. A marxista szociológia sorsának a klasszikusok munkássága utáni további alakulása ugyanis a munkásosztály forradalmi gyakorlatával függ össze. Ez a gyakorlat igen sok olyan problémát hozott a felszínre, amelyek tanulmányozása részben a forradalmi gyakorlat, részben pedig a marxista szociológia továbbfejlődése szempontjából is nagy jelentőségűnek bizonyultak. Lenin munkássága ebből a szempontból különösen fontos (s ez ideig kellően még nem elemezték). Konkrét problémák konkrét szociológiai megközelítésével — például az oroszországi parasztság helyzetének vizsgálatával — a korabeli polgári szociológiát módszereiben is meghaladó teljesítményt ért el. Ezen túl azonban a parasztság helyzetének, összetételének, sajátosságainak felderítésével feltárta a munkás-paraszt szövetség szociológiai alapjait, így nagy gyakorlati politikai segítséget adott a

* K. Marx: Levele P. V. Annyenkovhoz. Lásd *Marx – Engels* Válogatott Művek 2. köt. Bp. 1963. 413. old.

forradalmi mozgalom számára. De sorolhatnánk a hasonló, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős szociológiai eredményeit, amelyek általában konkrét elemzéseken nyugszanak. Ám ehelyett inkább egy nagy jelentőségű, éppen e konkrét vizsgálatokon alapuló, és a további konkrét elemzéseket segítő elméleti megállapítást idézünk. A narodnyik közgazdászok a gépi nagyipart a maga másfél millió munkásával mindössze egy kis „zúgnak" tekintették az orosz gazdasági életben, amelynek nincsen kapcsolata a bérmunka más területeivel. Lenin viszont kimutatta, hogy ez a zúg, „a valóságban a modern társadalmi viszonyok kvintesszenciája, ennek a «zúgnak» népessége pedig, vagyis a proletariátus, a szó szoros értelmében élcsapata, avant garde-ja a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegének. Ezért, az ebben a «zúgban» kialakult viszonyok szemszögéből kell vizsgálnunk az egész mai gazdasági rendet, s csakis így láthatjuk világosan a termelésben részt vevő személyek különféle csoportjai közötti alapvető kölcsönös viszonyokat, s következésképpen így tudjuk megvizsgálni az adott rendszer fejlődésének fő tendenciáját is."* Így azután „a társadalmi-gazdasági viszonyok összességét, mint e különböző érdekeket követő és különböző történelmi szerepet betöltő csoportok kölcsönös viszonyának eredményét" kell felfognunk.

Marx egykori figyelmeztetése a kategóriák mulandóságáról, Lenin megfigyelése a társadalomnak esetleg csupán kis részében megmutatkozó, de az újat, a lényeget jelentő társadalmi viszonyokról, a társadalomban különböző érdekeket megtestesítő csoportokról, mind olyan megállapítások, amelyek a marxista szociológiának az új, a konkrét iránti érzékére mutatnak, és arra is figyelmeztetnek, hogy az új jelenségek lényegének konkrét feltárása segítségével ne féljen meghaladni a már idejétmúlt kategóriákat,

* V. I. Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban". Lásd *Lenin* Összes Művei 3. köt. Bp. 1964. 545. old.

fogalmakat, ne azokat tekintse a történelem és társadalom mozgatóerejének. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a marxista szociológia fejlődésében volt egy időszak, amidőn ez történt. A személyi kultusz politikai gyakorlata fokozódó kiépülésének ugyanis szükségszerű következménye volt a társadalomtudományokban az új, konkrét kutatásoktól való félelem. A szovjethatalom első évtizedében még jelentős szociológiai vizsgálatokat találunk, amelyek elméleti és gyakorlati szempontból is fontos következményekkel jártak. A személyi kultusz sokszor voluntarista politikája viszont, éppen a voluntarista jelleg miatt, már nem igényelte és nem is tűrhette a társadalmi valóság teljes feltárását, így a társadalomtudományokban, egyebek közt különösen a szociológiában az „elvontságok" és a „kategóriák" jutottak uralomra a „történeti nézőpont" és a konkrétság fölött. A társadalmi gyakorlat és a társadalomtudomány sajátos módon összefonódva járt, mégis külön utakon. A társadalomtudományok ugyanis jórészt megmaradtak a klasszikus tételek ismételgetésénél, és megpróbálták ezek segítségével igazolni a napi politikai gyakorlat szubjektív törekvéseit. Így azután ez a tudomány nem annyira alkotott, mint igazolt. Sajátos „empirizmus" is jellemezte, mert nemegyszer a napi, tehát szükségképpen felületes, időleges követelmények alapján próbálkozott a lényegi, állandóbb folyamatok magyarázatával, azzal, hogy napi követelményeket lehetőleg ilyeneknek tüntessen fel. A marxista szociológia ezekben az években nem csupán nem érte el a klasszikusok színvonalát sem elméleti, sem módszertani tekintetben, hanem ily módon a politikai akarat végrehajtójaként visszatért a politikai keretek közé. Márpedig a politikai értelem, a politikai akarat korlátaira — különösen a társadalmi problémák megértése szempontjából — már Marx rámutatott. Mindennek a következménye az lett, hogy a szociológia léte szűnt meg. Mert a többi társadalomtudományi ág még eljuthatott sokszor jelentős eredményekig is ebben az időszakban, bár a kialakult gyakorlat és légkör

ezeket is hátrányosan érintette. A marxista szociológia számára azonban a személyi kultusz — legalábbis időlegesen — pusztulást jelentett. A személyi kultusz kialakulása, politikai gyakorlata, társadalmi következményei persze ennek ellenére nagyon jelentősek a szociológia számára, tudományos elemzésük sajátos viszonyokat, jelenségeket tárhat fel, amelyek nem csupán a szociológia további fejlődése, de a jövő politikai gyakorlata számára is fontosak lehetnek.

A marxista szociológia a forradalmi gyakorlattal együtt fejlődött, összefüggése a politikával tehát kétségtelen. Hanyatlását, pusztulását a személyi kultusz idején sem ez az összefüggés okozta, hanem az összefüggés módja. A szociológia ugyanis nem a politikai akarat igazolását szolgáló, hanem annak kialakítását segítő tudomány, amennyiben feltárja és érthetővé teszi a társadalom azon jelenségeit, amelyeket a politikának ismernie és értékelnie kell, a politikai akarat kialakítása és megvalósítása előtt. A szociológia társadalmi funkciójából következik azután az is, hogy hozzásegítsen a politika megvalósulását szolgáló módszerek kialakításához is. Semmiképpen sem feladata azonban a puszta igazolás, amelynek következtében tudományos jellege szűnik meg.

A személyi kultusszal leszámoló XX. kongresszus után a *marxista szociológia újbóli fellendülése a szocialista társadalom építésének gyakorlati követelményeivel függ össze.* Erre mutat az a tény, hogy a szociológiai vizsgálatok iránti igény elsősorban és leginkább azokon a területeken jelentkezett, amelyek a társadalmi és állami tevékenységben egyaránt előtérben vannak, tehát a termelés, a munka, a gazdasági élet szervezése, valamint a társadalom vezetése, nevelése, kulturális fejlődésének fokozott elősegítése területén. Ennek köszönhető, hogy a szocialista országokban az újból fejlődő szociológia első lépéseit a szakszociológiák területén tette meg. Ebben a vonatkozásban figyelemre méltó jelenségekkel találkozunk. Így például azzal, hogy a

legtöbb szakszociológiai vizsgálódás a termelőüzem, illetőleg az ott folytatott munka társadalmi jelenségeit igyekszik feltárni, megfelelve annak a tényleges helyzetnek, hogy a társadalom gazdasági tevékenysége, annak szervezeti keretei más társadalmi tevékenység és jelenség számára is elsőrendű fontosságúak. Egyébként nem felesleges megemlíteni ezzel összefüggésben, hogy a munka- és üzemszociológiai vizsgálatok, bármennyire is egy-egy üzemi vagy más szervezet jelenségeiből indulnak ki, szükségszerűen a társadalom szélesebb tagozódásához, általánosabb jelenségekhez vezetnek, mert az üzemi jelenségek már eleve kapcsolatban vannak az üzemen kívüli társadalommal. A munka és a munkában töltött idő összefüggése a munkán kívül töltött idő, a szabadidő felé irányította a figyelmet, a két idő eltöltésének problémái ugyanis sok tekintetben összefüggenek. A munkával való teljes azonosulás például gyakorlatilag csökkentheti a szabadidő jelentőségét az egyén számára, vagy annak egy részét igénybe is veheti, de ezentúl a szabadidő szociológiai vizsgálata is általánosabb társadalmi kérdések felé irányíthatja a figyelmet: a kulturális élet, a falu és a város, az urbanizáció, sőt a generációk és a nemek társadalmi problémái, jelenségei felé. De még több összefüggést találunk az általánosabb társadalmi jelenségekkel, ha a politikai vagy jogi problémák szociológiai vizsgálatára vállalkozunk. Ez egyébként ismét olyan terület, ahol a fellendülő marxista szociológiai vizsgálatok kibontakoztak. A jogszabály eszközének a személyi kultusz idején való sokszor helytelen használata pl. szükségszerűen vezet annak szociológiai vizsgálatához, mi érhető el és mi nem a jogi szabályozással, milyen korlátai és lehetőségei vannak, egyáltalán milyen funkciókat teljesíthet a jog a társadalomban. A társadalom politikai irányítása pedig — tekintettel éppen a személyi kultusz politikai jelenségeire — a szociológiailag megközelíthető problémák egész sorát termeli, mint a vezetés kérdései, a politikai életben, a döntésekben való részvétel, a legkülönbözőbb politikai szer-

vezetek belső jelenségeinek, és társadalmi kapcsolatainak kérdése.

Ezek a példák — amelyeket ma már egyre többel egészíthetnénk ki — jelzik tehát, hogy a szociológia érdeklődése a szocialista országokban is társadalmi problémákhoz kapcsolódik, problematikussá vált vagy azzá váló társadalmi jelenségekhez kötődött és kötődik. Hogy azonban a marxista szociológia mai helyzetét, lehetőségeit és korlátait világosan láthassuk, különösen a polgári szociológiával összefüggésben, két kérdésre kell — bármily röviden is — kitérnünk.

Az első kérdés a marxista szociológiai kutatások konkrétságát érinti. Láttuk, hogy a marxista szociológia első vizsgálatai egy történeti-társadalmi alakulat konkrét viszonyainak feltárására irányultak, és a forradalmi gyakorlat, illetőleg ma a szocialista társadalom építése igényeinek megfelelően fejlődtek tovább. Azt is megállapítottuk, hogy a modern polgári szociológia vizsgálatai praktikus igényűek, nem a tudomány fejlődésének problémáiból adódnak. Hogyan állunk ezzel a kérdéssel a marxista szociológia esetében, mi biztosítja, hogy az utóbbi nem reked meg a praktikum szintjén? A biztosítékot a marxizmus klasszikusai által kidolgozott általános társadalomelméletben és módszertanban látjuk, amely maga is konkrét társadalomvizsgálatok eredményeinek történeti szintű általánosításából alakult ki, és amely ma is elénk tárja ezt az utat. Valóban, a szocialista társadalmakban a szakszociológiai vizsgálatok nyomán megindult az általános szociológia kutatása is, éspedig időben, még mielőtt az általános szociológia további, a klasszikusok munkásságán túlmenő kidolgozásának hiánya útját állotta volna a szakszociológiai vizsgálatok sikereinek is.

Ez a munka — egyebek között a szociológia egész fejlődésének, eredményeinek, mai helyzetének értékelését is megkívánja. S itt jutunk el az egyszer már feltett kérdésig, milyen szerepe van a polgári szociológiának, illetőleg kuta-

tási eredményeinek a marxista szociológia továbbfejlődésében. Nem kétséges ugyanis, hogy a marxista szociológia stagnálásának időszakában a polgári szociológia nagyot lépett előre, és minden már ismert hiányossága ellenére is, számottevő eredményeket mutathat fel. Az eddigi gyakorlat itt is jelzi a jövő útját. A marxista szociológia sohasem zárkózott el a polgári szociológia eredményeitől (ahogyan annak idején Marx sem zárkózott el a korabeli vagy a megelőző társadalom tudományától). S itt nem csupán módszerbeli, vizsgálati technikai kérdésekről van szó. Ilyen tudásanyag hasznosítása szinte sohasem volt vitatott. Vitatottabb a polgári szociológia egyes fogalmainak, részelméleteinek, esetleg kutatási eredményeinek felhasználása. Azoknak a fogalmaknak, részelméleteknek, tudásanyagnak az átvételétől azonban, amellyel a valóságot fejezik ki, nem kell félnünk. A marxista szociológia elméleti keretei kontrollként is funkcionálnak ebben az esetben. Hiszen az a tudásanyag, azok a fogalmak és módszerek, amelyek az általános társadalomelmélet és módszertan kereteibe beillenek, ebben a rendszerben már funkcionálisan is átalakulva viszik előre a marxista szociológia fejlődését.

Végül is melyek azok a tételek, amelyeket a polgári és a marxista szociológia fejlődésének áttekintése után összefoglalhatunk — mintegy kiindulási alapként is — e munka további kérdései számára?

Mindenekelőtt meghatározhatjuk azt a nézőpontot, amellyel a marxista szociológia mint a szaktársadalomtudományok egyike, más tudományokkal közös tárgyát, a *társadalmat*, mégis sajátosan csak rá jellemző módon közelíti meg. Ellentétben ugyanis más társadalomtudományokkal, a *szociológia a társadalmi jelenségeket nem egyetlen sajátos szempontból vizsgálja, hanem totalitásukban, belső felépítettségükben és a társadalommal, a társadalom gazdasági folyamataival s más társadalmi jelenségekkel való összefüggésükben, általuk való meghatározottságukban és számukra teljesített funkcióikban. Ezeket a társadalmi jelenségeket objek-*

tíveknek tekinti, de olyanoknak, amelyek emberi magatartások objektivációiként jönnek létre a társadalom létfeltételeinek újratermelési folyamatában, s amelyek jórészt individuális magatartásokban nyilvánulnak meg. Így vizsgálatai során ezt a kettős nézőpontot kell érvényre juttatnia. Végül éppen ezekből a tételekből következően, megközelítési módja konkrét (a szónak nem csupán empirikus, de történeti értelmében is), de éppen ebből a konkrétságból nyílik lehetősége a további elméleti általánosításra, a társadalom gazdagabb, sokrétűbb, átfogóbb megismerésére is.

MÁSODIK FEJEZET

A társadalom strukturális problémái

1. A struktúra fogalma és jelentősége a szociológiában
2. A társadalom alapstruktúrájának problémái a mai magyar társadalomban
3. A társadalmi átrétegeződés szociológiai jelenségei
4. Az iparosodás hatása a települési formák fejlődésére
5. A falu társadalmának jellemzői
6. A város szociológiai jellemzői
7. A népesség nem és kor szerinti megoszlásának szociológiai tartalma
8. A társadalom struktúrája és a politika

A TÁRSADALOM STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁI

1. A STRUKTÚRA FOGALMA ÉS JELENTŐSÉGE A SZOCIOLÓGIÁBAN

A szociológia fejlődésének áttekintése során többször is találkoztunk a társadalmi struktúra fogalmával. Ez a fogalom azonban nem csupán a szociológiában ismert, hanem szinte minden tudomány egyik legfontosabb alapfogalma, sőt használatát a mindennapi gyakorlati tevékenység során is alig nélkülözhetjük. Általános jelentését éppen ezért nem is nehéz meghatározni. Igen leegyszerűsítve és a speciális vonatkozásokat figyelmen kívül hagyva, azt mondhatjuk ugyanis, hogy a struktúra valamilyen egésznek, egységnek felépítését, belső tagozódását jelenti, s ebben a tagozódásban a részek különállását, valamint egymással és az egésszel való belső összefüggéseit is kifejezi.

Ezt a fogalmat azonban a szociológiában többértelműen használják. Ha fellapozzuk pl. a H. P. Fairchild által szerkesztett, széles körben ismert szociológiai szótárt, a „társadalmi struktúra" címszó alatt a következőket olvashatjuk: (1) Bármilyen társadalmi csoport belső szervezetének megállapított mintája. Azoknak a kapcsolatoknak az összességét foglalja magában, amelyek a csoporttagok között, valamint a tagok és a csoport között kialakulnak. (2) Általános fogalom a társadalmi csoportok és kultúratípusok azon tulajdonságainak jelölésére, amelyek lehetővé teszik, hogy összefüggő részekből alkotott összetett vagy komplex egészként kezeljük őket. Elvontan a társadalmi struktúra két fajtája különböztethető meg: *a)* a társadalmi csoportok-

nak részcsoportra, végső soron — gyakran státuszuk és szerepük szerint egymástól különböző — egyénekre vagy személyekre való osztása; *b)* a kultúratípusoknak, például a társadalom vagy csoport kultúrája teljes egészének olyan alkotóelemekre való osztása, mint a különböző szokások (folkways, mores) kultúrösszességek, intézmények és hiedelmek."

A társadalom struktúrája fogalmának változatait még szaporíthatnánk is. A fenti meghatározásokon kívül még jó néhány vonatkozásban oszthatnánk részekre a társadalmat, és e részek valamint összefüggésük mindegyike a valóság egy-egy darabját ábrázolná, fejezné ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden komplex egység, és különösen az olyan magas fokon komplex egység, mint a társadalom, többfajta struktúrával rendelkezik. Az emberek együttéléséből következik, hogy különböző szükségleteiknek, érdekeiknek megfelelően sokfajta kapcsolatot alakítanak ki egymással. Ezek a kapcsolatok bizonyos alapjelenségek szerint rendeződnek, olyképpen, hogy legalábbis a viszonyok egy-egy fajtáját tekintve kisebb vagy nagyobb mértékben meghatározzák az emberek magatartását is. Ezek a jelenségek — amelyek tehát többé-kevésbé keretet adnak az emberi viszonyok kialakulásának, és amelyek szerint ezek a viszonyok, de e viszonyok összessége, a társadalom is struktúrálódik — különböző súllyal fejeződhetnek ki az egyéni emberi tevékenységben, illetőleg annak különböző vonatkozásaiban. Nem kétséges például, hogy az a tény, miszerint egy egyén a női vagy a férfinemhez tartozik, bizonyos vonatkozásokban meghatározza cselekvését, viszonyainak kialakítására strukturálóan hathat, más vonatkozásban pedig teljesen közömbös lehet. Vagy még szélsőségesebb példa: az a tény, hogy valaki bérházban lakik, vagy saját házzal rendelkezik, egyes vonatkozásokban határozottan befolyásolja cselekvését, viszonyait, állásfoglalását, míg igen sok más vonatkozásban semmiféle jelentősége nincs.

A társadalmat tehát igen sok szempont alapján bonthat-

nánk részekre, számos olyan tényezőt vagy jelenséget találhatunk, amelyek strukturáló hatást fejtenek ki valamilyen vonatkozásban. Az emberi magatartás megértése szempontjából szinte minden lehetséges bontásnak, struktúrának van valamilyen jelentősége, sőt össztársadalmi méretekben is kifejeződő hatása. Mégis, ha a társadalom struktúrájáról beszélünk, általában egyfajta struktúrát értünk ezen a kifejezésen, éspedig azt, amely nem csupán egy vagy néhány vonatkozásban hat, hanem — legalábbis statisztikai általánossággal — az emberi magatartást általában is meghatározza, és amelynek alapján a társadalmi jelenségeknek nem csupán egy-egy fajtája, hanem a társadalom viszonyai általában, a társadalom tényei és a történelem jelenségei általában és végső soron megérthetők. Ez a struktúra olyan alapot alkot a társadalomban, amelyre a modern társadalom különösen komplex struktúrájának többi eleme, jelensége is felépül. Éppen ezért ezt a struktúrát, a tulajdonképpeni társadalmi struktúrát a társadalom *alapstruktúrájának* nevezzük. Ha mármost a társadalom alapstruktúrájának tartalmi elemeit kívánjuk meghatározni, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a struktúra csak az lehet, amely a legközvetlenebbül fejezi ki a társadalom materiális viszonyait, termelési viszonyait és gazdasági szerkezetét. Ez a tagozódás *az osztálytagozódás*, hiszen az osztályok az embereknek azon „csoportjai", amelyek a társadalmi termelés és elosztás rendjében elhelyezkedve tagjaik alapvető érdekviszonyait és ezáltal — általánosságban — egyéni cselekvéseit is meghatározzák, s így a társadalom jelenségeinek alakulását formálják.

A társadalom alapstruktúrájának hatásában, mint ahogyan a társadalom más struktúrájának hatásában is, kifejezésre jut azonban a szociológiai jelenségek természetéből következő jellegzetesség, tehát az, hogy statisztikai jelleggel érvényesül. Éppen mert az emberi cselekvésben, az emberi magatartásban — bár többségében csupán egyetlen vagy néhány vonatkozásban — a jelenségek, tények

tömegének hatása fejeződik ki, ez az összetettség azt eredményezi, hogy egyik vagy másik jelenség hatása mások rovására előtérbe kerül, és egy-egy strukturális elem nem a várt hatást fejti ki. Ez a jelenség az alapstruktúra tekintetében is érezhető. Az a tény, hogy valaki például a munkásosztály tagja, statisztikai valószínűséggel meghatározza nem csupán helyét a társadalomban, de ebből következően magatartását is éppen a legalapvetőbb társadalmi vonatkozásokban. A statisztikai valószínűség itt azt is jelenti azonban, hogy egyes esetekben vagy vonatkozásokban — és ezek sokasága ismét csak az adott társadalom jelenségeitől függ —, éppen ez az alapmeghatározottság nem jut kifejezésre. Különös jelentősége lehet például az ismét csak a társadalom adott viszonyaitól függő tudati elemeknek, így annak a ténynek — ami ismét következmény —, hogy az egyén melyik társadalmi osztály tagjának tekinti magát, mennyire tudatosodott a társadalom alapstruktúrájában elfoglalt objektív helyzete. Hogy ez milyen nagy szóródással mutatkozhat meg, elegendő talán a francia Institut National d'Etudes Démographique adataira hivatkozni, amelyek szerint napjainkban a francia alkalmazottak és a kis állami funkcionáriusok 32,8%-a a munkásosztályhoz, 52,2%-a a középosztályhoz, 9,4%-a a burzsoáziához tartozónak tekinti magát, míg 5,6% nem tudott vagy nem kívánt felelni a kérdésre. Az ilyen szóródásnak azután megvannak a következményei a magatartásban, de bizonyos társadalmi jelenségek alakulásában is. (Hogy ismét egy példára hivatkozzunk, említsük meg Sütő Ottó adatait a Közös Piac vezető országainak osztályviszonyaira és politikai polarizálódására vonatkozóan, amelyből kiderül, hogy a politikai állásfoglalás — amelyet legkönnyebben a választásokon leadott szavazatokkal mérhetünk — a legkülönbözőbb szubjektív tényezőknek megfelelően és az egyes országok sajátos viszonyaiból adódó eltérésekkel általában nem tükrözi az objektív osztályhelyzetet.)

Az a tény azonban, hogy a társadalom alapstruktúrája,

mint ahogyan minden más strukturális jelensége is áttételekkel, az adott társadalom jelenségei által színezve, egy-egy esetben — mint például a társadalom nemek szerint való tagozódásának szociológiai jelentőségével összefüggésben — a struktúra tartalmát is alakítva hat az individuális magatartásra, mitsem von le az alapstruktúra szociológiai jelentőségéből. Különösen abban a vonatkozásban nem, hogy az alapstruktúra felderítése teszi lehetővé a történelmi események és a társadalmi jelenségek objektív megközelítését is. Ebben az összefüggésben azonban különösen jelentőssé válik a társadalmi struktúra konkrét jellege. Vagyis nem értelmezhető a társadalom struktúrája „általában", éspedig azért nem, mert a társadalom alapstruktúrája, de minden más strukturális összefüggése is állandóan változik. Az alapstruktúra változása különösen szembetűnő egy-egy újabb társadalmi-történeti alakulat megjelenése után. (Ebből azonban nem következik, hogy egy konkrét társadalmi-történeti alakulaton belül az alapstruktúra minden vonatkozásában változatlan maradna.) A struktúrából fakadó hatások áttételeken keresztül történő statisztikai jellegű érvényesülése — amelyet a társadalom konkrét jelenségei befolyásolnak — szintén már eleve a struktúra konkrét vizsgálatát teszi szükségessé. A szociológiai kutatásoknak a konkrét viszonyokkal való összefüggése tehát itt is határozottan megmutatkozik.

Az eddigiek során az egész társadalommal összefüggésben szóltunk a struktúráról. A társadalom osztályokra való tagozódása, nem és kor szerinti megoszlása — és sorolhatnánk tovább — a társadalom egészében, egy bizonyos konkrét társadalom egészében jelentkezik elsősorban, tehát a társadalom ún. *makrostruktúráját* alkotja, illetőleg ha egy adott konkrét társadalom egészének tagozódásáról van szó, akkor a társadalom makrostruktúráját vizsgáljuk. A társadalomban található legkülönbözőbb jelenségek, elsősorban a csoportképződmények azonban szintén részekre tagozódnak, ezek a részek egymással és a csoport vagy szer-

vezet egészével összefüggve alkotják az adott jelenség struktúráját. Ha a kifejezést ilyen értelemben használjuk, akkor a társadalomban jelenlevő *mikrostruktúráról* beszélünk. A makrostruktúra tehát a társadalom egészével, a mikrostruktúra viszont a társadalomban jelenlevő csoportképződményekkel függ össze.

A társadalom csoportképződményeiben, éppen úgy mint a társadalom egészében, nem csupán egy fajta struktúrát fedezhetünk fel. A csoportképződmény komplexitásának mértékétől függ a jelenlévő strukturális hatású jelenségek száma. Egy-egy csoportban például éppen úgy találunk férfi- és nőnemű, valamint különböző korú csoporttagokat, mint a társadalom egészében, és az ennek megfelelő megoszlás, miként sok más fajta tagozódás is, nyilvánvalóan hatást gyakorol a csoporttagok magatartására és ezzel a csoportjelenségekre is. A mikroképződmények esetében is megállapíthatjuk tehát, hogy ha több struktúrával rendelkeznek, akkor — mint a makrostrukturális viszonyok esetében — itt is van olyan struktúra, amely az alapvető összefüggéseket fejezi ki, amelyre mintegy ráépül minden másfajta tagozódás. A mikroképződmények világában ez a struktúra, amely tehát egy-egy csoport vagy szervezet alapstruktúráját jelenti, a csoport vagy szervezet céljával, rendeltetésével közvetlenül összefüggő, *funkcionális* jellegű struktúra, amelynek felépítettsége ezt a célrairányultságot, a csoportképződmény funkcionális tagozódását fejezi ki. A mikroképződmények világát tárgyalva, e problémával találkozunk még, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a struktúra — elsősorban a különböző szervezetek esetében — formalizáltan is meghatározott, viszonylag tehát könnyen felismerhető.

Mind a makro-, mind pedig a mikrostruktúrák világában megkülönböztethető alapstruktúrán túlmenően azonban még tovább csoportosíthatjuk a lehetséges struktúrák sokaságát. Az alapstruktúra végső meghatározó jellege mellett is találunk olyan struktúrákat, amelyek nem tekinthetők

egyszerűen az alapstruktúra fuggvényeinek. Jóllehet ezek jelentősége a társadalom egésze, fejlődése, a történelmi események megértése stb. szempontjából nem éri el az alapstruktúráét, ezeket mégsem teljes egészében az alapstruktúra határozza meg, bár természetesen annak alakulása több vonatkozásban is kihat rájuk. Tipikusan ilyen jellegűnek tekintjük például a társadalom faji vagy nemzetiségi összetételét, vagy a társadalom demográfiai tagozódásából adódó strukturális jelenségeket. Jellemző, hogy a szociológiai gondolkodás fejlődésének kezdetibb szakaszában ezt a demográfiai struktúrát morfológiai tagozódásként fogva fel, alapvető jelentőségűnek tartották, s itt keresték a társadalmi jelenségek magyarázó elvét. Durkheim pedig, és nyomában szinte a mai napig a francia szociológia, a társadalom struktúráját sok tekintetben a népesség nem, kor és lakhely szerinti tagozódásával azonosítja. A társadalom alapstruktúrájával és morfológiai jellegű tagozódásával szemben azonban vannak olyan strukturális jelenségek is, amelyek vagy az előbbiek következményeiként értékelhetők, vagy pedig világosan kimutatható, hogy teljesen vagy csaknem teljesen az előbbiek határozzák meg őket. Mint meghatározó jelenség természetesen itt is elsősorban az alapstruktura jön tekintetbe, de a morfológiai tagozódás hatása is többé-kevésbé kifejezett e másodlagos jellegű strukturális viszonyokban. Ilyen struktúra, különösen a modern komplex társadalomban, természetesen igen sok van, de különösen jelentősnek tartjuk, éppen ezért a továbbiak során tárgyalni is kívánjuk a társadalom politikai, valamint státusz-szerep tagozódásában kialakuló struktúrát.

A szociológiában eddig viszonylag keveset vizsgált kérdés a társadalom makro- és mikrostrukturális jelenségeinek összefüggése. Hogy egy adott társadalom makro- és mikrostruktúrája nem függetlenek egymástól, ez az eddig adott rövid elemzésből is világos. (Utalunk például arra, hogy a kor és nem szerinti tagozódás mind a makro-, mind a

mikrostruktúrában jelentős.) Ennél azonban többet is megállapíthatunk, nevezetesen azt, hogy a mikroképződmények társadalom makrostruktúrájának talaján, gyakran a makrostruktúra által meghatározva jönnek létre, és sok tekintetben ki is fejezik azt. Egyes csoportképződmények közvetlenül is tükrözik a társadalom alapstruktúráját. Az üzemszociológiai vizsgálatok során pl. világosan kimutatható volt a társadalom alapstruktúrájával összefüggő társadalmi rétegeződésnek egy-egy üzemi szervezet belső strukturális jelenségeire való hatása. De a fordított összefüggés is gyakori, tehát az, hogy a társadalom strukturális viszonyai egy-egy csoportképződmény útján jutnak kifejezésre.

Mind a makro-, mind a mikrostruktúrák világát érintő kutatások során felmerül azonban a kérdés, hogyan viszonylik a „rendszer" fogalma a struktúra fogalmához, egyáltalán elválasztható-e egymástól ez a szociológia történetében sokszor szinte azonos értelemben vagy összefüggésben jelentkező két fogalom, illetőleg használja vagy használhatja-e a marxista szociológia a rendszer fogalmát. A rendszernek a polgári szociológiában elfogadott általános fogalma — T. Parsonsnak és C. Ackermannak egy 1966-ban tartott elméleti szimpóziumon adott megfogalmazásában — olyan rendezett aggregátumot jelent, amely folyton változó környezetben, azzal kölcsönhatásban, interakcióban él. Ez a fogalom azonban, mint láttuk, a szociológia történetében több elmélet részeként, több összefüggésben, ennek következtében több értelemben is használatos, egyebek közt sajátos jelentősége van éppen a Parsons által kidolgozott társadalomelméletben. A rendszer fogalma azonban ebben az elméleti összefüggésben mint a társadalmi cselekvés tana vagy a strukturális funkcionalizmus egyik alapkategóriája számunkra nem használható. Többet ígér a fogalom úgy, ahogyan a legtöbb tényleges, konkrét szociológiai vizsgálatban is megjelenik, tehát *analitikai* egységként. Ennek megfelelően a rendszer nem olyan

értelemben reális, mint a struktúra, amely konkrét tagozódást és összefüggést fejez ki, még akkor is, ha a társadalomban jelenlevő struktúrák között több szempontból is különbséget tehetünk. A rendszer *absztrakció*, olyan fogalom, amely többfajta aspektusban is alkalmazható a társadalomra, illetőleg jelenségeire. (S így is alkalmazzák például társadalmi viszonyok vagy éppen cselekvések hálózataként éppen úgy, mint szerepek vagy akár szervezetek hálózataként stb.) Elvileg tehát nincs akadálya annak, hogy akár a társadalmat, akár a társadalom strukturális jelenségeit is a rendszer fogalmának segítségével közelítsük meg vagy interpretáljuk, ha ez egyébként célravezető. Miután azonban a rendszer elemeit elsősorban egymásba fűződő és inkább az egység kereteibe férő funkcionális kapcsolataik tartják össze, nem mindig célszerű akár az egész társadalmat, akár strukturális jelenségeit ezzel a fogalommal megközelíteni. A társadalom például — mint rendszer — olyan elvont szinten jelentkező egység, egyúttal olyan sokfajta funkcionálisan összefüggő elem összessége, hogy ilyenként való vizsgálata mai tudásunk szerint csak nagyon általános szinten ígérne eredményeket. Sok tekintetben hasonló a helyzet — bár éppen ellenkező szempontból — a társadalom alapstruktúrájának mint a társadalom egésze szemszögéből felfogott rendszernek értelmezésével is. Az alapstruktúrát alkotó osztályok és rétegek egymással és az egésszel kapcsolatos funkcionális viszonyára alapozó rendszerben annyira lecsökken a funkcionális egységek száma, s ez egyszersmind annyira elvonttá teszi az analízist, hogy a rendszer-típusú értelmezésnek nem sok jelentősége van. Talán még inkább világos ez a kor vagy nem szerinti tagozódáson alapuló struktúra esetében, amikor a „rendszer" igen kevés — például a nem szerinti tagozódást alapul véve, csak két elemből — állana. Ebben az esetben ugyan világos a funkcionális kapcsolat, de igen keveset mond. Ezen túl a „társadalom" maga, sőt egy konkrétan körülhatárolható társadalmi alakulat is olyan egységet je-

lent, amelynek mint rendszernek „környezetét" aligha határozhatnánk meg a vizsgálatokhoz szükséges konkrétsággal. Ez a „környezet" vagy csak az emberiség egésze lehetne, a maga történetiségében és pillanatnyi jelenlétében vagy a természet. Ilyen módon azonban egy adott társadalomnak mint rendszernek a megközelítése aligha célravezető.

S még egy szempont. Parsons és Ackerman is hangsúlyozzák, hogy a társadalmi rendszer nem egy bizonyos emberi csoport, nem is személyek aggregátuma, hanem csak az *emberek bizonyos aspektusaiból tevődik össze*, ahogyan a színész a drámában szintén csak szerepével — tehát csak egy aspektusban — vesz részt. Ez a megjegyzés bizonyos fokig igaz. Ám csupán bizonyos fokig, mert egy-egy rendszer működése nemcsak az éppen kiváltott emberi aspektusok összességének működése. Mindenfajta rendszerben a cselekvő egyének egész személyiségükkel vesznek részt a rendszer tartalmát adó tevékenységben. Így — miként ezt a szervezetekkel kapcsolatban közelebbről is kimutatjuk majd — a rendszer és működése sohasem érthető meg pusztán az adott rendszer által érintett emberi aspektusok alapján. Annyi azonban valószínű, hogy társadalmi jelenségeknek a rendszer segítségével való vizsgálata csak bizonyos aspektusokban, tehát csak részjelenségek tekintetében célravezető. A „részjelenség" fogalmán érthetjük ebből a szempontból akár a társadalom csoportképződményeit, akár a társadalmi tevékenység egy bizonyos oldalát. Így pl. a rendszer segítségével való értelmezés „klasszikus" területét alkotják a társadalmi szervezetek, vagy a társadalmi tevékenység egy bizonyos aspektusának példájára vonatkozóan a társadalom politikai struktúrája, amellyel szinte szinonim értelemben használhatjuk a politikai rendszer fogalmát is.

A marxista társadalomelmélet által kialakított rendszerfogalomnak éppen az a jelentősége, hogy nem csupán „megszüntetve-megőrizve" visz túl a polgári szociológia rendszer-

fogalmának analitikus szempontból használható értelmén, hanem megadja azt a társadalmi tartalmat is, amely biztosítja, hogy a rendszer analitikai keretként szolgálhasson. Lukács György írja: „... a mindennapi életben és gondolkodásban mindig több, gazdagabb és bonyolultabb, mindig távolabbi közvetítések jelennek meg, éspedig jellegzetes közvetlenségük formájában... a társadalom előrehaladása objektivációs rendszereket hoz fokozatosan létre, amelyek hangsúlyozottan függetlenek ugyan a mindennapi élettől, azonban mégis szakadatlan, egyre gazdagabbá váló kölcsönös vonatkozásban vannak vele, olyannyira, hogy saját mindennapi életünket egyáltalán nem tudjuk elképzelni ilyen objektivációk nélkül."* (Lukács ilyen objektivációs rendszerként említi a művészetet, a tudományt, az államot, a jogrendszert stb.) Lukács világosan látja az objektivációs rendszerek és az emberi cselekvés összefüggését, azt, hogy ezek a rendszerek végső soron a társadalmi viszonyok fejlődésének megfelelően jönnek létre. Ezzel azután lehetővé válik a polgári szociológia jelentős hiányosságának kiküszöbölése is.

A rendszer ugyanis a polgári szociológiában némiképp a „levegőben lóg". Egy adott rendszernek más rendszerekkel való kapcsolataiban csupán mellérendelt funkcionalitást látnak, amelyen csak korlátozottan segít az „alrendszer" fogalmának bevezetése. Ezzel ugyan egy rendszeren belüli összefüggések jobban megragadhatók, de még mindig homályban marad az adott rendszer társadalmi meghatározottsága. Az objektivációs rendszer ellenben az objektiválódás folyamán keresztül szükségképpen elvisz a társadalom alapvető viszonyaihoz, és világossá válik a vizsgált rendszer társadalmi-gazdasági feltételezettsége.

* Lukács György: „Az esztétikum sajátossága." Bp. 1965. 71. old.

2. A TÁRSADALOM ALAPSTRUKTÚRÁJÁNAK PROBLÉMÁI A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A társadalom alapstruktúrája azzal érdemli ki ezt a nevet, hogy a legközvetlenebbül fejezi ki a társadalom termelési viszonyait, illetőleg ezzel összefüggő gazdasági szerkezetét. Ebből következik, hogy a társadalom alapstruktúrájának leglényegesebb elemét osztálytagozódása adja meg. Leglényegesebb elemét, mert az egyes osztályokon belül, különösen a modern társadalmakban, olyan további tagozódás is végbemegy, amely még az alapstruktúra szintjén érvényesül. Ilyen tagozódás valóságát és társadalmi-történeti fontosságát már Marx is felismerte, amidőn a „Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája", illetőleg az „Osztályharcok Franciaországban" c. munkáiban a 19. századi francia fejlődés történeti jellegzetességeit éppen a tőkés osztályon belül bekövetkezett differenciálódásra vezette vissza. De még kevésbé volnának érthetők a monopolkapitalizmus társadalmi talaján létrejött történeti és társadalmi jelenségek — például a fasizmus —, ha nem ismernénk a társadalom alapstruktúrájában kifejeződő, az egyes osztályokon belül vagy azok között kialakuló társadalmi rétegek jelentőségét.

A szocialista társadalomban, ahol a termelési eszközök köztulajdonba vétele, a volt kizsákmányoló és elnyomó osztályok felszámolása, s csaknem mindenütt a mezőgazdaság kollektivizálása folytán az osztálytagozódás jelentősége a megelőző társadalmi alakulatokhoz képest átalakult, a társadalom alapstruktúrája még inkább a társadalmi rétegre épül. A szocialista társadalom azonban — különösen eddig ismert szakaszában — átmeneti jellegű, éppen ezért alapstruktúrájában is igen nehéz megkülönböztetni a történetileg hosszabb időre szóló és a csupán ideiglenes, átmeneti jellegű jelenségeket. Nem meglepő tehát, ha a marxista szociológia egyik legvitatottabb problémája éppen a tár-

sadalom struktúrája és különösen a társadalom alapstruktúrája.

Azt, hogy a társadalom alapstruktúrája a mai szocialista társadalomban azonos a társadalom rétegeződésével, aligha vonhatná bárki is kétségbe. Nem teljes azonban az egyetértés abban a tekintetben, hogy mi a társadalmi réteg fogalma, és milyen tényezők alakítják e rétegeket, például a mai magyar társadalomban.

A társadalom rétegeződésének problémája a polgári szociológiában — ahogyan erre Bendix és Lipset amerikai szociológusok felfigyeltek — politikai aspektussal is jelentkezik a kutatók számára, azaz inkább a kutató politikai szemléletétől függ, hogy a kérdést hogyan ragadja meg. Azok, akiknek az adott viszonyok fennmaradásához fűződnek érdekei, a rétegeződés kérdésében elsősorban — az egyébként nem jelentéktelen — *rang- és presztizsrendszert* vizsgálják, azokra a presztizskritériumokra helyezve a súlyt, amelyekkel az individuum a maga és embertársai helyét a társadalom lépcsőzetes felépítésében meghatározza. A presztizshierarchiát a társadalom rétegeződésével azonosítók ugyanis azt kutatják, hogy a társadalom meglévő rétegeződésében érdekeltek milyen módon törekednek a rétegeződés fenntartására. Így például a felső osztályok saját pozíciójukat a társadalmi magatartás alakításában betöltött döntőbírói szereppel kísérlik meg összekötni, ami azzal jár, hogy a felsőbb rétegekbe igyekvőknek a gazdasági pozíció megszerzése mellett egy sajátos életformát is át kell venniük. Ezzel szemben — fejtegeti Bendix és Lipset — azok, akik a „kollektív viselkedést" a társadalom alapvető gazdasági szerkezetére vezetik vissza, azok, akik az egyén helyét a társadalomban külső tényezők és mutatók alapján közelítik meg és így alakítanak ki rétegeket — pl. a tulajdon, a foglalkozás, a jövedelmi és elosztási minták, a különböző befolyásolási eszközök feletti rendelkezés stb. — a kérdést a *változás* szemszögéből kiindulva próbálják megérteni.

Mármost nem kétséges, hogy Bendix és Lipset e jel-

lemzése, ha történetileg sok tekintetben találó is, nem alkalmazható teljesen a mai polgári szociológia rétegkutatásaira. Ma ugyanis általában a szubjektív és az objektív ismérvek kombinálásával jellemezhetnénk e kutatásokat. Mindenesetre igaz azonban, hogy a polgári szociológia mai rétegfogalma egymás fölé helyezett, tehát hierarchikusan elhelyezkedő rétegeket jelent. Csak egy példára hivatkozunk, a szociológia egyik legnépszerűbb és sokat forgatott művére, a Fischer Lexikon sorozat R. König által szerkesztett, s általában standard munkának tekintett „Soziologie" c. kötetére. Itt azt olvashatjuk, hogy társadalmi réteg a személyeknek egy bizonyos száma, akik magukat egyenragúaknak, más személyekkel szemben viszont magasabb vagy alacsonyabb értékűeknek tekintik. Világos, hogy amíg a társadalom rétegeződésének problémájában ez a hierarchikus szemlélet uralkodik, addig — bármennyire is objektív vagy objektívnek tűnő jegyek alapján alakul ki az egyes rétegek alá- vagy fölérendeltségének értékelése — végül is ez a kritérium, tehát szubjektív hierarchizálásban kifejeződő értékelés válik döntővé. Szép példa erre Lloyd Warner amerikai szociológus rétegeződés elmélete. Warner a társadalom rétegeit a „felső-felső" osztálytól lefelé az „alsó-alsó" osztályig alakítja ki, s jóllehet ezeknek az „osztályoknak" a tartalmát objektív kritériumok szerint is igyekszik meghatározni (igaz ugyan, hogy csak egy tipikus amerikai kisváros viszonyaiból kiindulva), szükségszerűen szubjektív értékrendet állított fel a társadalom különböző rétegei között. De érdekes módon nem kerülik el a szubjektív értékelés veszélyét a funkcionális társadalomképre felépülő kísérletek sem, amelyek szerint — jóllehet a funkcionalizmus alapelvéből az egyes részek értékelésének kizárása következnék — a rétegeződés éppen az egyes funkciók s az azokat betöltő személyek eltérő értékelésekből következő presztizsén nyugszik. Sőt még azok a statisztikai jellegű csoportosítások is, amelyek különböző ismérvekre visszavezetett rétegtartalommal dolgoznak, ha ezt a tartalmat egységes

fogalomban kívánják kifejezni, többnyire ismét a szubjektív értékelést kifejező és formális felső-felső stb. típusú rétegfogalomnál kötnek ki.

A polgári szociológia rétegvizsgálataiban jelentős helyet foglalnak el olyan ismérvek, mint „kinek a gyermeke kinek a gyermekével játszik", „ki kivel házasodik" stb. Tapasztalataink szerint ezeknek a momentumoknak a jelentősége a szocialista társadalomban már csökkent, jóllehet még fellelhető. A munkásifjúság 1957. évi házasodási kapcsolatainak felderítésére végzett vizsgálatunk például jelezte, hogy e kapcsolatok sűrűsége különböző a munkások és munkások vagy a munkások és a szellemi, illetve mezőgazdasági fizikai dolgozók között, de egy-egy munkásréteg közötti viszonylatban is, sőt kifejezett eltéréseket tapasztaltunk a munkásosztályon belül az egyes ipari ágazatoknak megfelelően. Vajon hierarchikus értékelést fejeznek-e ki ezek a különbségek? Bizonyos fokig természetesen még azt *is*, de túlnyomórészben már nem azt. Akkori adatainkból világos, hogy a legnagyobb szerepe az egyes rétegek közötti házassági kapcsolatok alakulásában a társadalmi környezetnek van. Azon iparágakhoz tartozó fiatalok házasodtak leginkább mezőgazdasági dolgozókkal, akiket akár környezetük, akár más kapcsolataik (például az építőipar bejáró munkásai) a mezőgazdasághoz vitt közel, és azok a munkásfiatalok házasodtak leginkább szellemi dolgozókkal, akiknek munkahelyi társadalmi környezetük nyitottabb (például kereskedelem, szolgáltatások, szállítás, hírközlés), illetőleg azok, akiket iskolai képzettségük — és ezzel régebbi iskolai kapcsolataik vagy kialakult kulturális érdeklődésük, szokásaik a szellemi foglalkozásuakhoz vitt közel (például a nehézipar egyes szinte már szellemi munkának számító és elég jól fizetett szakmáiban dolgozó fiúk).

Találhatnánk példát persze az elmúlt társadalmi viszonyokhoz kapcsolódó „hierarchikus" értékelő felfogásra is, hiszen azok is élnek még társadalmunkban, s utalhatnánk

olyan jelenségekre, amelyek mai társadalmunk talajából kinövő újabb hierarchikus értékelést is jelentenek. A lényeg azonban az, hogy ilyesfajta jelenségek, mint például „ki kivel házasodik", önmagában *nem rétegképző tényező* (bár bizonyos mértékben lehet még és maradhat is rétegismérv), hanem *következmény*, éspedig jórészt objektív társadalmi helyzetet kifejező következmény. Miután a kereskedelemben sokféle kapcsolat kialakítására nyílik alkalom, így az itt dolgozók „rétege" például ebből a szempontból mindig „nyitottabb" is marad, mint egy zártabb üzemi közösség.

A szocialista társadalom alapstruktúrájának lényeges elemét képező társadalmi réteg fogalmát tehát az *objektív társadalmi helyzetet* kifejező ismérvek segítségével közelíthetjük meg. Világos, hogy ezt az objektív társadalmi helyzetet alapvetően a „társadalmi termelés meghatározott rendszerében elfoglalt hely" határozza meg. Társadalmi rétegnek tehát azon emberek összességét tekintjük, akiknek helyzetében, viszonyaiban a társadalmi termelés meghatározott rendszerén belül elfoglalt azonos helyük fejeződik ki. Ennek alapján a társadalmi réteg legfontosabb ismérvei (Hegedüs András által megállapított jellegzetességekből kiindulva) a következők:

1. a rétegnek a társadalom munkamegosztásában betöltött funkciója, s ebből következően anyagi-gazdasági viszonyai és érdekei különböznek más rétegétől;

2. ez a különbség a réteg tagjainak tudati jelenségeiben, társadalom- és értékfelfogásában, magatartásszabályaiban más rétegek tudati jelenségeitől többé-kevésbé eltérő módon kifejeződik;

3. a rétegekhez tartozó személyek kapcsolatai bizonyos fokú zártságot mutatnak, azaz kommunikációs és egyéb kapcsolataik egymás közt gyakoribbak, mint más rétegekhez tartozó személyekkel.

Nem kétséges, ezek az ismérvek különböző intenzitással érvényesülnek az egyes társadalmakban és társadalmi for-

mációkban. A mai modern társadalomban például — és itt egyaránt beszélhetünk a mai tőkés ipari társadalmakról vagy a szocialista társadalmakról — az iskoláztatás, a tömegközlési eszközök egyre növekvő elterjedtsége és befolyása miatt a múlthoz képest bizonyos fokig csökkenhetnek az eltérések az egyes rétegek tudati jelenségeiben. A nagyvárosi élet nivelláló hatása is gyengítheti a társadalmi rétegek egyes ismérveinek megnyilvánulásait, éspedig nemcsak a tudati jelenségekben, de egy-egy társadalmi réteg zártságának fokára is kiható mértékben. A szocialista társadalomban a jövedelmi viszonyok alakulása — legalábbis bizonyos mértékben és körben — szintén csökkenti a különbségeket a rétegek külső életmegnyilvánulásaiban. Mindez azonban nem jelenti, hogy e különbségek eltűnnek, hanem legfeljebb csak azt, hogy egyes vonatkozásokban relatívvá válnak. Így például az azonos nagyságú jövedelem még igen könnyen takarhat eltérő fogyasztási mintákat. Sőt, az 1963-ban végzett statisztikai vizsgálatok Magyarországon azt is kimutatták, hogy a szellemi foglalkozásúak bizonyos csoportjainak jövedelme alacsonyabb, mint a szakmunkások bizonyos csoportjainak jövedelme. Mégis, amellett, hogy határozott különbségek észlelhetők a fogyasztás szerkezetében, az ilyen rosszabbul fizetett szellemi dolgozók nagyobb kulturális igényességet mutatnak, mint ahogyan a gyermekek továbbtaníttatásában, a művelődéshez való viszonyban is (például a könyvvel való ellátottságban) a kisebb keresetű szellemi dolgozók javára találunk különbségeket a szakmunkások nagyobb keresetű csoportjaihoz képest. Ugyanez tapasztalható egyébként a lakásviszonyok tekintetében is.

Mindez arra mutat, hogy akár az eltérő tudati jelenségek, akár az életmódbeli különbségek, akár a kommunikációban vagy más kapcsolatokban megmutatkozó relatív zártság — jóllehet statisztikai általánossággal jelzik egy-egy társadalmi réteg eltérő helyzetét a hozzájuk tartozó egyének életmegnyilvánulásaiban is — *következményként*

értékelhetők. *A társadalmi réteg objektív helyét a társadalom termelési rendjében, anyagi viszonyaiban elfoglalt helye határozza meg.* Az eddigi társadalmi formációkhoz képest azonban a mai szocialista társadalmak strukturális jelenségeiben igen nagy jelentőségű változás ment végbe. A tulajdonviszonyok ugyanis a kifejlett szocialista társadalomban nem annyira az egyes rétegeket elválasztó tényezők, mint inkább az egész társadalom olyan alaptényezői, amelyek meghatározzák az egyes osztályok és rétegek társadalmi tartalmát, és amelyekre visszavezethető a megelőző társadalmakhoz képest bekövetkezett helyzetváltozásuk is. A szocialista tulajdon különböző formáihoz tapadó sajátosságok hatása az egyes társadalmi rétegekben érvényesül ugyan, de perspektivikusan inkább összekötő, mint elválasztó jelleggel. Magyarországon például a bérből és fizetésből élők aránya 1966-ban már 70%-ot tett ki, és ez a szám csaknem teljesen állami vagy szövetkezeti alkalmazást jelent, sőt a maradék 30% legjelentősebb része is szövetkezeti tag, vagyis a társadalmi tulajdon egy meghatározott formájához kapcsolódik. A termelőeszközökhöz való tulajdonosi viszony strukturáló jelentősége tehát feltehetően csökkent, illetőleg a régebbi társadalmi formációkhoz képest átalakult. Ennek a csökkenésnek és még inkább az átalakulásnak tényleges méretei, hatásai ma még alig ismertek, a tulajdonviszonyok jelentősége a mai fejlett szocialista társadalom alapstruktúrájában tulajdonképpen még kutatásra vár. Mert nem kétséges ugyan, hogy például a termelőszövetkezeti tagság más feltételeket jelent a jövedelemszerzésben, a gazdálkodási gondolkodásban, mint az állami üzemhez fűződő alkalmazotti viszony. Az sem vitás, hogy az önálló kisiparosi, illetve kiskereskedői pozícióhoz a tulajdonviszonyokból adódóan is sajátos jelenségek fűződnek. A mezőgazdaságban azonban — eltekintve most a társadalmilag nem túlságosan (legalábbis a magyar szocialista társadalomban nem túlságosan) jelentős önálló kategóriától — a szövetkezeti és állami tulajdonon alapuló

gazdaságokban dolgozókat elválasztó körülmények mellett egyre inkább érvényesülnek e bizonyos fokig kettős réteg életviszonyaiban a mezőgazdasági munka jellegéből és a falusi társadalmi környezetből adódó tényezők. De éppen annyira észlelhetünk törekvéseket arra, hogy állami üzemben dolgozók jövedelme az üzem egésze által végzett munkától is függjön, mint ahogyan a termelőszövetkezetekben is egyre inkább kialakul a tendencia a munkaegységektől függő juttatást helyettesítő bérszerű elosztás felé. A tulajdonviszonyok strukturáló hatásával összefüggő jelenségek tehát még nem eléggé tisztázottak ahhoz, hogy egyértelmű és határozott megállapításokat tehetnénk ebben a vonatkozásban.

Annyi azonban bizonyos, hogy a tulajdonviszonyok jelentőségének átalakulása következtében is egyre inkább fontossá váló rétegképző jelenség a *társadalom munkamegosztásában elfoglalt hely*. Az így kialakult rétegeket természetesen sok más tényező is színezi, pl. az iskolai végzettség, a lakhely stb. Mindezek hatása azonban a munkamegosztásban elfoglalt helyhez képest másodlagos jellegű, nem éri el a statisztikailag általánosnak tekinthető szintet, így elsősorban individuális jelentőségű. Azok a tényezők tehát, amelyeket Hegedüs András a társadalmi rétegeződés függő változóiként jelöl meg (települési viszonyok, jövedelmi, kor és nem szerinti különbségek) tulajdonképpen a társadalom más strukturális jelenségeinek visszahatását jelentik a társadalom alapstruktúrájára, anélkül azonban, hogy annak általánosságát megbontanák. Individuális szóródást idéznek elő tehát az alapstruktúrát meghatározó viszonyok egyedi érvényesülésében.

A mai magyar szociológiai és statisztikai kutatások egyetértenek abban, hogy a legfontosabb társadalmi rétegképző jelenség napjaink magyar szocialista társadalmában a társadalom munkamegosztásában elfoglalt hely. Ezt nevezi Hegedüs András a társadalmi struktúra legfontosabb független változójának, azaz olyan tényezőnek, amelynek

alakulása szociológiai szinten nem függ más jelenségtől, ezért független. (Hangsúlyozzuk azonban, ez a függetlenség csupán szociológiai szinten állapítható meg, hiszen a társadalom rétegeződése egyébként nyilvánvalóan a társadalom gazdasági szerkezetének történetileg konkrét szociológiai vetülete.) A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely azonban nem individuális foglalkozási kategóriákat jelent. Természetesen az egyes foglalkozások is rendelkeznek sajátos érdekekkel, magatartásszabályokkal, a társadalom elvárásai velük szemben különbözőek, mégis mint a társadalom munkamegosztásának empirikus kifejezői, a maguk egyediségében a munkamegosztás lényeges vonásait testesítik meg, és éppen e lényeges vonások szerint vonhatók össze a réteg fogalmába. A feladatunk most már azoknak az ismérveknek feltárása, amelyek ezeket a lényeges vonásokat jelentik, s ebben az esetben nem csupán a foglalkozásokat csoportosítottuk, hanem megállapítottuk a társadalom alapstruktúráját alkotó társadalmi rétegeket is.

A legáltalánosabb lényeges ismérv szinte önmagától adódik, a szellemi és fizikai foglalkozások szerinti tagozódás. Jóllehet egyes esetekben a munkafolyamat szellemi és fizikai elemei (amelyek egyébként minden munkafolyamatban megtalálhatók) szinte teljesen egyensúlyban vannak, olyannyira, hogy egyik vagy másik oldal kiemelése szinte önkényesnek tűnik, mégis, a társadalom általános állásfoglalását, elvárásait és értékelését is tekintetbe véve, általában megkülönböztethetők e két csoportba tartozó foglalkozások. A társadalom fejlődésével együtt egyébként a szellemi foglalkozásúak rétegének jelentősége egyre emelkedik. S ez egyebek között e réteg számszerű növekedésében is kifejeződik, így 1960-ban Magyarországon 100 aktív keresőből 17 volt szellemi foglalkozású, míg az 1968-as mikrocenzus adatai szerint ez a szám 24-re növekedett.

Nem kétséges azonban, hogy részben az iskolarendszer fejlődése, részben a fizetések, a bérek, a béren és a fizetésen

kívüli juttatások, valamint a kereseti lehetőségek alakulása, nemkülönben a társadalom kulturális szolgáltatásaiban való részesedés nagyobb lehetősége bizonyos fokig kiegyenlíti az egyes foglalkozások közötti különbségeket a műveltségi színvonal, a kulturális igények tekintetében, s ez a magatartások alakulására, sőt az életmódra is hatással van. Ma már például a fizikai munkához sorolt rádiószerelői képzéshez általában érettségi bizonyítványt követelnek meg, míg mondjuk a szellemi munka kategóriájába tartozó gépíróképzéshez nem. Jóval nagyobb jövedelme van a szakmunkások egy-egy csoportjának, mint a sokszor egyetemi végzettséggel rendelkező pedagógus csoportok egy részének, noha egészen más társadalmi normák és elvárások vonatkoznak egy pedagógusra, mint például egy szakmunkásra. A munkamegosztásban elfoglalt hely azonban — a sokszor azonos vagy hasonló iskolai végzettség, kereseti viszonyok ellenére is — rétegképző tényező marad, amelynek hatása egyrészt különböző érdekviszonyokban, másrészt életmódbeli különbségekben, eltérő elvárásokban és aspirációkban stb. is kifejeződik. Ezek a különbségek a múlthoz képest átalakulhatnak, részben esetleg meg is szűnhetnek, általánosságban azonban mégis megállapíthatók, sőt a mai társadalmunk viszonyainak talaján újak is keletkeznek.

A fentiekből azonban az is következik, hogy ha természetesen elsőrendű fontosságú *rétegképző ismérvet jelent is a fizikai és a szellemi munka közötti különbség*, mert hiszen a társadalomban tényleg érvényesülő következmények, elvárások, minták stb. kapcsolódnak mindkettőhöz, *semmiképpen sem tekinthetjük homogénnek* e két nagy réteget, bizonyos csoportjaik között pedig nem is húzhatunk merev határvonalat. Ily módon ez az ismérv is csak más ismérvekkel kombinálva és további bontásban fejez ki igazi társadalmi tartalmat. Hiszen a szellemi dolgozók csoportjában olyan jelentősen eltérő képzettséggel, pozícióval, elvárásokkal, életmóddal rendelkező foglalkozásokat találunk, mint pl.

miniszter, egyetemi tanár, függetlenített pártfunkcionárius, katonatiszt, művész vagy bérelszámoló, s a fizikai rétegben is sok tekintetben más társadalmi helyzetben van például egy elektromos műszerész vagy MÁV kalauz, mint egy építőipari segédmunkás vagy az állami gazdaság fogatosa.

A szellemi munkát végzők közötti különbségeket valamilyen, egyelőre még távolról sem azonos módon használt csoportosítással a társadalomstatisztikában is ki szokták fejezni. E heterogén réteg bontását azonban csak szociológiai ismérvek alapján lehet elvégezni. Ezek az ismérvek pedig elsősorban a *végzett munka jellegével*, ehhez kapcsolódva bizonyos jövedelmi és életmódbeli különbségekkel függenek össze. A munka minőségét illetően különbséget tesznek a szociológiában — például *vezetők* és *vezetettek* között. Vezetői és vezetetti minőség természetesen szinte minden dolgozóra jellemző (a nem szellemiekre is), különbség lehet azonban abban a tekintetben, hogy a vezetés művelete a vezető munkájának *lényegét* jelenti-e, vagy csupán a tevékenység *járulékos mozzanata*. Ugyanilyen módon eltérő következményei alakulhatnak ki a vezetettségnek is. A szellemi dolgozók egy része számára a vezetettség döntő mozzanat, közvetlen utasítás alapján dolgoznak, más része számára viszont járulékos jellegű, munkájuk lényegét a nagyfokú önállóság, az alkotó jellegű tevékenység jelenti. Egy beosztott tervező mérnök, kórházi orvos, tudományos kutató, bíró, tanár vagy akár a minisztériumi szakelőadók egy jelentős része is vezetett, munkáját irányítottan végzi, az irányítás azonban keret jellegű, és nagy — bár munkaterülettől függően változó mértékű — önállóságot enged. Társadalmunk átmeneti viszonyai között ez az a réteg, amelyre leginkább jellemző az egyetemi vagy főiskolai végzettség, e rétegbe tartozók legalábbis jelentős részének aspirációi, ambíciói elsősorban nem valamilyen szervezett hierarchiában való emelkedéshez kapcsolódnak, s ez munkastílusukra, gondolkodásukra,

társadalmi kapcsolataikra, társadalmi vagy egy bizonyos szervezeten belüli konformitásukra és konfliktusaikra is kihat. A vezető és a vezetett közötti konfliktusok például egy szervezeten belül is eltérően nyilatkozhatnak meg a három csoportot illetően, amennyiben a vezető értelmiségi és alkalmazott réteg, valamint az önálló munkakörrel rendelkező értelmiségi és alkalmazotti réteg, illetőleg a réteghez tartozó személyek konfliktusaiban a szakproblémák eltérő értékelése is kifejeződhet, vagy szemben állhat egymással a szakérdek és az adminisztratív érdek. Más jellegű, inkább a személyi függéshez kapcsolódó konfliktusok adódnak viszont a vezető és a beosztott, általában adminisztratív „irodai" munkát végző alkalmazotti réteg között.

Természetesen más szempontokból kiindulva is eljuthatunk olyan sajátosságokig, amelyek rétegképző ismérvekként hathatnak a szellemi dolgozók nagy tömegében. Ferge Sándorné, aki több dimenzióból elindulva határolja körül az egyes társadalmi rétegeket, például a tudásszint és a munka irányító vagy alárendelt jellegének mint rétegképző jegyeknek felhasználásával különbözteti meg egyrészt a vezetőállásúak és értelmiségiek, másrészt az egyéb szellemi dolgozók rétegét. De eredményt ígérő kísérletekkel találkozunk magának az értelmiségi rétegnek körülhatárolására is. Igen meggyőző például Huszár Tibor álláspontja, aki abból indul ki, hogy az egyes foglalkozási ágak művelőihez nem csupán mint egy meghatározott szakma képviselőihez kell közelednünk, hanem mint különböző társadalmi viszonyok (ideértve a tulajdonviszonyokat is) hordozóihoz, amely viszonyok éppen a „munka történelmileg kialakult társadalmi szervezete" által determináltak. Így jut arra a következtetésre, hogy értelmiséginek kell tekinteni azt, akinek hivatásszerű tevékenységében a szellemi elem: a társadalmilag értékes információ és tudásanyag megőrzése, alkalmazása, továbbfejlesztése dominál, illetőleg értelmiségi tevékenységnek kell tekintenünk azt a tevé-

kenységet, amelyben az alternatív kérdések hivatásszerű rendszeres eldöntése magas kvalifikáltságot követel.

Bizonyos, hogy még az értelmiségen belül is képezhetünk különböző „rétegeket", mint például egy-egy üzemben a gazdasági vagy műszaki értelmiségiek, az egész társadalomra vonatkoztatva pedig művész, tudós értelmiség, katonatiszti kar stb. Az ily módon kialakított „rétegek" azonban inkább már egy-egy foglalkozási ág sajátosságait, helyzetét, viszonyait tükrözik, s nem a végzett munka szociológiailag jelentős, társadalmi következményekben is megnyilvánuló lényeges jellemzőit. Mindenfajta értelmiségi közös jegye ugyanis — ahogyan Huszár Tibor megállapítja —, hogy „főhivatású tevékenységüknek csak akkor tehetnek eleget, ha meghatározott mennyiségű általános és szakmai ismerettel rendelkeznek, ha közvetve vagy közvetlenül bekapcsolódnak az emberi tevékenységek szabályozásába, a társadalom által felhasznált információmennyiség megőrzésébe, elemző felhasználásába és továbbadásába."*

A fizikai munka alapvető rétegképző ismérv ugyan, de ismét további tagozódással fejezi ki a társadalom alapstruktúráját. Ezt a további tagozódást elsősorban a szakmai képzettség adja meg, amely bizonyos fokig — s természetesen statisztikai általánossággal — a munka alkotó jellegének fokát, sajátos szakmai-társadalmi hagyományokat, mintákat, sőt egyre inkább műveltségi szintet s természetszerűen eltérő érdekeket is kifejez. A *szakmunkás, a betanított munkás és a segédmunkás* elnevezés alkalmazási kategóriákat jelent ugyan, de egyúttal tényleges társadalmi rétegeket is, amelyek között — ahogyan Hegedüs András kifejti — „az átlagosan mutatkozó jelentős jövedelmi szintkülönbség mellett lényeges eltérés figyelhető meg a tudati, ideológiai viszonyokban, az életmódban, az értékítéletekben, a társadalmi aspirációkban stb. is. S mindemellett nem ritkák az üzemi kollektivákban e társadalmi rétegek között

* *Huszár Tibor:* Előtanulmány a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó vizsgálathoz. Sokszorosított kézirat.

a kisebb vagy nagyobb fokú ellentétek sem; az utóbbira gyakori példát szolgáltatott a munkabesoroláson alapuló egyéni darabbér rendszer, amely egyszerűbb gépi munkák esetén a betanított munkások számára lehetővé tette, hogy keresetük legalábbis elérje, sőt esetleg meg is haladja a szakmunkásokét, ez viszont az utóbbiakban méltán váltott ki elégedetlenséget. Ott pedig, ahol a teljesítmény-elszámolások alapjává a szakmai képzettség szerint erősen differenciált személyi bért tették meg... a betanított munkások méltatlankodtak, kifogásolván... hogy egyenlő munkáért nem egyenlő bért kapnak."* E rétegek nagyságrendjét mutatja, hogy 1960-ban az iparban dolgozó fizikaiak 39,9%-a volt szakmunkás, míg a betanított munkások aránya 32,9%, a segédmunkásoké 27,2%. A fejlődés tendenciáját az erőteljesebb polarizációban látjuk. Tehát az ipar igényeinek megfelelően egyre nagyobb mértéket öltő szakmunkásképzés következtében feltehetően tovább növekszik a szakmunkások aránya, míg a betanított munka és a segédmunka közelebb kerül egymáshoz, illetőleg a betanított munkások egy része továbbképzés vagy a munkatapasztalatok felhalmozódása következtében lényegében szakmunkássá válik. Ennek megfelelően egyetértünk Hegedüs Andrással abban, hogy valószínűleg „kialakul a munkások két nagy csoportja, az egyikben a meghatározott munka lehetőséget ad a saját munka viszonylag nagyfokú kontrolljára, önálló döntésekre, s ez a jelenlegi szakmunkási szintnél jelentősen nagyobb és ugyanakkor szerkezetében is eltérő szakismeretet követel; a másikban a munkafolyamat technológiája vagy a megbízott vezető nagymértékben megszabja az egyéni munkafeladatot, elveszi a választás és ezzel a saját munka feletti ellenőrzés lehetőségét is."**

* Hegedüs András: „A szocialista társadalom struktúrájáról." Bp. 1966. 75. old.

** Uo. 74 – 75. old.

A fizikai dolgozók e jelenleg meglévő három rétege azonban távolról sem mondható homogénnek. Sok tekintetben más hagyományokat őriz, más társadalmi aspirációkat táplál — éspedig a jövedelemtől függetlenül is — például a viszonylag gyengébben fizetett vasutas, mint a jól fizetett bányász, és más társadalmi kapcsolatai alakulnak ki a kereskedelem fizikai dolgozójának, mint az építőipari szakmunkásnak stb. Differenciáltabb e rétegekben a jövedelmi és a műveltségi szint is. Sok tekintetben pedig az iparági elkülönülés bontja meg e három réteg társadalmi kapcsolatait, amely egy-egy üzemen belül vagy hasonló iparágban több alkalmat ad a kapcsolatok kifejlesztésére, mint az egy társadalmi rétegbe tartozó, de különböző üzemekben, iparágakban dolgozók kapcsolatainak gyakoriságára. Érdekes példával szolgál erre is az 1957-ben házasodott munkásfiatalok párválasztására vonatkozó már említett vizsgálatunk. E vizsgálatból kiderült pl., hogy a könnyűiparban dolgozó munkásvőlegények 66,9%-a, a nehéziparban dolgozók 62,6%-a,a bányászatban dolgozók 57,7%-a, a kereskedelemben és a szolgáltatásban dolgozók 54,2%-a, az építőiparban dolgozók 50,5%-a, a szállítás és hírközlés területén dolgozók 48,0%-a választott *azonos* iparágból házastársat. Ugyanez az arány a munkásmenyasszonyok párválasztásában még nagyobb (általában felül van a 80%-on). Miként fentebb már megjegyeztük, mindkét nem leginkább a kereskedelem, a szolgáltatás, valamint a szállítás és a hírközlés területein ragaszkodott legkevésbé (de még itt is jelentősen) saját iparágához, és mindkét nemből ugyancsak a kereskedelem és a szolgáltatás területén a legnagyobb azoknak az aránya, akik szellemi dolgozóval kötöttek házasságot. Világos ezekből az adatokból, hogy a társadalmi kapcsolatok jelentős arányban csoportosulnak az üzem köré, s a végzett munka jellege mellett a más társadalmi rétegekkel kialakítható kapcsolatokat nagymértékben befolyásolja, hogy a munkahely mennyire befelé irányuló szervezet, vagy mennyire kerülnek dolgozói

munkájuk folytán kapcsolatba a társadalom más rétegeivel.

Végül a fizikai dolgozók nagy csoportján belül — jóllehet számarányuk az utolsó évtizedekben jelentősen csökkent — még mindig külön helyet foglalnak el a mezőgazdaságban dolgozók, legyenek azok termelőszövetkezeti tagok vagy mezőgazdasági szakmunkások. A *mezőgazdasági fizikai dolgozók* között is nagyfokú heterogeneitás tapasztalható ugyan, akár a szakképzettség, akár a munka jellege, akár a jövedelem tekintetében, mégis közel hozza őket egymáshoz egyrészt a mezőgazdasági munka jellege, másrészt a falusi életmód és életviszonyok. Itt — jóllehet a gépesítés fokozódásával nő a szakmunkásság aránya — a fenti három rétegnek megfelelő különbségtevésre még nincs mód. Általánosabban összefogó erő a mezőgazdasági munka általános jellege és általánosabban differenciáló tényező a munkabérből, illetőleg szövetkezeti haszon alapján származó jövedelem. A jövedelem nagyságát illetően pedig ma még oly sok tényező játszik közre, egy-egy vidék hagyományos vagy újonnan kialakított mezőgazdasági kultúrájától egy-egy termelőszövetkezet jó vagy rossz vezetéséig, hogy az így előállott különbségek egyelőre esetlegeseknek mondhatók. Sokkal lényegesebb azonban — és ez általánosan elválasztja a mezőgazdasági fizikai dolgozót az iparban dolgozó munkástól, hogy az előbbi számára még mindig jelentős gazdálkodási lehetőség áll fenn a háztáji földek hasznosítása folytán. Jellemző, hogy például a termelőszövetkezeti tagok jövedelmében a háztáji gazdaság 1958-ban 43,1, 1959-ben 44,7 és 1960-ban 50,6%-kal részesedett. Ez a tény sok tekintetben ellentétes érdekkel köti a mezőgazdasági és az ipari fizikai dolgozót például a piachoz. (Ezzel szemben az is megállapítható, hogy a mezőgazdasági munkások havi átlagos keresete és reálbére alatta marad a többi népgazdasági ágakban foglalkoztatottakénak.)

Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy az *ipari munkások jelentős része ma is mezőgazdasági környezet-*

ben lakik. Nem csupán arról van szó, hogy falun van az állandó lakhelyük — s naponta, hetente, kéthetente vagy havonta utaznak lakhelyük és a munkahelyük között —, hanem arról is, hogy *családi* viszonyaikat tekintve is mezőgazdasági környezetben élnek, családtagjaik között is vannak olyanok, akik mezőgazdaságban dolgoznak. Ily módon a család jövedelme már eleve az iparhoz *és* a mezőgazdasági üzemhez kötődik, de ezen túl a legtöbb esetben még a háztáji földhöz is. Ez a tény pedig az ilyen helyzetben lévő ipari munkás érdekeit, tudatát sok tekintetben befolyásolja. Végül rá kell mutatnunk arra, hogy abban a megállapításban, amely szerint növekszik a paraszti és a nem paraszti lakosság kulturális színvonala közötti különbség, elsősorban a mezőgazdasági és az ipari fizikai dolgozók műveltségi szintje, iskolázása és kulturális igénye közötti különbség jelentkezik.

3. A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGEZŐDÉS SZOCIOLÓGIAI JELENSÉGEI

A társadalom struktúrája nem állandó, az egyes társadalmi gazdasági alakulatoknak megfelelően, de azokon belül is változik. Ez a változás azonban nem csupán új társadalmi rétegek megjelenésében, s egyes régiek eltűnésében fejeződik ki, hanem az egyes társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított szélességében, társadalmi súlyában, politikai jelentőségében bekövetkezett különbségekben is. Ezt a folyamatot, amelynek tartalma a társadalom rétegeződésében bekövetkezett változás, nevezzük tulajdonképpen a társadalom *átrétegeződési* folyamatának.

Világos azonban, hogy ez a folyamat az egyéni pozíciók megváltozásában is tükröződik, hiszen új társadalmi rétegek megjelenése, a régiek eltűnése vagy akár egyesek méretének, súlyának megváltozása is csak úgy mehet végbe, ha e változás nagyságától függően az emberek egy jelentős

része megváltoztatja társadalmi rétegét, egyik társadalmi rétegből a másikba kerül át. Az egyének társadalmi helyzetében bekövetkezett ilyen mozgásra használjuk a szociológiában a *mobilitás* kifejezést, amely tehát az egyének társadalmi átrétegeződését jelenti. Az egyén családja révén beleszületik valamilyen társadalmi rétegbe, és később a munkamegosztásban elfoglalt saját helye következtében ugyancsak valamilyen társadalmi réteg tagjává válik. Ha a szülők társadalmi rétegéhez viszonyítva a saját munka következtében elért társadalmi réteg más, akkor *intergenerációs (generációk közötti) mobilitással* állunk szemben, ha azonban az egyén első foglalkozásához képest rétegeződik át, *intragenerációs (generáción belüli) mobilitás* következett be.

A társadalom átrétegeződése — és ami ezzel egyet jelent, a nagyobb arányú egyéni mobilitás, a társadalom gazdasági szerkezetében bekövetkezett változás függvénye, hiszen ez fejeződik ki a társadalmi rétegek helyzetének, súlyának meghatározásában. Amíg tehát a társadalom szerkezetének változása viszonylag lassan megy végbe, az átrétegeződés is lassú, a társadalom kevéssé tekinthető mobilnak. A gazdasági szerkezet gyors változásával gyorsabb átrétegeződés és természetesen nagyobb mobilitás jár együtt. A modern társadalmat — erre szinte valamennyi szociológiai és demográfiai vizsgálat rámutat — a nagy mobilitás jellemzi. Kérdés azonban, mivel magyarázható ez a mozgás. Két alapvető folyamatot kell megemlítenünk: egyrészt a szerte a világon szinte mindenütt — bár eltérő intenzitással végbemenő — indusztrializációt, másrészt a szocialista társadalmak kialakulását. Az utóbbiakban az iparosítás tudatos szervezésén túl más olyan jelenségek is észlelhetők (már a szocialista forradalmak közvetlen következményeképpen is), amelyek további átrétegeződést és ennek folytán individuális mobilitást eredményeztek.

Az iparosodásnak az átrétegeződésre gyakorolt hatása kézenfekvő. Az ipari üzemek munkaerőt igényelnek, s ezt

a munkaerőt a történeti tapasztalatok szerint a mezőgazdaságból kapják. Az iparfejlődés a kapitalizmus kialakulásának korában is a mezőgazdasági népesség átrétegeződésével járt, és lényegében ma is ez történik. Az Egyesült Államokban például 1870-hez képest 1960-ig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 53%-ról 6,4%-ra esett vissza, míg az ipari munkások aránya ugyanezen időszak alatt 34%-ról 50,3%-ra emelkedett. A másik jellegzetesség a szellemi foglalkozásúak számának növekedése. Az Egyesült Államokban ez az arány a fenti időszakban 13%-ról 43,3%-ra nőtt. Miután azonban az Egyesült Államok mezőgazdasági termelése továbbra is igen jelentős maradt (a termelés mennyiségi szintje nem fejezi ki a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát), világos, hogy a nagyarányú átrétegeződés további feltétele a mezőgazdaság nagyfokú gépesítése, a mezőgazdasági termelésnek szinte ipari jellegűvé válása. 1870 óta Amerikában azonban nem csupán az iparosodás fejlődött hallatlan méretekben, hanem kialakult a monopolkapitalizmus is, amelynek kezdetben csupán csírájában megmutatkozó sajátosságai — a nagy szervezetek elszaporodása, az állami beavatkozás és ezzel együtt az állami szervezetek nagyságának és jelentőségének növekedése stb. hallatlan méretekben megduzzasztották a magánvállalkozás és az állam adminisztrációját. Ennek felel meg a szellemi dolgozók számában tapasztalható növekedés is. Ha azonban látjuk, hogy a szellemi dolgozók körében észlelhető növekedés jóval nagyobb mértékben következett be az irodai dolgozók arányában, mint az értelmiségi munkakörökben, akkor újabb jelenségre kapunk magyarázatot, éspedig az ún. „white collar" (fehérgalléros) dolgozók nagy tömegének megjelenésére. Ez az a réteg, amelynek társadalmi jelentőségét Wright Mills igen nagyra értékelte, és amelynek léte és társadalmi helyzete az amerikai társadalom sok jelenségére (pl. a nagyarányú konformizmus) legalább részbeni magyarázatot ad.

Számunkra azonban sokkal érdekesebbek azok a válto-

zások, amelyek a szocialista társadalmak kialakulásával következtek be. A szocialista forradalom már eleve jelentős mértékben megváltoztatta a társadalom struktúráját. A forradalom sikere és az azt követő évek politikája következtében ugyanis megszűntek a volt kizsákmányoló osztályok, a régi állami apparátus és a fegyveres erők egykori tagjainak tömegei kerültek át más munkakörbe, rétegeződtek át többnyire fizikai rétegekbe, míg a munkások és a parasztok egy része — az ún. kiemelések következtében — szellemi dolgozóvá vált. A közvetlenül politikai jellegű változások hatásán túl azonban alapvetőbb jelentőségű a mobilitás szempontjából a gazdaság szerkezetének átalakulása a szocialista társadalmakban is. Miután a szocialista társadalmak — kevés kivételtől eltekintve — elsősorban túlnyomórészt mezőgazdasági termeléssel jellemzett országokban alakultak ki, ezekben az országokban az iparosodás tudatos gazdaságszervező tevékenységgel a szocialista társadalmi viszonyok között ment végbe. Itt tehát általában jóval rövidebb idő alatt játszódott le az indusztrializáció folyamata, mint a tőkés társadalmakban, még akkor is, ha számításba vesszük, hogy ezekben az országokban már a szocialista társadalmak kialakulása előtt is — kisebb-nagyobb arányban — jelen volt az ipar. A gyors átalakulás, nemkülönben az átalakulással összefüggő politikai tényezők (például a mezőgazdasági politika, az új államapparátus, az új gazdasági és kulturális szervezetek kiépítése, iskolapolitika stb.) arra vezetett, hogy igen jelentős változás következett be a társadalmi rétegek nagyságában, egymáshoz viszonyított súlyában. Magyarországon például 1930-hoz képest 1960-ra a szellemi foglalkozásúak aránya 7%-ról 16%-ra, a fizikai dolgozóké 40%-ról 46%-ra nőtt, míg a mezőgazdaságban dolgozók aránya 53%-ról 38%-ra csökkent. (A mezőgazdaságban dolgozók arányának csökkenése tovább folyik: az 1968. évi mikrocenzus adatai szerint a mezőgazdasági aktív keresők száma 17 százalékkal kisebb, mint 1963-ban volt.)

E változások természetesen igen nagyfokú individuális mobilitásban, azaz egyéni átrétegeződésben is kifejeződnek. A szellemi dolgozók rétegének nagyarányú megnövekedése például még akkor is mobilitást idézett volna elő, ha az állam politikai meggondolások alapján nem helyez szellemi munkakörbe nem csupán munkás- vagy parasztszármazású embereket, hanem ténylegesen munkásokat vagy parasztokat, illetőleg, ha ugyanilyen meggondolások alapján a volt szellemi dolgozók egy része nem rétegeződött volna át fizikai rétegekbe (jóllehet egy részük, kb. 50%-uk vissza is rétegeződött). Így azonban a mozgás természetesen még nagyobb lett, és ami jelentős eltérést mutat a tőkés társadalmak átrétegeződéséhez képest, ez a mobilitás nem csupán intergenerációs vonatkozásban, hanem intragenerációs viszonylatban is végbement. (Budapesten pl. a KSH Népességtudományi Kutatóintézete által 1962—64-ben végrehajtott vizsgálat szerint a vezető és értelmiségi foglalkozásúak 32,2%-ának első foglalkozása fizikai volt, míg az egyéb szellemi foglalkozásúak 57,2%-a kezdett fizikai munkakörben. A magyar városokban ugyanez az arány 18,2, illetőleg 49,7% volt. Az intergenerációs mobilitás jellemzésére pedig álljon itt csupán egyetlen adat: a fenti időpontban a budapesti keresők 48%-a volt intergenerációs viszonylatban mobil.)

A mobilitást előidéző társadalmi folyamatok és jelenségek a társadalmi átrétegeződés szociológiai vonatkozásainak csupán egyikét jelentik. Szociológiai vizsgálatra váró további kérdés, hogy melyek azok a „csatornák", amelyeken át az egyén a társadalmi igényeknek megfelelően egyik rétegből egy másikba kerül át. Az intergenerációs mobilitás legfontosabb csatornája az iskola. Az iskoláztatás önmagában is eredményezhet rétegváltozást, ha pl. egy munkásszármazású fiatal egyetemet végez, vagy egy parasztgyerek ipari tanulónak megy. Az iskola útján végbemenő mobilitás azonban tudatos politikával is elősegíthető. Köztudott pl., hogy Magyarországon a munkás- és parasztszármazású fia-

talok az egyetemi felvételeknél, elhelyezéseknél sokáig adminisztratív módon is előnyben részesültek, és a társadalom egyéb eszközökkel ma is igyekszik valamilyen módon ellensúlyozni azt a hátrányt, amellyel ezek a tanulók a szellemi foglalkozású szülőktől származókhoz képest indulnak. S itt nem csupán a „hazulról hozott" műveltségi különbségekről van szó, hanem közrehatnak a családnagyság s az egyes rétegekhez tapadó ambíciók, elvárások különbségei is, amelyek részben már az iskolaválasztáskor, részben a továbbtanulás folyamán hátrányosan mutatkozhatnak meg. (A Központi Statisztikai Hivatal egy vizsgálata szerint pl. 1963-ban a szellemi foglalkozásúak megfelelő korú gyermekeinek 77%-a járt középiskolába, 23%-a egyetemre vagy főiskolára, míg ugyanez az arány a fizikai dolgozók esetében 27 %, illetőleg 4%, a mezőgazdasági fizikaiaknál 18% és 3% volt.) Egyes foglalkozásokkal összefüggő ambíciók és elvárások azonban más módon is hathatnak a mobilitással szemben. Ilyen pl. bizonyos foglalkozási ágak öröklése. Külföldi vizsgálatok is észlelték, de nálunk is tapasztalható, hogy például orvosok, ügyvédek igyekeznek gyermekeiket is saját foglalkozásukban tartani, míg másrészt a legkisebb jövedelemmel rendelkező fizikai foglalkozásúak esetében (különösen a szakképzetleneknél és a nagy családoknál) nyilvánvalóan a gazdasági és neveltetési lehetőségek korlátozott volta miatt találunk immobilitást. Így — különösen kapitalista viszonyok között — a két szélső réteg, az értelmiségi és a szakképzetlen munkásréteg mobilitása alacsony, de ma már nálunk is hasonló tendencia mutatkozik.

P. Sorokin, aki először vizsgálta átfogóan szociológiai szempontból a mobilitás jelenségeit, az *individuális mobilitás csatornáiként* az iskolán túl a hadsereget, az egyházat, a politikai, gazdasági és hivatási szervezeteket jelölte meg. Ezeknek a „csatornáknak" a többsége a szocialista társadalomban is érvényesül, némelyikük pedig itt vált különösen fontossá, elsősorban intragenerációs vonatkozásban

(bár a magyar viszonyok között az intragenerációs mobilitás legtöbb esetben intergenerációs mobilitást is jelent). Különösen a mobilitásnak a közvetlenül politikai intézkedések hatásaként mutatkozó formái bonyolódtak le ezeken a csatornákon: a hadseregen és általában a fegyveres erőkön, a párt- és más társadalmi szervezeteken át. Itt azt a sajátságos jelenséget is észlelhettük, hogy egyrészt e szervezetek függetlenített állományába kerülni már önmagában is átrétegeződést jelentett, másrészt e szervezetek sokak számára átrétegeződési közvetítőként szerepeltek, például egy munkás pártfunkcionáriusból gazdasági vezető lett, vagy katonatiszt állami vezetővé vált stb. A párt és más társadalmi szervezetek egyébként abban az értelemben is elősegítik a mobilitást, hogy a kereteik között végzett (nem függetlenített) munka szelektálási tényezőként nyilvánulhat meg más, általában szellemi foglalkozásba való átrétegeződéshez.

Végezetül néhány szót a mobilitás társadalmi hatásáról. Ha értékelésről lehet szó, azt mondhatjuk, hogy a mobilitás alapvetően pozitív jellegű, hiszen a mozgás révén a társadalom nyitottá válik, nagyobb a lehetőség a tehetségek cirkulációjára, kikerülhető a rétegek sokféle hátránnyal járó megmerevedése, fokozódik az egyén alkalmazkodási képessége stb., és a mobilitás mindenképpen szükségszerű, hiszen a társadalomban végbement alapvető változások következménye. Ezzel szemben azonban azt is megállapíthatjuk, hogy negatív következményei is vannak, és ezek elsősorban a mobilitás és a társadalom bizonyos dezintegrációs jelenségeinek összefüggéseiben mutatkoznak meg. Nem kétséges ugyanis, hogy a mozgás a társadalmi kapcsolatok lazulását, esetenkint megszakadását jelentheti egyrészről, másrészről viszont előír egy olyan újraalkalmazkodási követelményt — az új fizikai és társadalmi környezethez, elvárásokhoz, munkakörhöz stb. —, amely nem mindig teljesíthető könnyen. Számos példával találkozhatunk hétköznapi életünkben is, amelyek ilyen nehézségekre mutatnak.

Vannak például olyan emberek, akik nem tudtak megfelelni az új követelményeknek, de már a régi életformájuktól is elszakadtak, ily módon a régi és az új környezetük, kapcsolataik között sokszor légüres térben élnek, mentális nehézségekbe kerülnek stb. A mobilitás sokszor a családi élet felbomlására is vezethet, a magatartási normák és minták relativizálódását, ezzel együtt nem ritkán alkoholizmust, öngyilkosságot vagy bűnözést is előidézhet. Ez utóbbi jelenségek különösen akkor következhetnek be, ha a mobilitás földrajzi értelemben vett helyváltoztatással is jár, amidőn tehát az ún. vándorlás jelenségével párosul.

Az átrétegeződésben kifejeződő mobilitáshoz ugyanis gyakran kapcsolódik a térbeli mobilitás, a földrajzi értelemben vett helyváltoztatás. Az iparosodás egyik kísérő jelensége a parasztból munkássá vált emberek sokaságának *vándorlása*. S itt nem is elsősorban a sokszor időleges tényezők hatására (például gazdasági válságok) bekövetkezett földtől való menekvésre (Landflucht) gondolunk, amilyet például Steinbeck írt le világhírű regényében az „Érik a gyümölcs"-ben, vagy a falusi lakosságnak az 1950-es évek mezőgazdasági politikája hatására kialakult nagyarányú elvándorlására (amelyből a „landflucht"-movitáció nehezen is lenne kiszűrhető, hiszen az iparosodás erőteljes fokozásával együtt ment végbe), hanem az ipar, a város vonzására (együtt a mezőgazdasági munkaalkalmak bizonyos csökkenésével), tehát az ipari munkássá lett paraszt szükségszerű vándorlására. Magyarországon például 1955-ben 313 ezren változtattak lakóhelyet állandó jelleggel és 293 ezren ideiglenes jelleggel, 1960-ban az állandó jelleggel költözők száma 358 ezer, az ideiglenes jelleggel vándorlóké pedig 365 ezer volt. Ha e számokhoz hozzávesszük még a naponta ingázók ugyancsak több százezres tömegét, képet alkothatunk a mozgás nagyságáról.

Mármost nem kétséges, hogy szociológiai értelemben leginkább az *ideiglenes jelleggel helyetváltoztatók sokasága problematikus*. Ezek túlnyomó többsége ugyanis állandó

lakhelyétől távol dolgozó ember, aki hetente vagy még ritkábban jár haza. Családi és lakhelyi kapcsolatai tehát lazulnak, és ezeket az új kötelékek részint nem pótolják, részint egyenesen veszélyeztetik. A nem állandó új környezet elvárásai nehézzé teszik az alkalmazkodást, s a bizonytalansági tényező miatt itt lépnek fel elsősorban a negatív jelenségek, az alkoholizmus, a bűnözés stb. A naponta ingázók helyzete — jóllehet velük szemben is új elvárások alakulnak ki — más. Szerepük inkább abban jelentős, hogy a városban tanult új viselkedésükkel, igényekkel bizonyos változtató hatást gyakorolnak a falusi viszonyokra.

Az állandó jellegű lakhelyváltoztatók esetében a faluról a városba költözés jelenthet problémát, ennek a helyzetnek a veszélyét azonban részben enyhíti az esetleges család jelenléte, ellenben kiélezhetik a nem megfelelő lakásviszonyok, az új környezet esetleges „slum" jellege stb. Talán annyit említsünk még meg, hogy a beilleszkedési nehézségek leginkább az ún. *külső vándorlás* (más országba történő bevándorlás) esetében a legnagyobbak, ahol általában teljesen új társadalmi viszonyokhoz, esetleg más nyelvet beszélő emberekhez kell alkalmazkodni, éspedig általában az új környezet ellenséges magatartása közepette. A következmény kettős: azok, akiknek sikerül aránylag gyorsan beilleszkedniük, határozottan igyekeznek azonosulni az új környezettel — elsősorban természetesen külsőséges jegyekben; míg akiknek ilyen törekvésük meghiúsult vagy lassan megy, etnikai, nyelvi stb. tényezőkön alapuló közösségekben keresik társadalmi kapcsolataikat. Nagyon érdekes, hogy például az Egyesült Államokban a régebbi magyar bevándorlók tartják fenn elsősorban a többnyire nyelvi és vallási szervezeteket, míg a kb. egy évtizede ott élő magyarok törekvését általában a mindenáron való azonosulással jellemezhetnénk, ők ugyanis kedvezőbb körülmények között kerültek új környezetükbe, mint a régebbi bevándorlók.

4. AZ IPAROSODÁS HATÁSA A TELEPÜLÉSI FORMÁK FEJLŐDÉSÉRE

A társadalom strukturális viszonyaira jelentős hatása van a település szerinti tagozódásnak. Földrajzi szempontból településen — Mendöl Tibor meghatározása szerint — „egy embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttesét" értjük. Világos, hogy a társadalomra ható földrajzi tényezők közül a társadalom mindennapi életére a településnek, a település formáinak (leegyszerűsítve: a tanya, a falu, a város) van a *legközvetlenebb* befolyása.

A legközvetlenebb befolyás azonban nem jelenti a legalapvetőbb befolyást, hiszen a földrajzi tényezők közül több más alapvetőbb jelentőségű lehet (például nyersanyaglelőhelyek, közlekedés, ipari struktúra stb.). Mindezek hatását azonban sok tekintetben a *település koncentrálja és közvetíti, alakító hatásuk a település formái és tényezői által érvényesül a társadalomban.* A település formáinak éppen ezért a szociológiában sokszor a valóságosnál is kiemelkedőbb szerepet tulajdonítottak, mint olyan tényezőknek, amelyekre a társadalom ráépül. Durkheim, a neves francia szociológus például *társadalmi morfológiájában* (amelyet a társadalom anyagi szubsztrátumának tanulmányozására hivatott tudományként jelölt meg), jelentős helyet biztosít a demográfiai jelenségek kutatása mellett a falu, a város, a városi és a vidéki centrumok vizsgálatának. A települési formák jelentősége ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy ezek a társadalomra alapvetően meghatározóak lennének. Nem csupán más földrajzi tényezők hatását közvetítik ugyanis a társadalom felé, hanem önmaguk is alapvetően *meghatározottak* a társadalomban uralkodó termelés módja, a termelési viszonyok és ennek következtében a társadalom alapstruktúrája által. A történelem tanúsága szerint ugyanis a települési formák a termelés által meghatározottan alakultak ki. Világosan kitűnik ez

egyébként a marxizmus klasszikusainak írásaiból, így Engelsnek ama megállapításából is, hogy „míg Franciaországban és Angliában a *város* uralkodik a falun, addig Németországban a falu uralkodik a városon, a mezőgazdaság a kereskedelmen és az iparon."* Vagy: „A feudális rendszer mindenütt olyan mértékben bomlott fel, ahogyan a mezőgazdaság megszűnt az ország döntő termelési ága lenni és amilyen mértékben a mezőgazdasággal foglalkozó osztály mellett megjelent egy iparűző osztály, a falvak mellett kialakultak a városok."** A társadalom fejlődése napjainkig is bizonyítja, hogy a társadalomnak települési formák szerinti tagozódása szorosan összefügg a társadalmi termelés alakulásával: például az utolsó száz esztendőben érezhető erőteljes indusztrializáció magával hozta a városok számának, nagyságának, a városi lakosság arányának növekedését, az urbanizáció folyamatát. Ennek a folyamatnak egyik, a szociológia tudományában tapasztalható következménye egyébként, hogy szakszociológiává fejlődött a *város- és faluszociológia.*

A 20. században egyre inkább fellendülő városiasodási folyamat hatására ugyanis, amely nem csupán számszerűleg növelte a városi lakosság arányát, hanem magában a városban is elindított bizonyos átalakulási folyamatot, egész sor szakszociológiailag vizsgálható jelenség és probléma került felszínre, a város önmagában is szociológiai problémává vált. A másik oldalról viszont a falusi területek csökkenése, a falusi lakosság városba özönlése, a hagyományos falusi életminták kezdődő, majd fokozódó bomlása a falu problémáira, átalakulására irányította a figyelmet. A falusi települési formában is végbemenő gyors városiasodás azután — különösen a magas fokon indusztrializált nyugati társadalmakban — azzal a sajátos következmény-

* F. Engels: „A status quo Németországban." Lásd *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Bp. 1959. 41. old.

** Uo. 42. old.

nyel járt, hogy a hagyományos jellegű falusi közösségek eltűntek. Így a faluszociológia az etnológiával és a szociálantropológiával együtt a kevéssé fejlett társadalmak, illetőleg a primitív közösségek vizsgálatára kényszerült.

A társadalom struktúrájával kapcsolatos általános fejtegetéseinkben már említettük, hogy abban jelentős elemet képez a lakóhely is, azaz a társadalom falura és városra való megoszlása és ennek hatása. Mielőtt azonban közelebbről megismerkednénk e hatás *tartalmát* jelentő szociológiai sajátosságokkal, tehát a társadalom településformáinak társadalmi jelenségeivel, röviden át kell tekintenünk, milyen arányokban van képviselve jelenlegi társadalmunkban a falu és a város, milyen történelmi folyamatnak lehetünk tanúi, milyen perspektívák várhatók.

A modern ipari társadalom kialakulása általánosan együtt jár az igen nagy arányú városiasodással. Városok természetesen az iparosodás előtt is voltak, sőt általában azokat is az ipar, a kereskedelem jellemezte a kapitalizmust megelőzően is a történelem minden társadalmi-gazdasági alakulatában. Addig azonban egyrészt a falu volt az *uralkodó* települési forma, másrészt a város társadalmi jelenségei sok tekintetben eltértek a modern városétól — gondoljunk csak a feudalizmus saját jogszabályai alatt élő, az életnek szinte minden területén szervezett és integrált polgárvárosaira. Az iparosodással együtt járó városiasodás, urbanizáció mind a kapitalista, mind pedig a szocialista társadalmakban kétféle folyamatban jelentkezett. Egyrészt *növekedett a városok száma*, a jelentősebb ipari üzemek körül csaknem minden esetben új városok keletkeztek, s a legtöbb régi város népessége a köréjük települt ipar miatt jelentősen megduzzadt, másrészt pedig kialakultak az új, eddig ismeretlen várostípust jelentő *nagyvárosok*, az ún. metropolisok. Az utóbbiakra a nagyságon kívül más sajátosság is jellemző. Mint nagy ipari városok, a szűkebb városterületen kívül is erős vonzási központot jelentenek a vidék számára ipartelepedési, munkaerő-koncentrálódási

szempontból egyaránt, így általában tömörülést, agglomerációt képeznek maguk körül. Ám különösen az erősen iparosodott társadalmakban már bizonyos ellentétes irányú folyamat is végbemegy, éspedig a lakosság egy részének a nagy városokból való kiáramlása. Ennek következtében az ipari, közlekedési és igazgatási központot képező nagy városok környékén kialakulóban vannak a csak lakhelyet jelentő települések, „alvóvárosok", ahonnan a lakosság a centrumot jelentő nagy városba jár be dolgozni. Ez a folyamat, amelyet szuburbanizációnak nevezünk, és amely a nagyvárosi körülményeknél egészségesebb lakókörülmények kialakulását jelenti, természetesen csupán a közlekedés nagyarányú fejlődésével együttesen mehet végbe. A szuburbanizációval együtt megjelenő legújabb, napjainkban jellemzővé váló folyamat az ún. megalopolisok kialakulása. A *megalopolis* már nem város, hanem nagy városok, valamint a köréjük csoportosuló szuburbális települések, az agglomerációhoz tartozó „csatlós" városok egybefüggő láncolata, többé-kevésbé azonos vagy hasonló gazdasági és demográfiai jellemzőkkel. Ilyen pl. az Egyesült Államokban az Atlanti-óceán partján a Bostontól Washingtonig húzódó terület, ilyen a San Franciscó-i öböl körül kiépült városok területe, hasonló jellegűek, bár lényegesen kisebb méretben Európában a Moravska Ostrava-i iparvidék vagy a Ruhr-vidék települései.

Az iparosodás folyamatának azonban nem csupán a fenti értelemben vett városiasodás, urbanizáció a következménye. Az iparosodással együtt jár — ha történetileg kissé lemaradva is — a nagyüzemi termelési forma elterjedése a mezőgazdaságban. Ez a tőkés társadalomban a kisparasztok millióinak a földtől való elszakadásával, a kisparaszti földeknek nagyüzemekbe való koncentrálódásával megy végbe, míg a szocialista társadalomban a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása tudatos tervezés eredménye. A nagyüzemi mezőgazdaság, a velejáró gépesítés, a mezőgazdaságnak egyre inkább az ipari mintára való

szervezése nem csupán azt eredményezi, hogy az ipar szívóhatásának, a falu iparosodásának is megfelelően csökken a mezőgazdasággal foglalkozók — s ha nem is ilyen mértékben —, a falusi lakosság száma, és ily módon az közvetlenül részese lesz az urbanizáció folyamatának, hanem kihat a falu mint települési forma átalakulására is. Ily módon a falu életviszonyai is *egyre kevésbé érthetők meg a hagyományos falusi társadalom szerkezete és életmintái alapján*, minthogy itt is új társadalmi jelenségek vannak kialakulóban. A falu és a város közötti merev határokat tehát egyre inkább megbontják olyan települések, amelyek átmenetet jelentenek a két települési forma között. Ezért azután tért hódít az a szemlélet is, hogy a települések között nem a falu és a város hagyományos fogalmai, hanem az *urbanizáció foka* szerint kell különbséget tenni. Mindez azonban tendencia, hiszen a világ népességének kb. kétharmada még rurális, tehát falusi jellegű településekben él, amelyek hagyományos paraszti jellege — eltekintve néhány fejlett európai és amerikai államtól, ha nem is töretlenül, de még megmaradt.

Az elmondottakat néhány statisztikai adattal illusztráljuk. A világ városi népességének növekedését kifejezően szemlélteti a 20 ezer vagy annál több, illetőleg a 100 ezer vagy annál több lakossal rendelkező városok népességének a világ össznépességéhez viszonyított százalékos aránya.

Az óriási növekedés, mint látjuk, az utolsó fél évszázad

	A világ össznépessége %	20 000 vagy annál több lakosú városok népessége %	100 000 vagy annál több lakosú városok népessége %
1800	100	2,4	1,7
1850	100	4,3	2,3
1900	100	9,4	5,5
1950	100	20,9	13,1

alatt következett be és azóta is tart. Igen jelentős elem ebben a növekedésben az erőteljesen iparosodó és urbanizálódó szocialista társadalmak kialakulása és fejlődése is. Hasonló – bár távolról sem ilyen intenzitású – fejlődés tapasztalható az ún. fejlődő országok iparosodása következtében. Ezekben az országokban azonban az iparosodás és ezzel az urbanizáció folyamata is még kezdeti stádiumban van, és ezek az országok adják a világ falusi népességének jelentős részét is. (Például Ázsiában 20 000-nél több lakosú városban él a népesség 13%-a, és 100 000 lélekszám feletti városokban 8%-a. Afrikában ugyanez az arány 9, illetőleg 5%.) Az erősen iparosodott országokban a városi lakosság aránya azonban túlnyomónak mondható. 1950-ben Nagy-Britanniában (Skócia nélkül) a városi népesség százalékos aránya 80,7, Ausztráliában 68,9, az NSzK-ban 68,2, az NDK-ban 65,4, az Amerikai Egyesült Államokban 63,7, Kanadában 62,1, Belgiumban 62,7% volt.

Magyarországon szintén megfigyelhető az urbanizációnak megfelelően a városi népesség arányának növekedése. Ez az arány 1869-ben 24%, 1900-ban 32, 1930-ban 36, 1960-ban pedig 40% volt. Jellemző, hogy a legutóbbi, 1960. évi népszámlálás idején az ország lakosságának 18%-a lakott Budapesten. Magyarország vonatkozásában azonban közelebbről is meg kell ismerkednünk a települési formák megoszlásával. Történelmi körülményeink folytán ugyanis kialakult nálunk a település olyan formája is, amely nem azonos a faluval. Ez pedig a sajátos életformát, éppen ezért bizonyos szociológiai sajátosságokat is jelentő *tanya*. A tanyai településformát kialakító történelmi körülményekről itt mindössze annyit kell megjegyeznünk, hogy a török hódoltság alatt mezővárosokba tömörült volt falusi lakosság földjén felépített, kezdetben ideiglenes szálláshely volt a tanya. Ez a települési forma azonban a 19. századtól kezdődően állandó lakhellyé vált, és népessége sok tekintetben már elszakadt az eredetét jelentő mezővárosoktól (noha igazgatásilag, gazdaságilag általában

mindig azokhoz kapcsolódott és kapcsolódik sok esetben ma is). Így azután az a sajátos helyzet állott elő, hogy ezeknek az elszórt, az igazgatási központot jelentő várostól (falutól) sokszor több, esetenként akár tíznél is több kilométerre fekvő településeknek egy része — mint külterületi lakosság — statisztikailag például városi népességnek számít, holott nem csupán a városi, de a falusi településtől is eltérő körülmények között él. 1960-ban a lakosság 12,1%-a volt külterületi (1 203 396 fő) és e külterületi népesség 89,3%-a élt mezőgazdasági jellegű külterületen, általában tehát tanyákon.

Jóllehet a falu és a város fogalmát nem lehet meghatározni a település lélekszáma alapján — az csupán egyik ismérvként jöhet tekintetbe —, a továbbiak megértése szempontjából szükséges megismerkedni a magyarországi települések lélekszám szerinti megoszlásával. (Az adatok 1960-ra vonatkoznak.)

A település lélekszáma	Közigazgatási egységek száma	(falu, város) %
99	6	0,2
100 – 499	595	18,2
500 – 999	812	24,8
1 000 – 4999	1585	48,4
5 000 – 9999	159	4,9
10 000 – 99999	112	3,4
100 000 – felett	4	0,1
Összesen	3273	100,0

Mint említettük, a lélekszám egyedül nem határozza meg, hogy egy település falu-e vagy város. Addig is azonban, míg a város fogalmával megismerkedünk, összefoglaljuk azokat a tényezőket, amelyek a megkülönböztetés szempontjából számításba jönnek. Ilyenek (a lakosság számán

túl) a földrajzi tényezők, amelyeknek megfelelően a település egy vidék központja, a település funkcionális jellege, ennek megfelelően lakosságának foglalkozási struktúrája, intézményeinek tagozódása, a városias jelleg (a városias építkezés, közműellátottság stb.) foka, a településtörténeti tradíció stb. A közigazgatási szempontból való beosztásnak optimális körülmények között azon kellene alapulnia, hogy ezek az ismérvek megvannak-e, avagy hiányoznak. Ma azonban ez még nincs minden tekintetben így.

5. A FALU TÁRSADALMÁNAK JELLEMZŐI

Az eddigiek alapján is világos, hogy az iparosodás, a szocialista társadalomban pedig ezzel együtt a mezőgazdaság kollektivizálásának folyamata nem csupán a társadalom falura és városra való tagozódásának arányát, a lakosságnak a két települési formában való elhelyezkedése arányát változtatta meg, hanem a *falusi életviszonyokat is.* Éppen ezért a falura vonatkozó szociológiai megállapítások tekintetében is különbséget kell tennünk abban a vonatkozásban, hogy azok az iparosítás előtti vagy az iparosítás utáni állapotokra, vagy éppen a kollektivizálás befejezését követően kialakult viszonyokra vonatkoznak. És ez igen fontos szempont, mert a faluszociológia adatainak jó része az iparosítás által nagyobb arányokban még meg nem bontott falusi képet rajzolja meg. Sőt, miután a faluszociológia több képviselője a primitív viszonyok között élő falusi közösségeket tanulmányozta, olyan megállapítások is elterjedtek, amelyek a hagyományos falura sem jellemzőek. Így az elszigeteltség, a falusi parasztkultúra külső befolyástól mentes autonóm jellege stb. Ma már világos, hogy *a falu társadalma és a paraszti kultúra is az össztársadalom része,* attól, annak hatásaitól elszakított vizsgálata tévútra vezet. E tételnek igazságát egyébként éppen a falusi társadalom fejlődésének legújabb — az össztársadal-

mi folyamatokkal szorosan összefüggő — sajátosságai igazolják. A régi és az új falusi életviszonyok közötti különbséget tehát úgy érzékelhetjük a legjobban, ha sorra vesszük a jellemzőnek tartott szociológiai vonásokat, és megvizsgáljuk azok mai helyzetét.

A hagyományos falusi társadalom egyik alapvető jellemzője a *foglalkozásbeli homogenitás* volt, vagyis az a tény, hogy a falu lakossága foglalkozás szerint viszonylag kevéssé differenciálódott. A hagyományos falvak népessége általában földművelő, más foglalkozások legfeljebb az állami igazgatásból, kulturális és egészségügyi hálózatból, tehát a „külső" társadalom átfogó szervezetéből adódnak. Ezek képviselői azonban többnyire kívül is álltak a tradicionális falusi közösségeken — ehhez általában már csupán néhány kisipari és kiskereskedelmi foglalkozás járult. (Ez a homogén földművelő népesség természetesen megoszlott a szocialista társadalmat megelőző formákban a földtulajdon nagysága stb. szerint, amely erős társadalmi különbségeket teremtett.) Az általános homogeneitást természetesen már az is megbontja, ha a faluban egy-egy a tájjelleghez kapcsolódó üzem (például bánya) működik, de a bomlás a mai magyar falu viszonylatában más tekintetben is megmutatkozik. A változás részben abban mutatkozik meg, hogy egyre kisebb lesz a teljesen vagy zömében mezőgazdasági lakossággal jellemezhető falvak aránya (1965. évi adatok szerint tiszta mezőgazdasági jellegű — tehát ahol az ipari és más, nem mezőgazdasági népesség aránya nem éri el a 20 %-ot — már csak e községek 41,5 %-a volt), részben pedig a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása járt ilyen hatással, éspedig két irányban.

A nagyüzemi termelési forma (akár állami gazdaság, akár tsz), ugyanis bizonyos specializációt eredményezett, legalábbis a mezőgazdasági dolgozók egy része számára. Az egyénileg gazdálkodó paraszt mindenfajta mezőgazdasági munkát önmaga végzett, a nagyüzemben pedig már eleve létrejön valamiféle munkamegosztás, ha más irány-

ban nem, legalább a növénytermesztés és az állattenyésztés között (általában eltérő jövedelmi viszonyokkal is). Mindenképpen hozzájárulnak ehhez a nagyüzemek vezetésével, gépesítésével kialakult új foglalkozási ágak, így *felbomlóban van magának a mezőgazdasági munkának a homogeneitása*. Ennek a jelenségnek szociológiai megragadása — túl az arányok megállapításán — ma még nehéz. Éppen ezért tartjuk igen érdekesnek Gyenes Antal kísérletét, aki a szövetkezeti munkás és a szövetkezeti paraszt típusának kialakításával próbál a számok tükrözte jelenség mélyére hatolni.

Ezen túl azonban az iparosodás folyamatával együtt már hosszabb ideje egyre fokozódó intenzitással észlelhető, hogy az *ipari jellegű foglalkozások megnyílnak a paraszti lakosság előtt is*. Ez részben a faluból történő elvándorlással együtt megy végbe, részben pedig a falvakba telepített ipari üzemekben végzett munka teszi lehetővé. A tipikusan egyénileg gazdálkodó paraszti társadalomban — ahol a családnak kifejezett termelési funkciója volt — az iparban való, általában segédmunka (napszámos) jellegű munkavállalás távolabbi célja is jórészben a *mezőgazdaság volt*. A faluból időszakosan elvándorolt vagy a helybeli üzemben dolgozók egy részének keresetét sokszor csak kiegészítőnek tekintették a család mezőgazdaságból származó jövedelméhez, illetőleg az így szerzett jövedelmet gazdaságukba ruházták be, legtöbbször föld vagy gazdasági felszerelés vásárlására, és ezzel a másutt dolgozó sokszor vissza is tért a mezőgazdaságba. A mai folyamatban fordított helyzet kezd kialakulni. Most is észlelhető a családon belüli munkamegosztás a mezőgazdaság és az ipar között, de ilyen esetben a fő jövedelemnek az iparból származott jövedelem számít, a mezőgazdaság kiegészít, s *ez a perspektíva elvezet a mezőgazdaságtól*. Ma természetesen még sok átmeneti jelenséget észlelhetünk, de az bizonyos, hogy akár az ún. ingázók, akár a helyi üzemekben dolgozó falusi ipari munkások — részben személyes ambíciók, részben pedig

az ország munkaerőhelyzete miatt — tömegükben aligha térnek vissza a mezőgazdaságba, így a *falu foglalkozási struktúrájának differenciálódása állandósultnak tekinthető.* (1960-ban a 85%-nál nagyobb agrárnépességgel rendelkező községek már csak 4%-át tették ki az ország összes településeinek, holott ez az arány 1949-ben még 31% volt.)

A homogén foglalkozási struktúra megbomlása következtében átalakulóban van a falura jellemzőnek tekintett másik sajátosság, a *kisebb mobilitás is.* A régi faluképben általában mindenki apja foglalkozását folytatta (különbségek elsősorban a birtokosztódás vagy birtokszerzés következtében adódtak), és különösen ritka volt az intragenerációs mobilitás, tehát az a jelenség, hogy egy egyén élete során több foglalkozást űz. Mai vizsgálatok szerint azonban a nemzedékek közötti, és az intragenerációs mobilitás is emelkedő tendenciát mutat, különösen a fiatalság körében. (A Központi Statisztikai Hivatal becslése szerint azoknak a száma, akik 1949 és 1962 között a mezőgazdaságból más foglalkozásba rétegeződtek át, kb. 1,3—1,5 millióra tehető, s jórészük továbbra is falun lakik.)

A hagyományos struktúrájú faluban a társadalom alapegységét nem az egyén, hanem a család alkotja, és a társadalmi kötelékek közül jelentőségben kiemelkednek a rokonsági kötelékek. E jelenség legfontosabb oka, hogy az egyéni parasztgazdálkodás rendszerében a családnak termelési funkciója alakult ki. A föld magántulajdona a mai értelemben vett családnál nagyobb köteléket is együtt tartott, a több nemzedék együttélését jelentő ún. *nagycsaládot.* A közös gazdálkodást folytató, meghatározott életrendet élő nagycsalád Kelet-Európa, de Magyarország számos vidékén is elterjedt volt, nyomait, sőt határozott maradványait nem csupán a két világháború közötti kutatások, de még a második világháború után, sőt az 1950-es évek végén végzett vizsgálatok is észlelték. (A rokonsági kötelékek társadalmi jelentőségének példáját pedig még ugyanebben az időben határozottan jelezte néhány Mátra- és Bükk környéki falu-

ban fellelhető „hadak" szerinti csoportosulás.) A család és a rokonsági kötelékek nagy társadalmi szerepével együtt jár a hagyományos életmintákhoz való ragaszkodás is. Miután a falusi gyermek, illetőleg ifjú nem csupán fizikai létét és létfeltételeit, valamint nevelését kapta a családtól, hanem *munkáját is a család keretein belül folytatta*, szűkebb és tágabb értelemben is benne élt a falu kialakult rendjében, magáévá tette ennek a rendnek a szokásait, szabályait, esetenként jobban megtartva azokat, mint a külső társadalom normáit, pl. a jogszabályokat. Számos példa van arra, hogy a falusi szokásrend jogszabályokkal szemben is érvényesült. Ma ebben a tekintetben is átalakulási folyamatnak lehetünk tanúi. Ez az átalakulás természetesen már jó néhány évtizede megindult, éspedig mióta az iparosodás hatása a falvakban érezhető. Igazi fellendülése azonban nálunk a szocialista társadalom viszonyai között, a nagyarányú iparosítással következett be. Még inkább beteljesíti ezt a folyamatot a mezőgazdaság kollektivizálása. E tényezők hatására ugyanis megbomlott a család termelési funkciója. Nem arról van szó, hogy a családnak semmilyen tekintetben nincs már ilyen funkciója a falvakban, hiszen egyrészt a háztáji földek művelése családi keretek között folyik, másrészt sok esetben a termelőszövetkezetek is családi egységekre osztják fel a munkát, de eltűnt a családban végzett termelőmunka uralkodó jellege. Ez pedig azt jelenti, hogy — a fentebb már említett foglalkozási differenciálódásnak megfelelően — a családtagok többféle (például ipari) nagyon sokszor más-más jellegű településben (például városban) végzett munkája következtében a családot, de ezen keresztül a falut magát is többféle, egymástól eltérő hatás éri, amely csak elősegíti a gazdasági változások által amúgy is megbontott hagyományos életrend felbomlását.

A hagyományos falura vonatkozó szociológiai és demográfiai kutatások néhány olyan *demográfiai jelenséget* is feltártak, amelyekben megmutatkoznak a város és a falu

közötti különbségek, kifejezésre juttatva a falu sajátos szociológiai tényezőit, másrészt viszont további hatással vannak a falu társadalmi jelenségeire. A csak bizonyos fokig demográfiainak értékelhető tényezőkön kívül, amelyekről már szólottunk (például a foglalkozási struktúra) különösen jelentősek ebben a vonatkozásban a házasság, a válás és a termékenység jelenségeiben tapasztalható eltérések. Nem véletlen, hogy mindhárom a családdal van összefüggésben, hiszen annak, különösen a hagyományos faluképben, igen nagy jelentősége van. E jelenségekre vonatkozó megállapításokat a következőkben foglalhatjuk össze: A falusi lakosság körében gyakoribb a házasságkötés, fiatalabb korban házasodnak (különösen a nők); a falusi lakosság nagyobb hányada él családi kötelékben, azaz kisebb az egyedül élő elváltak, özvegyek, nőtlenek és hajadonok száma; a falusi lakosság körében a házasság tartósabb, azaz kisebb a válások száma; végül általánosságban nagyobb a termékenység (azaz a születések száma). E demográfiai jelenségek szociológiai okai rendkívül sokrétűek, de szinte minden vonatkozásban összefüggenek a falu általános társadalmi képével. A házasodási gyakoriság, fiatalabb korban való házasodás pl. összefügg azzal, hogy a hagyományos faluban — éppen mert termelési egységet is alkotott, a család még inkább a társadalom alapegysége, mint a városban, így igazi társadalmi státuszt házasodással érhet el a fiatal ember; erősebben élő vallási és hagyományos elítélés alá esik a házasságot megelőző nemi kapcsolat (különösen a nők vonatkozásában); s végül, de nem utolsósorban ebben az irányban hatottak az egyénileg gazdálkodó család munkaerőigényei is stb. Lényegileg ugyanezek a tényezők eredményezik a nagyobb termékenységet is, tehát a vallási okok, a hagyományok és sok helyütt a családi munkaerőszükséglet. (Bár már néhány évtizeddel ezelőtt is észlelhető volt a birtokaprózástól való félelem hatására kialakult ún. egykézés is, amely az ország egyes vidékein a falusi társadalom általános és hagyományos termékenységi min-

tájával szemben nyilvánult meg.) A család központi helye a falusi társadalomban egyébként is sok tekintetben az individualizmus ellen hat, így közvetve annak demográfiai jelenségekben kifejeződő következményei ellen is. A mai magyar falura vonatkozóan is megállapíthatók még ezek a demográfiai jelenségek; jóllehet sokszor már kevésbé határozottan. A fokozódó elvándorlással, amely elsősorban a fiatalabb korosztályokat érinti, észlelhető bizonyos elöregedés és ezzel a házasságkötések számának csökkenése a falvakban. A különbség a falvak és a városok között az előbbiek javára azonban még mindig megvan. Azon túl, hogy a nők anyagi függetlensége, önálló keresőkként való fellépése a faluban még mindig nem érte el azt a fokot, mint a városban, ugyancsak a falusi hagyományos és kulturális viszonyokkal van összefüggésben a válások és az újraházasodások kisebb aránya is. Jóllehet, a válás megítélésének szigorúsága már a falvakban is csökkent (már nem jelent egyértelműen erkölcstelenséget az elvált nő vonatkozásában sem), és az egyénileg gazdálkodó családi földtulajdona sem visszatartó erő, még mindig a mezőgazdasági lakosság körében észlelhető a legalacsonyabb válási arány. Megtalálhatók a különbségek a város és a falu között az általánosan csökkenő tendenciájú születési arányszámokban is. A falusi születések aránya még 1960-ban is meghaladta az országos átlagot, noha maga a falusi átlag jóval kisebb ma már, mint az 1920 – 21-es budapesti átlag volt, éspedig az 1920—21. évi falusi átlagnak kevesebb, mint a fele. Mindez azt mutatja, hogy a faluban érvényesülő, fentebb vázolt szociológiai tényezők, illetőleg azokhoz kapcsolódó szokások még ma is, az általánosan csökkenő tendencián belül is hatnak, és különbséget teremtenek a falu és a város között.

Közismert eltérések fejeződnek ki a falu és a város között a *falusi iskolázottság, műveltség alacsonyabb színvonalában, és a falu kulturális és más intézményekkel, valamint közművekkel való ellátottságának alacsonyabb fokában.* Jóllehet mindkét vonatkozásban abszolút számokban növekvő tendencia

észlelhető az iparosodott vagy iparosodó társadalmakban, a két települési forma közötti különbség mégis megvan a szocialista országokban is. Magyarországon például az analfabéták aránya a falun jóval nagyobb, mint az országos átlag, a főiskolát végzettek vagy az érettségizettek aránya pedig az országos átlag felét sem éri el (1960-ban). Csaknem hasonló arányokat találunk azonban az iskolán kívüli művelődés legfontosabb mutatói tekintetében is. A falvakban kevesebb a rádió, kisebb a televízió-, az újságelőfizetők aránya, mint a városokban, kevesebben járnak színházba, moziba stb. Természetesen jelentős eltérések észlelhetők az egyes falvak között is. Más helyzetben vannak ugyanis a városhoz közel fekvő vagy az urbanizáció magasabb fokán levő települések, amelyek jó közlekedési lehetőségekkel is rendelkezhetnek, mint pl. az izoláltabb falvak. Jelentős eltéréseket okozhat a falu és a város között ingázó dolgozók helyzete is, akik elvileg nincsenek a falu művelődési lehetőségei közé szorítva, és saját művelődési élményeik útján közvetve is hatást gyakorolhatnak szűkebb falusi környezetükre. (Természetesen elsősorban azok a dolgozók fejthetnek ki ilyen hatást, akiknek szabad idejét nem csökkenti túlzottan az ingázással járó utazás vagy a családi kétlakiságból eredő otthoni „háztáji" mezőgazdasági munka; így lehetőségük van a városi művelődési, kulturális intézmények igénybevételére.)

A falusi művelődési viszonyok alakulásában alapvetően két tényező hat közre. Egyrészt a falu objektív ellátottsága a legkülönbözőbb művelődési eszközökkel és intézményekkel, másrészt a falusi dolgozó szabad idejének alakulása. Az egyénileg gazdálkodó paraszt közmondásos látástól vakulásig való lekötöttsége a kollektív mezőgazdasági üzem szervezési lehetőségeivel megszüntethető (jóllehet a háztáji gazdálkodás egyelőre negatívan hat közre ebben a vonatkozásban), mégis a mezőgazdasági dolgozó szabad ideje sok tekintetben idényhez kötötten változik, és változó is marad.

Egy Amerikába bevándorolt parasztokat vizsgáló szociológiai munka megállapította, hogy bárhonnan is jöjjenek Európából, közös vonásaik vannak. Egyebek között a „személyes kötelék" a földdel, vonzódás az integrált falusi vagy helyi közösséghez, a család központi helye, a patrilokális lakhely, a földhöz, a helyi világhoz való ragaszkodás stb. Ezeket s hasonló sajátosságokat a faluszociológia más kutatói is észlelték, s nem kétséges, hogy valamennyi a tradicionális falu viszonyainak megnyilvánulása. Ezeknek a viszonyoknak az egyénre gyakorolt hatását abban összegezhetnénk, hogy a hagyományos falusi életviszonyok között élő ember (tipikusan természetesen a mezőgazdasági dolgozó) jóval kötöttebb saját szűkebb helyi társadalma által, mint a városi ember. A termelőmunkában, a családban és családja által a falusi társadalomban elfoglalt helyzete folytán — amelyet más kötelékek, például a rokonsági vagy a szomszédsági kötelék is szabályoznak — részint nagyobb és hagyományosabb magatartási kötöttségben él, részint pedig kisebb lehetőségekkel rendelkezik a szélesebb és differenciáltabb világkép kialakítására, s szűkebb területeken alakíthatja ki társadalmi kapcsolatait is, mint a városi ember. A művelődési, kommunális stb. ellátottság elmaradottsága mellett ez is oka annak, hogy sokan — különösen a fiatalabb korosztályok — nem a faluban keresik jövőjüket, és igyekeznek a falusi viszonyoktól megszabadulni. Itt jegyezzük meg, hogy szoros összefüggést állapítottak meg az elvándorlás és a község fejlettségi foka között, márpedig a KSH 1965-ös adatai szerint az ország községeinek csupán 1,2 %-a városias jellegű és 13,3 %-a mondható erősen fejlettnek. Ily módon a közepesnél gyengébben fejlett községek lakossága *csökkenő* tendenciát mutat.*

A hagyományos falu — de viszonylagosan még a mai falu is (bár a mai falu homogén jellege erősen vitatott) — zártabb és homogénebb közösséget jelent, éppen ezért az

* *Kulcsár Viktor:* A magyar mezőgazdaság területi kérdései. Bp. 1969. 188. és köv. old.

egyénnek kevéssé differenciált környezethez kell alkalmazkodnia. Ez már önmagában is visszatartó tényező lehet az egyén fejlődésében — ha a dolog természeténél fogva mentálisan kevéssé is terheli meg —, különösen problematikussá válhat azonban ennek következtében az egyéni magatartás, ha a differenciáltabb városi környezethez kell alkalmazkodnia. A *hagyományos* falusi társadalom zártabb, homogénebb volta sem jelentett azonban konfliktusmentességet, a romantika egykori idillikus faluképe tulajdonképpen soha sem volt valóság. A tradicionális élet- és kultúrminták egysége mögött sokszor rendkívül szélsőséges kizsákmányolást találni a paraszti „közösségen" belül is, mint amilyen például a gazda és cseléd viszonyban jelentkezett. S ha ez a viszony — sajátos patriarchális jelleggel — ugyanannak a hagyományos életrendnek, szokásoknak stb. védelme alatt állott a gazdasági kényszeren túl is — mégis sokszor éles konfliktusok forrásává vált. A vagyoni megoszlás azonban más fajtájú, gyakran egy-egy családon belül is megnyilvánuló konfliktusokat is eredményezett. A tradicionális falusi társadalom felbomlásának folyamata pedig a konfliktusok új fajtáit hívta életre, például a hagyományos élet- és szokásrenddel való szembefordulás következtében. A mai magyar falu az iparosodás, a kezdődő urbanizáció és a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán átalakulóban van, ahol a réginek és az újnak az elemei a falu és közvetlen környezete jellegétől (például az iparosodás fokától, a foglalkozási homogeneitás mértékétől, az ingázók arányától, a művelődési viszonyok helyzetétől stb.) függően találhatók meg.

Az elmondottaknak megfelelően még mindig sajátos, sőt problematikus a tanyán élő lakosság helyzete. A tanyán a család még inkább önálló és magára utalt egység, hiszen már a földrajzi izoláltsága is nagyobb, és ez sok tekintetben kizárja még a falusi viszonyok között meglevő munkamegosztás, szolgáltatási és művelődési lehetőségek igénybevételéből is. A földrajzi szétszórtság lényeges körülményként

jelentkezik szinte minden vonatkozásban. Csaknem megoldhatatlan például a tanyák villamosítása, ennek folytán eleve ki vannak rekesztve egyes tömegközlési eszközök (például a televízió) használatából, csökken a falusinál amúgy is jóval kevesebb szabad idő kulturált felhasználásának lehetősége, esetleg lehetetlen bizonyos háztartási gépek üzemeltetése stb. Problematikus az alapműveltséget biztosító iskoláztatás, arról nem is szólva, hogy a család magárautaltsága folytán (amely a földrajzi izoláltság következtében még a kollektív gazdaság kialakítása után is megmarad) a gyermekeknek is fokozottan részt kell venniük a család termelőmunkájában. Az egyén helyzete a tanyai viszonyok között sok tekintetben tehát még a falusinál is kötöttebb, így nagyobb az elvágyás, erősebb a tanyai viszonyoktól való megszabadulás óhaja, végső soron az elvándorlás is, amely a tanya sajátos helyzetétől függően irányulhat esetleg a faluba is.

6. A VÁROS SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐI

A településföldrajz szerint: „a város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban központi — tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó — tevékenységekre specializálódott település."*

Ha a fentebb már megismert tényezőket is hozzáadjuk ehhez a meghatározáshoz (bizonyos nagyságú lélekszám — a számítások szerint egy szűkebb agglomerációban kb. 20 000 lakos, ha legalább 5000 lélekszámú központi maggal rendelkezik; a városias építkezés, ismét legalább a városmagban; a település legalábbis nagy részére kiterjedő kom-

* Mendöl Tibor: „Általános településföldrajz". Bp. 1963. 11. old.

munális ellátottság stb.), akkor városias településről beszélhetünk. Hogy egy ilyen városias település közigazgatási szempontból városnak minősül-e, ez kormányzati döntéstől függ. A szociológiai értelemben vett városi település tehát egyrészt közigazgatásilag nem minden esetben minősül városnak, másrészt a közigazgatásilag városnak tekintett település szociológiailag a városiasodás különböző fokán állhat. Szociológiai szempontból például lényeges különbség van a kis- és a nagyváros között, de a városon *belül* is lehetnek olyan települési részek, amelyek esetleg falusi jellegűek. Különösen jellemző ez némelyik magyar, ún. mezővárosra. (A mezővárosok struktúrája sok tekintetben egyébként is mezőgazdasági jellegű.)

A város szociológiai jellemzőit — a falusi társadalommal való szembeállítás során részben már érintettük. A következőkben a városnak eddig nem tárgyalt szociológiai jelenségeit vázoljuk fel.

A város meghatározásából következően is elsődleges fontosságú a *foglalkozási struktúra nagyfokú heterogeneitása.* A városnak részben mint területi központnak, részben mint önálló, nagyobb lélekszámmal rendelkező településnek egyik lényeges tulajdonsága a funkcionális differenciáltság. Igen sok olyan szükségletet elégít ki, amelyek a már említett kettős jellegéből (tehát bizonyos területi központúságból és egy meghatározott helyre települt, és ott dolgozó nagy számú lakosságból) adódnak. Funkcionális differenciáltsága kétféleképpen nyilvánul meg. Egyrészt a városban található intézmények, szervezetek (üzemek, hivatalok, iskolák stb.) sokféleségében, másrészt ezekkel összefüggésben a foglalkozásokban, az egyes foglalkozási ágakhoz tartozó dolgozók nagy számában. A város funkcionális struktúrája azonban — amely a környező területhez való viszonyát, a szélesebb társadalomban való elhelyezkedését határozza meg — nem azonos a lakosság foglalkozási struktúrájával, az előbbi határozza meg az utóbbit. Vannak városok, amelyeknek funkcionális jellege erősebben kapcsolódik az egész

társadalomhoz, mint a közvetlen környezetét képező területhez, éppen ezért funkcionálisan kevéssé differenciáltak. Ilyen pl. Magyarországon Dunaújváros, amelynek területközponti funkciója másodlagos jellegű, vagy ilyenek általában az ún. iskolavárosok, mint Oxford vagy Cambridge Angliában. A társadalom egészéhez tartozó nagy jelentőségű funkció azonban már eleve további funkcionális differenciáltságot eredményez. Lássuk Dunaújváros példáját. Itt elsősorban a vasmű telepítése volt funkcionálisan a legjelentősebb momentum, és ez az egész ország gazdasági struktúrájával függ össze. A vasmű megteremtéséhez azonban építőipari létesítményeket kellett felállítani, a tervezettnél nagyobbra növekvő város építésével együtt ki kellett alakítani a szolgáltatások rendszerét, kommunális, egészségügyi, szociális, kulturális stb. vonatkozásban. Mindez tovább növelte a lakosság számát, amely egyrészt tovább hatott a funkcionális differenciálódás felé, például új munkaalkalmakat kellett létesíteni a vasműben nem foglalkoztatott nők számára, másrészt a városban önmagában végbemenő lakosságnövekedés és a település funkcionális differenciálódása következtében nőtt a város területközpontú jelentősége is. Ennek a kereskedelmi, piaci, közlekedési, iskolai, közigazgatási vonatkozásokban is egyre inkább megnyilvánuló jelentőségnek további következménye a város foglalkozási struktúrájának differenciálódása.

A foglalkozási struktúra differenciálódásából adódik a *nagyarányú mobilitás, akár a foglalkozási átrétegeződésben, akár a városba irányuló vándorlásban.* A faluból kifelé irányuló inga jellegű, vagy állandóbb vándorlás valamilyen módon a várost is érinti, hiszen ez a vándorlás legtöbbször a város felé tart. A faluból a városba, az iparba átrétegeződött munkaerő még abban az esetben is, ha nem válik állandó jelleggel városlakóvá, de különösen akkor, ha lakóhelyre is a városban talál, a város *mobilitását növeli*, összes szociológiai következményeivel együtt. A faluból a városba való özönlés, különösen az ún. nagy városok vonatkozásá-

ban, *a város települési képét is befolyásoló mozgást* jelent. Az elővárosok kialakításával, illetőleg azok lakosságának növelésével átmeneti jellegű településtípust létesít vagy erősít a falu és a város között. A városi művelődési, különösen iskolázási lehetőségek, másrészt a funkcionális differenciálódással együtt járó, de azon belül is végbemenő természetes specializálódási folyamat pedig nagyobb lehetőséget biztosít mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitás számára.

A munkahelyek és a lakóhelyek, ennek megfelelően a foglalkozási struktúra területi elhelyezkedése is, a városon belül a város *ökológiai viszonyaitól* is függ. Ily módon az ökológiai viszonyoknak szociológiailag is lemérhető hatásuk van. A tipikus nagyváros ökológiai szempontból a következő övezetekre osztható: A városközpont, amely általában a régi történeti városmagból fejlődött ki, jellegében igazgatási és üzleti negyed. Kereskedelmi és igazgatási funkcióin kívül a szórakoztatás funkciója is itt összpontosul. Részben azért, mert általában itt található a város szállodáinak, szórakoztatási intézményeinek többsége, részben pedig azért, mert az általában színesen és gazdagon berendezett kirakatokkal szegélyezett utcáin találkoznak, sétálnak az emberek. Éppen emiatt közlekedése nem „hasznos" jellegű. A városközpontot a már korábban folyamatban volt *iparosodás következtében kialakult övezet* veszi körül, nagy bérházakkal, esetleg a lakóterületek között kisebb-nagyobb üzemekkel. Ebbe az övezetbe tartozó lakónegyedek — jóllehet a napi szükségleteket általában itt is egyre inkább kiterjedt szolgáltatási hálózat biztosítja — zsúfoltak, a bérházak sűrűn épültek és sűrűn lakottak, így a lakók szomszédaikkal többnyire mindennapos kapcsolatban vannak. Ez övezet más negyedei viszont polgári jellegűek. Itt is találunk bérházakkal beépült részeket, de ezekben nagyobb és jobban felszerelt lakások vannak, és az élet itt már nem az ipari munkásság által lakott bérházak közelebbi együttéléséhez hasonlít. Más negyedekben viszont

villák vagy nagyobb villaszerű bérházak a jellemzőek, ahol természetszerűen megint más jellegű életforma alakul ki. Kifelé haladva eljutunk végül az *elővárosokhoz*, vagy a régi elővárosokból kialakult *külső övezethez*, amely szintén több sajátossággal rendelkezik. Részint itt találhatók az újabb iparosítás eredményeképpen kialakult üzemek és munkás lakótelepülések, részben pedig többnyire a falusi és városi település közötti átmenetet képviselő kertes családi házakból álló lakónegyedek. Az elővárosi övezet sok esetben funkcionálisan is átmenetet jelent a faluból a városba költözők számára. Ez az övezet sok helyütt érintkezik, vagy magában is foglalja a szuburbanizációs folyamat eredményeképpen kialakulóban levő ún. „alvóvárosokat". Itt jegyezzük meg, hogy a modern nagyvárosokban (de a fejlődő kisebb városokban is) a szorosan vett városi területeken kívül az elővárosok környékén vagy ezek között építik az új, bérház típusú lakónegyedeket is, amelyek sok tekintetben szuburbánus vonásokkal rendelkeznek. Jellemző rájuk pl., hogy lakás és közvetlen kommunális, kulturális stb. szolgáltatások céljára épültek, általában tehát nem tartalmaznak munkahelyeket.

Az említetteken kívül a város szociológiailag is jelentős ökológiai képéhez tartozik a „nyomornegyedek", az ún. „slum"-ok léte és elhelyezkedése. A slum eredetileg a város szélén helyezkedett el, többnyire ideiglenes jellegű épületekkel, barakkokkal, lakói szociális szempontból elmaradott, sokszor a társadalom perifériáján kívül eső emberek voltak. A városok fejlődésével, a városon belül végbemenő mozgások következtében azonban a slum is átalakult, s a városok belső körzetei felé terjedt. (Így például New Yorkban kiterjedt slum jellegű területek találhatók a Manhattan szigeten, s itt nem csupán a Harlemben és környékén.) Ma már meg kell különböztetnünk a slum fizikai és szociális elemét, s a kettő nem mindig esik össze. Fizikai szempontból a slumot a régen épült elhanyagolt, kis házak, alacsony fokú kommunális ellátottság jellemzi,

szociális szempontból pedig a túlzsúfoltság, kis jövedelmű, vagy éppen munka nélkül élő emberekből álló lakosság, bűnözés, alkoholizmus, prostitúció stb. Egyes — elsősorban nyugati — nagyvárosokban slum jellegű körzetekbe tömörülnek azok az embercsoportok (például négerek), amelyekkel szemben az adott társadalom erős előítéletet táplál. Így a slum-körzet gettó jellegűvé is válhat. A fizikai és szociális jegyek elválására jó példát adnak Budapesten a Józsefváros belső körzetei, ahol — miként arra egy újabb városszociológiai vizsgálat rámutatott — a fizikai slumosodás úgyszólván teljessé vált, míg szociális értelemben ez távolról sem mondható el. A jelei azonban ennek is mutatkoznak, hiszen a jobb módúvá váló, különösen fiatal és mobilabb családok természetszerűen elvándorolnak a fizikailag leromlott, igényeiket nem kielégítő területekről, helyükbe alacsonyabb jövedelműek, idősebbek, szociálisan más módon is hátrányban levő emberek költöznek.

A legújabb fejlődés tendenciái azonban a nagyváros tipikus ökológiai arculatának megbomlását eredményezhetik. A szuburbanizáció például, amely jórészt a város belső részeiből vonzza elsősorban a jobb módú lakosságot, nem csupán a slumosodást segítheti elő ezekben a körzetekben — mint pl. New Yorkban vagy Washington egyes negyedeiben —, hanem hatalmas méretűvé válva, több központú szuburbánus jellegű várost alakíthat ki, ahogyan ezt Los Angeles példázza. De a mi viszonyaink között, ahol az ilyen típusú szuburbanizáció nem várható, szintén sajátos ökológiai jelenség az új lakótelepek kialakítása. A legújabb városszociológiai vizsgálatok arra mutatnak, hogy városainkban jellegzetes lakótelepi életforma alakul ki. Ennek az életformának talán legjellemzőbb vonása a lakáscentrizmus, azaz családok igen jelentékeny része anyagi erejét és szabad idejét is a lakásra koncentrálja. Ezt az életformát előidéző tényezők természetesen sokrétűek. Közrejátszik a lakók összetétele (például a fiatalabb, demográfiailag produktív korú népesség, akiknél az otthon berendezése is jelentős

anyagi erőfeszítést igényel), a régi lakáshelyzethez képest jobb új otthoni viszonyok, a lakótelep nem kellő fokú ellátottsága művelődési és szórakozási intézményekkel, a városközponttól való távolság, közlekedési nehézségek stb. Mindenesetre mind a lakók életformája, mind a lakótelepek külső képe aláhúzza a szuburbánus, „alvóváros" jelleget, így tényleg megalapozottan láthatjuk a lakótelepek kialakításában a „klasszikus" értelemben vett szuburbanizáció hazai megjelenését. S miután a lakótelepek lakossága jórészben a fizikai slum jellemvonásait magánviselő városi körzetekből származik, a hazai típusú szuburbanizáció is összefüggésben van egyes belső városrészek slumosodásának folyamatával, elősegítheti ezek szociális slumosodását is.

A városi társadalmi struktúra nagyobb differenciáltsága, a város ökológiai sajátosságaiból következő adottságok különbségei, nemkülönben a nagyvárosi mobilitás következtében — különösen, ha a város már lélekszámban is elért bizonyos szintet, a *város még kevésbé integrálódott közösség*, mint a falu. A falvakban, jóllehet a kapitalista társadalomban a falu integráltságát az éles osztálykülönbségek már nagymértékben megtörték, az emberek cselekedeteit az egyes rétegekhez kapcsolódó eltérések ellenére is sok tekintetben azonos, sőt hagyományos magatartási szabályok irányítják. A városban viszont, különösen a nagyvárosban (sőt elsősorban itt) a sokszor egymástól lényegesen eltérő életviszonyok közt élő és eltérő életmódot folytató emberek körében más-más magatartási normák is kialakulhatnak és érvényesülhetnek. Nem véletlen például, hogy a banda jellegű csoportos ifjúsági bűnözés, amely a „hivatalostól" eltérő normákkal és értékekkel rendelkező csoportok magatartása, szinte kizárólag nagyvárosi körülmények között fejlődött ki. Az emberek közösségi élete kisebb egységek köré koncentrálódik, társadalmi kapcsolatai távolról sem foghatják át az egész várost, így bizonyos típusú társadalmi kapcsolatok kerülnek előtérbe. Ezek

közül igen jelentősek a munkahelyi kapcsolatok. A munkahely egyre inkább a társadalmi élet egyik központjává fejlődik, éspedig nem csupán abban a vonatkozásban, hogy a munka szervezeti keretein túl is lehetőséget kínál kapcsolatok kialakítására, elősegítheti bizonyos művelődési, kulturális, társas élettel összefüggő igények kielégítését, hanem abban is, hogy a munkahelyen szerzett társadalmi kapcsolatok közrehatnak például a baráti kör formálódásában, a szabad idő eltöltésében. A munkahely mellett jelentősek a szűkebb lakóhelyhez és a foglalkozáshoz tapadó kapcsolatok, amelyekre ugyancsak ráépül a rokoni kötelékeket sok tekintetben helyettesítő baráti viszony. Mindezekben a kapcsolatokban nagyjából azonos érdeklődésű, életviszonyú, általában azonos életmódot folytató emberek kerülnek össze, éspedig nem túl nagy kötelékekbe (egy-egy család általában 4—5 családdal tart fenn szorosabb viszonyt), és ez a város társadalmi kapcsolatait összességében — jóllehet az egyének számára az alkalmazkodást megkönnyítő szűkebb környezetet formál — tovább differenciálja. Érdekes jelenség, hogy a faluhoz képest átalakult a családnak mint társadalmi egységnek a szerepe. A család már nem termelési, csupán gazdálkodási egység, tagjai anyagi jellegű ellátását sok tekintetben az egyre fejlődő városi szolgáltatások keretében a társadalom veszi át. Ez átalakítja a család tagjainak egymáshoz való kapcsolatait is, amelyeket sok tekintetben lazít az a tény, hogy a család tagjai igen sok esetben eltérő munkahelyi környezetben, sok vonatkozásban eltérő hatások alatt élnek. Más részről viszont a városi, különösen a nagyvárosi életkörülmények között növekedhet a család *mentális* jelentősége, hiszen az a városi viszonyok sokféleségében az egyén számára bizonyos, jóllehet sokszor viszonylagos közösségi stabilitást is jelent.

A differenciálódást eredményezők mellett azonban az integrációra vezető tényezők is jelen vannak. Ilyenek például a városi iskoláztatás bizonyos nivelláló hatása, a

tömegközlési eszközök befolyása, a viszonylag könnyen elérhető kulturális és szórakoztatási intézmények, amelyek részben kialakítanak valamiféle átlagszintet, részben pedig lehetővé teszik a több irányú társadalmi kapcsolatok kifejlesztését is.

A város szociológiai jellegzetességei következtében világos, hogy az egyént igen sok impulzus éri, s ez esetleg mentális nehézségekre vezethet, nemkülönben az is, hogy a városi viszonyok között az egyénnek differenciáltabb környezethez kell alkalmazkodnia. Ez a környezet nem csupán technikai értelemben differenciált, ami a technikai életritmussal együtt különösen sok nehézséget okoz elsősorban a faluról a városba kerülők számára, de a társadalmi élet tekintetében is az. Az egyénnek többfajta közösséghez, csoporthoz kell alkalmazkodnia, többféle követelménynek, elvárásnak kell megfelelnie. Ez azután egyes esetekben ismét mentális nehézségekkel járhat. A többféleség már eleve azt eredményezi, hogy *egy* bizonyos csoport nem gyakorolhat olyan intenzív ellenőrzést és irányítást, mint amilyet a tipikus falusi körülmények között például szinte a falu egész társadalmát, hagyományos életmódját tükröző család gyakorolt. Ez ismét azt eredményezi, hogy az újonnan városba kerülők városi alkalmazkodási folyamatában különösen kialakulhatnak azok a patologikus jelenségek, amelyek az urbanizáció együttjárói (bűnözés, alkoholizmus, prostitúció). E patologikus jelenségek elterjedését sok más tényező is segíti, így a városokban szinte általános lakáshiány, túlzsúfoltság, ami megint csak a faluról a városba törekvőket sújtja elsősorban.

Az egyénnek a városi körülmények között elfoglalt helyzetében jelentős tényező azonban az is, hogy a modern város rendkívül differenciált képében is kialakulnak a város ökológiai viszonyainak megfelelően olyan társadalmilag többé-kevésbé homogén körzetek, ahol a földrajzi együttlélésen túl, az azonos vagy hasonló társadalmi és pszichikus vonások lehetővé teszik az emberek számára az

intimebb, közvetlenebb kapcsolatok kialakítását. Régebben is észlelték már, hogy bizonyos azonos vonásokkal (például közös etnikai, földrajzi származás, foglalkozás stb.) jellemezhető emberek többé-kevésbé azonos városnegyedekbe vagy városnegyed-típusokba települnek a nagyvárosokban is. A legújabb városszociológiai kutatások azonban azt is kimutatták, hogy társadalmilag többé-kevésbé homogén körzetekben a *szomszédságra* is épülhetnek közvetlenebb, ún. elsődleges kapcsolatok. A nagyvárosi szomszédi viszony természetesen nem egysíkú. Egyik jellegzetessége — éppen mert tipikusan bérházakban alakul ki, tehát ott, ahol sokan élnek együtt, s a szomszédi viszony kialakításának lehetősége is nagy — az, hogy *individualizálódott*, tehát az egyénnek van meg a saját szomszédi köre. Ez a kör a viszony tartalmi elemeitől függően lehet tág és szűk. A tág körbe az üdvözlésen kívül legfeljebb alkalmi beszélgetések tartoznak, míg a szűk körbe — amely a tulajdonképpeni jelentős szomszédság — már *szolidaritási elemek* is. Így kisebb és esetenkénti élelmiszerkölcsönzés, gyerekgondozásban vagy nagyobb munkában való részvétel stb. Hogy azután a szomszédi viszony milyen tartalmi eleme kerül előtérbe, az függ a lakókörzet jellegétől (más a szomszédi viszony egy munkásbérházban, mint egy „polgárbérházban") és más tényezőktől is. Például közös tulajdonban levő társasházban vagy öröklakásos házban az ott lakókat hivatalos kötelék és ezen alapuló érdekek is összefogják, jóllehet közvetlen személyi kapcsolatuk esetleg alig van. Talán éppen ez utóbbi példa alkalmas azonban arra, hogy rámutassunk a városban élő emberek kapcsolatainak egyik további sajátosságára, annak „intézményi" vagy dologi jellegére. A falvakban élők viszonyai általában személyes jellegűek, ilyenként jelennek meg még az intézményi vagy hivatalos viszonyok is. Nem egy városban és falun is lefolytatott szociológiai vizsgálat során észleltük, hogy a falusi lakosság viszonya például a tanácsi szervekhez jóval személyesebb jellegű. (Ez kifejeződik többek között abban is,

hogy többet tudnak a tanács munkájáról, sőt e munkával kapcsolatos egyes jogszabályokról is, mint a városiak). S jóllehet — a városszociológia régebbi megállapításával szemben — ma már világos, hogy a nagyvárosi ember sem izolált és magányos, személyes kapcsolatai (ha a kommunikáció eltérő jellegével is, tehát nem szükségképpen, sőt egyre kevésbé verbális módon) több forrásra támaszkodva is kialakulhatnak, mégis kapcsolatainak jó része intézményi, dologi jellegű. A városi, különösen nagyvárosi életnek ez a nem elhanyagolható sajátossága egyébként éppen annyira következménye a városok fokozódó funkcionális differenciáltságának, mint a városi lakosság ezzel is összefüggő számszerű emelkedésének. A funkcionális jellegű elvárások ugyanis elsősorban intézményi jellegűek, amelyeknek személytelensége annál inkább növekszik, minél kevesebb lehetőség van — a nagy szám miatt — a funkcionális szerepeket ellátók személyének megismerésére is.

7. A NÉPESSÉG NEM ÉS KOR SZERINTI MEGOSZLÁSÁNAK SZOCIOLÓGIAI TARTALMA

A társadalom strukturális viszonyai között jelentős helyet foglal el nem és kor szerinti tagozódása is. A szociológia ma már általában meghaladott morfológikus koncepciójában — mint már említettük — az ilyen demográfiai ismérvek alapján való tagozódás a társadalom alapstruktúrájává válik, azaz a népesség, a lakosság bizonyos szempontokból való tagozódását azonosítják a társadalom struktúrájával. A települési formák társadalmi jelentőségével kapcsolatban már láttuk, hogy azok szociológiai tartalmát elsősorban más, alapvetőbb tényezők adják meg, amelyek a falu vagy a város társadalmi jelenségeiben tükröződnek, jóllehet természetesen a falu vagy a város eleve is rendelkezik meghatározott szociológiai sajátosságokkal. Ugyanez a helyzet a nem és a kor szerinti tagozódással is.

Ez a tagozódás, amely önmagában véve biológiai jelenség, a társadalom szempontjából úgyszólván semmit sem mond, mert *tartalma a történetileg adott társadalom viszonyaiból következik.* A nemhez és a korhoz fűződő biológiai és pszichológiai sajátosságok — amelyeknek szintén megvan a szociológiai jelentőségük — meghatározott társadalmi viszonyok között, a társadalom alapvető struktúrájában fejtik ki hatásukat.

A nemek aránya — jóllehet a biológiai tényezőkön túl már az arányt is alakítják társadalmi tényezők, például a háborúk, a népesség vándorlása stb. — hozzávetőlegesen állandónak mondható. Magyarországon pl. 1869-ben 1000 férfira 1010, 1960-ban 1073, 1968-ban pedig 1068 nő jutott. Az egymáshoz viszonyított arányban bekövetkezett kisebb eltolódásnál sokkal lényegesebb mértékben *változott meg* azonban ebben az időszakban *a nők társadalmi helyzete és ezzel a lakosság nem szerinti megoszlásának szociológiai tartalma.* Röviden: sok tekintetben mást jelent ma Magyarországon — de csaknem az egész iparosodó világban — nőnek lenni, mint száz, ötven vagy akár húsz évvel ezelőtt, holott a két nem közötti biológiai és pszichikus különbségek nem változtak. Az alapvető változás elsősorban az iparosodással függ össze, hiszen ez a jelenség hozta magával a nők tömeges munkavállalását, ami igen lényegesen hatott és hat helyzetüknek a családban és a társadalomban való átalakulására. Magyarországon például 1920-ban a nők 27,4%-a volt kereső, míg 1960-ban 37,2% (a férfiaknál ez az arány 67,8%-ról 70,1%-ra növekedett.) S míg 1949 óta a munkaképes korú nőkhöz viszonyított női keresők aránya 1960-ig 36,3%-ról 50,6%-ra emelkedett, a férfi keresőknél ebben a vonatkozásban alig tapasztalható változás.

Az önállóan végzett munka, amely tehát áttörte a családi és a háztartási kereteket, gyengítette, a nők nagy részénél meg is szüntette azokat a gazdasági jellegű kötelékeket, amelyek a másik nemhez fűzték. Ez sok tekintetben változtatott a házasság tartalmán, s más tényezőkkel együtt for-

málja a család belső rendjét is, általánosságban pedig egyre inkább *átalakítja a nőre, a női tevékenységre és szerepkörre vonatkozó hagyományos mintákat.* A társadalom fejlődéséből adódó alapvető tényezők hatása mellett azonban szociológiailag nem lebecsülendők azok a tényezők sem, amelyek szemben állanak a női munkavállalással, és sok tekintetben a hagyományos mintákat erősítik, vagy azok befolyását tükrözik. Ilyen tényező például az, hogy sok helyütt nincs elegendő női munkaalkalom — mert a női munkavállalás társadalmi folyamatában olyan, a nemekhez kötött biológiai és pszichikus tényezők is hatnak, amelyek, ha sok esetben időlegesen is, de elzárnak egy-egy munkát a nők elől. Ilyen tényező továbbá a társadalmi szolgáltatások viszonylagos fejletlensége (különösen falun), amely megnehezíti a dolgozó nő számára a hagyományos női szerepkörhöz tartozó tevékenység (gyermeknevelés, háztartás stb.) ellátását, vagy a női tevékenységre vonatkozó hagyományos minták *továbbélése,* amelyek alapján sok helyütt eleve elítélik a női munkavállalást, másrészt pedig azok a tényezők, amelyek a férfiaknak a női tevékenységnek ítélt munkában való részvétele ellen hatnak. Ezek a tényezők természetesen kifejeződnek a női munkával kapcsolatos szubjektív véleményekben és megítélésekben is. Egy franciaországi vizsgálat szerint például a munkásosztályhoz tartozó, de nem dolgozó francia nők 68,7%-a és a dolgozó nők 73%-a szívesebben maradna otthon (ez az arány a középrétegeknél 58%, illetőleg 25%), míg nálunk például a munkaviszonyban álló, városi és háztartást vezető nőknek mindössze 13%-a dolgozna szívesebben csak a háztartásban. Ezek az adatok azt is mutatják, hogy felfogásbeli eltérések adódnak a végzett munka jellegéből, de még inkább az alapvető társadalmi alakulatok közötti különbségekből. A mai szocialista társadalomban — ha sok tekintetben hatnak is objektív és szubjektív körülmények a női munka ellen (például a fentebb hivatkozott vizsgálat adatai szerint a munkaviszonyban nem álló nők 49,3%-a jelölte meg a háztar-

tást és a gyermeket, míg 9,9 %-a a férj ellenzését mint a munkavállalástól visszatartó tényezőt — a női munkavállalás tömegessé válásával együtt a női munka társadalmi megítélése is változik. Csak érdekességként említjük, hogy az imént említett franciaországi vizsgálat szerint igen nagy azoknak a férfiaknak a száma, akik a női munkavállalást az ismerkedési alkalommal, a nagyobb ruházkodási lehetőségekkel stb. hozzák összefüggésbe, és nem látják szívesen a nőket a munkahelyen.

Néhány évtizeddel ezelőtt a nő társadalmi státuszát részben női volta, másrészt annak a családnak a helye határozta meg, amelyben született (kijelölt státusz), illetőleg a házassági kötelékben élőkét a férj társadalmi helyzete. Ma már, jóllehet a család vagy a férj helyzete még mindig jelentős, sok vonatkozásban hat a nő saját képzettsége és munkája folytán szerzett társadalmi helye (szerzett státusz) is. Általánosságban elmondhatjuk, társadalmunkban az a tény, hogy valaki egyik vagy másik nemhez tartozóként született, jóval kevésbé határozza meg a társadalomban elfoglalt helyét, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Jóval kevésbé, és ez egyúttal azt is jelenti, hogy jó részben igen. S itt nem is elsősorban a természetes biológiai különbségekre és ezek kikerülhetetlen következményeire gondolunk, hanem társadalmi tényezőkre. Jóllehet társadalmunkban igen jelentős tényező a nők jogi értelemben vett emancipációja, a jogi egyenlőség önmagában még nem tükrözi a két nem helyzetét a társadalomban. Olyan lehetőség csupán, amelyet a társadalom eddigi és további fejlődése töltött és tölthet meg egyre valóságosabb tartalommal.

A nemek szerinti tagozódáshoz hasonlóan társadalmi jelentősége van a népesség kor szerinti megoszlásának is. A demográfiában is elfogadott az a tény, hogy a népesség kor szerinti tagozódása, az ifjú-, a felnőtt- és az öregkor határai nem csupán biológiai, hanem társadalmi tényezőktől is függnek. Az életkor biológiai és pszichikus sajátosságokat jelent, de ezek a sajátosságok társadalmi tartalommal, és-

pedig történelmi körülményektől függő társadalmi tartalommal érvényesülnek. A nemek esetében a két nem biológiai sajátosságai félreérthetelenül megvonják a választóvonalat, amely akkor is észlelhető, ha a szociológiai tartalom különbsége sok tekintetben már elmosódik. A kor vonatkozásában azonban ilyen választóvonal jóval kevésbé vonható meg, a különbséget jó részben társadalmi tényezők határozzák meg. Itt ismét dialektikus kölcsönhatásról van szó. Társadalmi tényezők alakítják jó részben az életkor tartalmát és az életkori sajátosságok is hatással vannak a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekre.

Az életkori sajátosságok szociológiai tartalma elsősorban természetesen azokra a korcsoportokra vonatkozóan válik különösen jelentőssé és felismerhetővé is, amelyek eltérnek az átlagostól, tehát az ún. felnőttkortól. Így az életkor szociológiai problémái is különösen az ifjúkor és az öregkor köré koncentrálódnak.

Hogy mikor ér véget az ifjúkor, az társadalmi tényezőktől függ. Biológiai érettségét tekintve az ifjú viszonylag korán, újabban egyre korábban (hiszen sajátos gyorsulás, akceleráció tapasztalható az újabb nemzedékek felserdülésében) alkalmas lenne egyes felnőttkori funkciók teljesítésére, amidőn a társadalom viszonyai még nem teszik alkalmassá erre. A modern társadalomban az ifjúkor problematikus helyzete sok tekintetben ezzel az egyszerű ténnyel függ össze. Mindazok a szociológiában elfogadott megállapítások, amelyek szerint az ifjúságra a „státuszbizonytalanság", vagy az a „kettős tagadás" jellemző, amely szerint nem gyermek már, de nem is felnőtt, ezt a tényt fejezik ki.

Az ifjú biológiailag nem gyermek, és társadalmilag még nem felnőtt. Kevésbé komplex társadalomban ez a probléma éppen azért nem nyilvánul meg, mert a biológiai és a társadalmi „felnőttség" határai nagyjából egybeestek. Amidőn az ifjúkor és a felnőttkor határát valamilyen módon, legtöbbször rituális szertartásokkal meghatározták, az átmeneti időszakot általánosan elfogadottan is kiküszöbölték.

(Egyes primitív társadalmakban például a gyermek ilyen „szerepváltását", azaz felnőtté válását a gyermek szimbolikus halálához és újjászületéséhez fűződő szertartásokkal is hangsúlyozták.) Az egyre komplexebbé váló, nagy szakértelmet igénylő foglalkozásokban gazdag modern társadalom azonban általánosságban a biológiai érés befejeződésének korát messze túlhaladó oktatási rendszert kíván, s így az ifjúság tekintélyes részénél kitolódik a munkábaállítás ideje, az önállósulás anyagi feltételei megszerzésének és egyáltalán a felnőttkorral járó legalapvetőbb társadalmi funkció, a rendszeres munka végzésének lehetősége. Ez a jelenség a modern társadalomban általános, éppen ezért bizonyos azonosan megnyilvánuló további következményei vannak. Tény az is, hogy az ifjúságnak sok tekintetben *sajátos értékrendszere* alakul ki, és ezt, de sokszor a társadalom általánosan elfogadott értékeit is sajátos, a „hivatalos" társadalomtól nemegyszer eltérő magatartásokkal, esetleg ilyen magatartási szabályokkal fejezi ki. Más társadalmi tényezők hatására az ily módon, tehát a társadalommal szemben kialakult magatartások esetenként bűnözésben is megnyilvánulhatnak. (Különösen nagy ennek a veszélye, ha a fiatalkorú szocializálása, nevelése valami oknál fogva problematikus szituációban megy végbe — pl. felbomlott vagy bomló légkörű családban. Erre a jelenségre mutatnak az újabb kriminológiai vizsgálatok is, amelyek szinte egyöntetűen észlelték, hogy a fiatalkorú bűnözés *csoportbűnözés*, ahol nagyon sokszor a csoportban kialakult sajátos értékekhez és normákhoz való alkalmazkodás vezet bűncselekmény elkövetésére.) Hogy az ifjúságnak a modern társadalomban kialakult e sajátos helyzete milyen további jelenségekre vezet, az jórészt attól függ, hogy az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyok és e viszonyok talaján kialakult sajátos jelenségek hogyan befolyásolják a társadalmi helyzetet. Például erősítik vagy gyengítik, illetőleg az ifjúság nagy része számára közömbösítik-e az átmeneti státuszból fakadó bizonytalanságot, elfogadtatják-e, vagy

azonos síkra helyezik a társadalom alapvető értékeit és az ifjúság sajátos értékrendszerét, illetőleg fel tudják-e használni az utóbbit a társadalom egésze érdekében. Ilyen módon nem csupán szocialista és tőkés társadalmak között tehetünk különbséget, hanem egyes országok társadalmai között is, amelyekben sajátos viszonyok, sajátos történelmi hagyományok, sajátos nevelési rendszerek stb. eltérő befolyást gyakorolhatnak. Ebben a vonatkozásban azonban semmiképp sem csak a tudatos nevelés jöhet tekintetbe, hanem a társadalom egésze arculatának, viszonyainak jellege és hatása is.

Az öregkor mint társadalmi státusz, szintén a modern társadalomban vált problematikussá, jóllehet éppen a modern társadalmakban — elsősorban a szocialista társadalomban — történnek átfogó intézkedések az öregkorúak anyagi létalapjának biztosítására. Az ok abban keresendő, hogy egyfelől az átlagos életkor kitolódásával, meghosszabbodásával, másfelől a születések számának csökkenése következtében a társadalom népességének jelentős része válik öregkorúvá. (Magyarországon például a 60 éves és idősebb népesség aránya 1920-ban 9,0%, 1960-ban 13,7%, míg 1968-ban 16% volt). A tömegében is nagy öregkorú réteg társadalmi helyzete azonban részben eddig ismeretlen problémákat hozott felszínre, részben pedig a már eddig is ismert problémák az érintettek egyre növekvő száma miatt is eleve általános érdeklődést váltanak ki. Éppen ezért az öregkor nem csupán a szociológia vagy a demográfia érdeklődését kelti fel egyre jobban, hanem szinte önálló tudomány, a *gerontológia* fogja össze a vonatkozó sokirányú kutatásokat.

Az öregkor szociológiai problematikája kettős irányú. Egyrészt a társadalom elöregedésének gazdasági és szociális jelentősége van, amely megfelelő jogi intézkedéseket is igényel, így a nyugdíj szabályozását, az öregek egészségügyi ellátását stb. Mindez összefüggésben van a munkaerő-ellátottsággal, amely távolról sem jelentkezik egyformán minden társadalomban, vagy akár egy társadalom keretein

belül sem minden vidéken vagy foglalkozásban. Közismert nálunk például a mezőgazdasági népesség elöregedése, amely egyes termelőszövetkezetekben hallatlan méreteket öltött. Másrészt pedig az öregkor belső társadalmi jelenségei tesznek fel kérdéseket az egész társadalomnak. Az öregedéssel, különösen pedig a munkából való kiválással csökken a társadalmi életben való részvétel, ezzel együtt a társadalmi hasznosságérzet is. Ez a boldogtalanság érzetét válthatja ki, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az öregedéssel együtt bomlanak, sok esetben természetszerűen meg is szűnnek a családi kapcsolatok, s így kialakulhat a társadalomtól való tényleges izoláció. Ennek azután további hatása is van: például viszonylag magas az öngyilkosság aránya ezekben a korcsoportokban, sok esetben fokozódik a vallásosság mint a társadalmi kapcsolatok egyik pótléka stb. A társadalom feladatai tehát az anyagi gondoskodáson túlmenően is szaporodnak az öregkorúak irányában. Különösen jelentősek itt az állami szociálpolitikai intézkedések, illetőleg ezek szükségessége, de a társadalom közvetlen, egy-egy kisebb egységhez, például családhoz, munkahelyhez, szűkebb lakóhelyhez kapcsolódó feladatai is.

Az életkor szociológiai problémáit a két szélsőségben, az ifjú- és az öregkor sajátos jelenségeiben vázoltuk. Ezek és az itt nem érintett problémák azonban koncentráltan is kifejeződnek az ún. *nemzedéki* vagy *generációs jelenségben*. A generációk ellentétéről, az új generáció társadalmi, politikai és kulturális sajátosságairól a második világháborút követő évtizedekben – elsősorban Nyugaton — igen sok szó esik, de vitatéma a szocialista társadalmakban is. Generációk kétségtelenül vannak, de hogy milyen sajátos problémák kapcsolódnak hozzájuk, azt csak akkor érthetjük meg igazán, ha egy — legalábbis megközelítően megfelelő — meghatározásból indulunk ki. Erre a célra talán még mindig Friedrich Kummer német irodalomtörténész századeleji definíciójának továbbfejlesztése a legmegfelelőbb, amely szerint a generáció azon emberek összessége, akik körülbe-

lül hasonló életkorúak, és hasonló kulturális, politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos és értékviszonyokat testesítenek meg. A generációs problémának tehát van egy az életkor biológiai és pszichikus sajátosságaihoz kötődő eleme, és egy másik, amely társadalmi jellegű, és amely végeredményben az eltérő társadalmi-történeti tapasztalatokat jelenti. A biológiai és pszichikus elemhez is kapcsolódhat és általában kapcsolódik is bizonyos ellentét. Az apa-fiú viszony például a legstabilabb, a kegkevesebb változást felmutató társadalomban és korban is problematikus. A társadalomban már pozíciókat betöltő és az azt elérni kívánók rétege között — és ez jórészben generációk közötti különbséget is jelent — ismét mindig megmutatkozott valamiféle ellentét, az idősebbek és a fiatalok életmódja pedig mindig eltért egymástól. Az igazi generációs problémát azonban az eltérő társadalmi-történeti tapasztalatokban kell keresnünk, éppen ezért ez abban az időben és abban a társadalomban hangsúlyozódik, ahol és amikor a társadalmi változások — ideértve a politikai változásoktól a tudományfejlődésig minden változást — különösen élesen nyilvánulnak meg. Az eltérő társadalmi-történeti tapasztalatok ugyanis eltérő értékfelfogásban, életszemléletben és normákban is kifejeződnek, és ez nem csupán szembetűnő külső magatartásbeli különbségeket eredményez, hanem élesebb társadalmi ellentéteket is. Nagyon gyakran a külsődleges jegyek éppen a „felnőtt világ" elleni tiltakozást fejezik ki. S ez a tiltakozás csak fokozódhat, ha a felnövekvő nemzedék számára ideálisként jellemzett értékek és normák, sőt társadalmi viszonyok a valóságban, éppen a felnőtti magatartásban nem vagy kevéssé fejeződnek ki, amidőn tehát az ún. intencionális és funkcionális nevelés eltérnek egymástól. Napjainkban, a második világháborút követő évtizedekben a különböző országok különböző társadalmi és politikai problémái miatt amúgy is erőteljesebben megnyilatkozó nemzedéki problémát a tudomány és a technika haladásával összefüggő gyorsuló életritmus még inkább élezi,

hiszen a változások a régebbi társadalmakhoz képest általában gyorsabbak és kifejezettebbek.

A nemzedéki problémát azonban csak konkrétan, minden egyes társadalom és kor sajátosságait elemezve érthetjük meg. Mert jóllehet tágabb értelemben azonos történeti szituációban élnek ugyan, mégis másképpen fejeződik ki ez a kérdés például a vesztett háború és a bukott nácizmus utáni nyugatnémet ifjúság apolitizálódásában, vagy például az Egyesült Államokban az ifjúság legalábbis egy részének a konformizmussal szembeni, sokszor politikai hangsúlyt kapó tiltakozásában. S ismét másképpen nyilatkozik meg ez a probléma a szocialista társadalmakban, ahol az ifjúság körében keverednek a politikus és apolitikus elemek az új iránti fokozott érzékkel, és ahol a generációk eltérő társadalmi-történeti tapasztalatai talán a legnyilvánvalóbbak. Hozzánk természetesen ez utóbbi kérdés állana legközelebb, de a nemzedéki probléma szociológiai kimunkálása éppen a szocialista társadalmakban még eléggé elhanyagolt. Nem kétséges, hogy az ilyen irányú vizsgálatok megindulása közelebb vinné társadalmunkat is a mindig hasznos önismerethez.

8. A TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJA ÉS A POLITIKA

A társadalom struktúrájának talaján fejlődnek ki a társadalom különböző jelenségei, amelyek alakulását e viszonyok végső soron meghatározzák. Ha azonban egy-egy társadalmi jelenséget a társadalom struktúrájával összefüggésben vizsgálunk, soha sem feledkezhetünk meg arról, hogy egyrészt a strukturális viszonyok bizonyos fokig magukon viselik az adott társadalom történeti múltjának jellegzetességeiből adódó következményeket, másrészt pedig minden társadalmi jelenség a mában és a mai viszonyok által meghatározottan is megőrzi saját történeti fejlődésének

jellemző vonásait. Egy adott társadalom is történeti produktum, struktúrája és jelenségei is azok, és fejlődésükből — ennek megfelelően megértésükből — sem iktathatók ki a történeti kontinuitás következményei.

Mindezt különösen szem előtt kell tartanunk, ha annak vizsgálatára vállalkozunk, hogyan fejeződik ki a társadalom struktúrája egy-egy meghatározott társadalmi jelenségben. A politikailag szervezett társadalomban a társadalom strukturális viszonyainak különösen jelentős következményeit észlelhetjük a társadalom politikai jelenségeiben. Az összefüggés annyira kézenfekvő, hogy jó néhány polgári szociológus — fordított kiindulással — a társadalom struktúráját a politikai szociológia keretein belül tanulmányozza. Jóllehet természetesen nem lenne célszerű a társadalom strukturális viszonyainak a politika oldaláról való megközelítése, annyi bizonyos, hogy a politikai jelenségek alakulása szorosan összefügg a társadalom struktúrájával, és ez az összefüggés — ha az alapvető meghatározottság a társadalom struktúrájából adódik is — nem egyoldalú.

Mielőtt azonban megkísérelnénk felvázolni a társadalmi struktúra és a politikai jelenségek lehetséges összefüggéseit, meg kell ismerkednünk a politika fogalmával. A politika fogalma — egészen a legújabb időkig — valamilyen formában mindig az állammal, az állami tevékenységgel függött össze. A kifejezés maga is erre utal, amennyiben eredetében a görög városállam, a *polis* életében való részvételhez, a közélethez kapcsolódott. A mai polgári politikai szociológia azonban a politika fogalmának, jelentésének szélesítésére törekszik. Egyes képviselői odáig is eljutnak, hogy a politikát „az egész közösség jólétét" érintő érdekekhez, szervezetekhez és tevékenységhez kötik. E törekvés társadalmi bázisa elég könnyen megfogható. A mai modern monopoltőkés társadalomban kialakult nagy szervezetek ugyanis, amelyek tevékenysége „az egész közösség jólétét érinti", kétségtelenül politikai hatást is fejtenek ki. Nem kétséges azonban az sem, hogy ez a tevékenység, mint közvetlen

politikai tevékenység tipikusan a különböző pártok, érdekcsoportok útján fejeződik ki, a nagy gazdasági szervezetek általában ezek közbenjöttével vesznek részt a politikai küzdelemben. Lenin igen plasztikusan jelölte meg a politikát a gazdaság koncentrált kifejezéseként. Valóban erről van szó, a legkülönbözőbb politikai szervezetek tevékenységében a gazdaság fejeződik ki, a politikai döntésekben alapvetően annak koncentrált kifejeződésével találkozunk, *de a gazdasági tevékenység önmagában nem politikai tevékenység. A politikai hatalom, jóllehet függvénye a gazdasági hatalomnak, nem azonos azzal.*

A politika központi kategóriája ugyanis a hatalom. A hatalom pedig olyan viszony, amelyben meghatározott személynek, személyeknek, csoportnak vagy csoportoknak lehetőségük van arra, hogy másokat engedelmességre kényszeríthessenek. Ilyen hatalmi viszony persze nem szükségképpen politikai jellegű, számos más hatalmi viszony alakult ki a társadalomban, egyebek közt a gazdasági hatalom is, amely egyébként közvetlenül és közvetetten is megnyilvánulhat. A politikai hatalom azonban olyan hatalmat jelent, amelynek folytán egy bizonyos társadalmi osztálynak, rétegnek, csoportnak egy meghatározott társadalomban *privilegizált* lehetősége van az egymással szemben álló, illetőleg eltérő érdekű társadalmi osztályok, rétegek és csoportok társadalmi viszonyainak rendezésére, ellenőrzésére. Erre azonban csak az állam közbenjöttével van lehetőség, így megállapíthatjuk, hogy a *politika az államhatalom megszerzésére irányuló, felépítésében, vezetésében, az államhatalom gyakorlásának módjában megnyilatkozó vagy mindezeket befolyásoló, illetőleg befolyásolni törekvő tudatos emberi tevékenység.*

A társadalom struktúrája és a politikai jelenségek összefüggésének legfontosabb momentuma, hogy a társadalom politikai rendszerét a társadalom struktúrája határozza meg. A társadalomban kialakuló politikai törekvések ugyanis magatartási módokat, szerepeket és szervezeteket

hoznak létre. A politikai tevékenység ezek tényleges megnyilvánulása — amelyet a politika formálását kondícionáló tényezőkön túl politikai és társadalmi eszmék, történeti hagyományok, kulturális viszonyok is alakítanak. Az ily módon kialakult, egymással funkcionális kapcsolatban levő magatartások, szerepek és szervezetek összességét, a már ismert fogalomnak megfelelően, *rendszerként* foghatjuk fel, hiszen olyan elemek összességét adja, amelyek belső összefüggése megállapítható, amelyek tevékenysége egységesen politikai jellegű, és amelyek *összességükben* vannak a társadalommal funkcionális kapcsolatban. A *politikai rendszer* tehát egyrészről az állami szervezetek és a hozzájuk kapcsolódó szerepek és normák, valamint az ezeket megvalósító tevékenységek, másrészről pedig az állami tevékenység irányításában, az államszervezet megszervezésére és tevékenységének befolyásolására irányuló törekvésekben kifejeződő magatartások, szerepek és szervezetek összessége. Ez a rendszer mind felépítettségében, mind pedig tartalmában, tevékenységében végső soron a társadalom struktúrája által meghatározott, természetesen azonban a már említett *történeti-kulturális* meghatározottság értelmében is. Lenin már a „Mi a teendő" c. művében utalt erre, amidőn az orosz szociáldemokrácia forradalmi taktikájával kapcsolatban arra hivatkozott, hogy a „nyílt pártkötelékeknek és párthagyományoknak" a hiánya „egymagában is olyan sarkalatos különbség Oroszország és Németország között, amelynek minden értelmes szocialistát óvnia kellett volna a vak utánzástól"*. Általánosságban megállapítható például, hogy egy-egy politikai párt végső soron egy-egy társadalmi osztály vagy réteg (esetleg rétegek) alapérdekeihez kötődik. (Ami persze nem jelenti azt, hogy individuálisan csak ebből az osztályból vagy rétegből toborozná tagságát vagy szavazóit.) Hogy azonban egy-egy párt

* V. I. Lenin: „Mi a teendő". Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Bp. 1953. 378. old.

tényleges szerepe az adott politikai rendszeren belül hogyan alakul, ez már sok más tényezőtől is függ. Ma már általánosan ismert például a pártvezetőségek, a pártapparátus döntő helye a pártpolitika kialakítása szempontjából, s ezt a tevékenységet már igen sok tényező befolyásolhatja: például milyen osztály- vagy rétegérdeket ismer fel a politikát formáló csoport, hogyan súlyozza ezeket, hogyan formálja vagy kezeli a végső soron ezeket az érdekeket kifejezni hivatott politikai eszméket, hogyan sikerül meggyőzni és politikája szolgálatába állítani azokhoz az osztályokhoz, rétegekhez tartozó embereket, amelyek támogatására aspirál. (S ez már önmagában is a tényezők sokaságától függ: az adott objektív társadalmi helyzettől egészen a vezető képességeiig.)

Az adott társadalmi struktúra politikai következményeit azonban egy-egy politikai párt szerveződésén, tömegkapcsolatain túlmenően egyéb történeti hatások befolyásolják. Aligha állíthatnánk például, hogy a weimari köztársaság német társadalmának struktúrája azon túl, hogy kedvező talajt biztosított ehhez, eleve predesztinálta volna a nemzeti szocialista rendszer kialakulását. Az elvesztett első világháború és következményei, az elhibázott békeszerződés és a jórészt annak következtében kialakult revansszellem, a német társadalom demokratikus hagyományainak hiánya és még sok más tényező mind hozzájárultak a nemzeti szocializmus németországi megjelenéséhez és uralomra jutásához. Vagy nem kétséges az sem, hogy a lényegi azonosságon túl sajátos körülményei, hagyományai a némettől eltérő vonásokat hoztak létre a fasizmus arculatán például Olaszországban.

A társadalmi struktúrához kapcsolódó érdekek ugyancsak áttételesen, más tényezőktől is alakítottan fejeződnek ki a politikai jellegű döntésekben, ahol a struktúra és a politikai jelenség összefüggései ismét nyomon követhetők. Bendix és Lipset a politikai szociológia területéről írt egyik tanulmányukban a politikai szociológia feladataként jelölik meg,

hogy a társadalom struktúráját abból a szempontból vizsgálja, milyen absztrakt vagy logikai lehetőségek adódnak a politikai döntésre, és összehasonítsa ezt a ténylegesen meghozott döntés lehetőségeivel. Ez a célkitűzés jelzi alapfelfogásukat is, mely szerint a struktúrából logikailag következő döntések nem mindig válnak valóságos döntésekké. Ennek igazolására igen sok példát találhatunk. Fentebb utaltunk már arra az elemzésre, amely kimutatta, hogy az osztálystruktúra és a pártok szerinti politikai polarizáció nem fedi egymást. Itt azonban mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy az alapstruktúra hatását az individuális (például választói) döntés során a társadalom egész strukturális szervezete befolyásolja, tehát — és erre minden választási szociológia rámutat — különbségeket észlelhetünk a választási magatartásban annak megfelelően is, hogy ki milyen nemű, urbánus vagy falusi vidéken él, vagy onnan származott, milyen korú, milyen vallású stb. De befolyásolja a választói magatartást a strukturális viszonyokon túl a társadalom politikai rendszere is. Egyrészt azt, hogy milyen pártok vannak, azok milyen politikát követnek, milyen politikai eszméket hirdetnek, és egyáltalán milyen alternatíva között nyílik választási lehetőség, s különösen az, hogy a társadalom történeti fejlődése, helyzete, igen sokfajta tényezője következtében mennyire tudatosak az egyes osztályok és rétegek, tagjaik mennyire ismerik érdekeiket, hogyan tudnak alapvető érdekeiknek megfelelően cselekedni. S itt ismét Leninre hivatkozhatunk, aki „Az alkotmányozó gyűlési választások és a proletárdiktatúra" c. cikkében 1919 decemberében a következőket írta: „csak a kispolgári demokraták, a «szocialisták» és «szociáldemokraták», mint a kispolgári demokraták mai fő képviselői ringathatják magukat abban az illúzióban, hogy a dolgozó tömegek a kapitalizmusban olyan nagy öntudatra, jellemszilárdságra, éleslátásra és széles politikai látókörre tehetnek szert, hogy hosszú harci tapasztalat nélkül, *csupán szavazással* eldönthetik, vagy általában előre eldönthetik, hogy ezzel, vagy

azzal az osztállyal, ezzel, vagy azzal a párttal tartanak."* Leninnek ez a megállapítása ma is igaz, s mint látjuk majd, statisztikai adatokkal is igazolható.

Ha egy osztályhoz tartozók politikai állásfoglalásában közreható tényezőket elemezzük, akkor mindenekelőtt emlékeztetnünk kell arra, hogy az osztályon belüli rétegeződés még mindig a társadalom alapstruktúrájának vetülete. Ezen az alapon már eleve megmagyarázható az eltérések bizonyos aspektusa. 1956-ban például a francia ipari munkások 39%-a támogatta a kommunista pártot, 31%-a a szocialista pártot, 11% a radikálisokat, 8% a katolikus MRP-t, 4% de Gaulle pártját, 4% a fasiszta Poujade pártot és 3% a függetleneket. Ezek a számok, jóllehet azt mutatják, hogy a francia ipari munkások 70%-a egyértelműen baloldali pártokat támogatott (ez egyúttal a francia ipari munkásság nagyfokú osztálytudatosságát is jelzi), nem adnak választ az eltérésekre. Nem állanak ugyan rendelkezésre számadatok 1956-ra vonatkozóan a munkásság belső rétegeződésének politikai összefüggéseire, de 1954. évben gyűjtött adatok segítségével (J. Stoetzel vizsgálata) legalábbis bizonyos következtetéseket levonhatunk. Ezeket az adatokat a munkásosztály gazdasági színvonala szerint rendezték, három kategóriát állapítva meg: átlagon felüliek rétegét, az átlagos réteget és a szegények rétegét. E szintek szerint csoportosítva azt láthatjuk, hogy a kommunista pártot támogatta például az átlagon felüli szinten levők 18%-a, az átlagszintűek 40%-a és a szegények 45%-a. Ez a tendencia tehát egyértelműen jelzi az FKP népszerűségét a szegényebb munkásrétegekben. Ezzel szemben pl. az MRP-t, tehát a katolikus pártot támogatta az átlagon felüli szinten levők 17%-a, az átlagszintűek 7%-a és a szegények 10%-a. A tendencia itt csökkenő az átlagszinten felül levőkhöz viszonyítva, mégis mutatja a vallás nagyobb befo-

* V. I. Lenin: „Az alkotmányozó gyűlési választások és a proletárdiktatúra". Lásd *Lenin* Művei. 30. köt. Bp. 1953. 260. old.

lyását a teljesen szegény munkásrétegekben is. A rétegképződés politikai hatásának sokoldalú befolyásoltságára jellemző, hogy az átlagon felüli gazdasági szinten levő munkások 41 %-a a szocialista pártot támogatta, míg a szegényparasztok 43 %-a a kommunistákat. Egyébként jelentéktelen eltérésekkel nagyjából ugyanez a kép alakul ki az Olaszországra vonatkozó adatok elemzéséből is. Mármost jóllehet a fenti rétegek nevükben nem felelnek meg az általunk kialakítottaknak, mégis okkal tételezhetjük fel, hogy ez a hármas kategorizálás nagyjából a szak-, a félig képzett, vagy betanított és a segédmunkás, vagy képzetlen munkásrétegeket fedi. Ennek megfelelően a munkásosztályon belüli rétegeződés — legalábbis olyan kiélezett osztályviszonyok között élő társadalomban, mint a francia vagy az olasz, világosan megmutatkozik. Nem találunk azonban ennyire világos képet, ha az angol vagy az amerikai adatokat vizsgáljuk. S itt nem csupán a munkásosztály, illetőleg egyes rétegeinek életviszonyaiban, tudatában kell keresnünk az okokat, hanem a társadalom politikai rendszerében általában — amely ma gyakorlatilag két párt közötti választást enged meg — és a társadalom politikai szokásaiban és hagyományaiban. Amerikában például elég nagyfokú az apolitikus magatartás, a politikai érdektelenség, amely azután egy-egy választás során sajátos tényezőknek enged befolyást. Így több vizsgálat is megállapította a hazulról hozott politikai állásfoglalás jelentőségét. 1948-ban az először szavazó fiataloknak kb. 75 %-a követte apja politikai állásfoglalását, még akkor is, ha a helyi környezet ezzel ellentétes magatartásra inspirálta volna. De ismeretes a demokrata párt hagyományos vezető szerepe az USA déli államaiban — aminek egyaránt vannak gazdasági, történeti és politikai okai, ismeretes, hogy a kisebbségben levők a liberálisabb párt felé hajlanak és így tovább.

A társadalom alapstruktúráját képező osztályokhoz és rétegekhez való tartozás azonban nem csupán az individuális választói döntésekben jut kifejezésre, hanem egy-egy

társadalmi osztály vagy réteg — természetesen történetileg változó módon — általánosságban is kialakíthat bizonyos sajátos politikai eszmekört, felfogást, sajátos politikai magatartást, sőt mozgalmat. A munkásmozgalom történeti szerepe és sajátosságai eléggé ismertek, és ismert például a kispolgári rétegek vonzódása a jobboldali radikális mozgalmakhoz is. A német és az olasz fasizmus egyik legfontosabb társadalmi bázisát ezek a rétegek alkották, és innen verbuválódott az USA-ban az 1950-es évek elején McCarthy szélsőjobboldali mozgalmának tábora is. De egy-egy terület politikai arculatát is meghatározhatják gazdasági fejlettsége, alapstruktúrája, hagyományai. Így például bizonyos történeti körülmények között az elmaradott mezőgazdasági területek hajlanak a szociális demagógiát is hirdető szélsőjobboldali mozgalmak felé. Franciaországban Poujade szavazói általában ilyen területeket képviseltek, az Egyesült Államokban pedig a két világháború között éppen Louisianában, tehát az egyik legszegényebb államban jutott hatalomra a fasiszta Huey Long kormányzó, későbbi szenátor. (Természetesen a falusi és az urbánus politikai képet is végső soron az alapstruktúra alakítja ki.) Hagyományosan konzervatív jellegűek például a kis- és középparaszt birtokokkal jellemezhető területek, míg a föld nélküli parasztság sokkal inkább radikálizálódik, még a tradicionális paraszttársadalomban is.

Az elmondottak természetesen inkább példák, nincs itt terünk a rendszeres fejtegetésekre. Az ilyen példákat azonban a társadalmi struktúra más elemeihez kapcsolódva még szaporíthatnánk is. Általában kevésbé érdekeltek a politikai életben a nők, akik szinte mindenütt és mindenkor (kivételek is vannak) alacsonyabb számarányban vesznek részt a választásokon, mint a férfiak. Nem elsősorban nemi jellegzetességeik folytán, hanem nemük társadalmi tartalmából következően. Mondanivalónk lényege azonban, amit a példákkal igyekeztünk megvilágítani, hogy — miután a politikai állásfoglalás az, amit elvileg az érdekek szabnak

meg a leginkább — a társadalom strukturális elemeinek hatása általában könnyebben kimutatható itt, mint a társadalom más jelenségeiben. Az érdek azonban csak felismerten hat, és a társadalom többfajta struktúrája több irányú érdekeltséget is magában rejt. Az érdekfelismerés folyamata így meglehetősen komplikált — s különösen a politika területén sok tényező által befolyásolt, kezdve a történeti hagyományoktól, folytatva a kulturáltságon, egészen a propagandáig. Így ezek a strukturális viszonyok sem hatnak automatikusan, befolyásuk a konkrét társadalomnak, a konkrét történeti szituációnak, az ezekben közrejátszó számtalan tényezőnek megfelelő színezettel gyakran a logikailag vártól eltérő módon jut kifejezésre.

HARMADIK FEJEZET

A társadalmi csoport

1. A csoport fogalma és fajai
2. A csoport szerkezete — a csoport és az egyén
3. A csoport helye és funkciója a társadalomban
4. A csoportkutatások jelentősége a modern szociológiában

A TÁRSADALMI CSOPORT

„A régebbi társadalmakban az egyén életét jórészt az a nagycsalád és annak társadalmi helyzete határozta meg, amelyhez tartozott. Mai kultúránk komplex volta abban is tükröződik, hogy mi már több egymást keresztező csoportnak is tagjai lehetünk, és hogy cselekedeteinket, magatartásunkat azoknak a pozícióknak ismeretében érthetjük meg, amelyeket a csoportok egész sorában betöltünk."* Ezekkel a szavakkal kezdi Peter R. Hofstätter neves szociálpszichológus a csoportokról adott elemzését. Valóban, a társadalom mikroképződményeinek, a társadalmi csoportoknak a világa rendkívül változatos és színes. Két ember egymáshoz való viszonya éppen úgy megnyilvánulhat csoportjelleggel, mint százaké, és aligha vállalkozhatna bárki is arra, hogy leírja a valóban létező csoportok sokaságát a bennük megvalósuló társadalmi kapcsolatok konkrét tartalma szerint. Hiszen a társadalomban létrejönnek csoportok pusztán a szabad idő társaságban való eltöltésére, például játszásra, de a termelőmunka elvégzésére vagy a politika alakítására is, hogy csak néhányat említsünk a csoportokban folyó emberi tevékenység sokaságából. Kérdés, ha a csoportok ennyire eltérő társadalmi tartalommal, ily nagy változatossággal élnek a társadalomban, találhatunk-e

* P. R. Hofstätter: „Einführung in die Sozialpsychologie" [Bevezetés a szociálpszichológiába]. Stuttgart 1959. 304. old.

olyan ismérveket, amelyek minden csoportot jellemeznek, amelyek tehát minden csoportképződményben felfedezhetők?

1. A CSOPORT FOGALMA ÉS FAJAI

A csoport fogalmának meghatározására irányuló törekvések kapcsán a szociológiai megismerés egyik igen jelentős alapproblémájába ütközünk: eljuthatunk-e egy-egy empirikusan igen sokféleképpen megjelenő társadalmi jelenségre (például a csoportra) vonatkozó, tartalmilag is jelentős általános ismeretekhez, vagy az általános ismeretek ebben az esetben formálisak, amelyek a jelenség tartalmáról nem adnak felvilágosítást? Ez a kérdés a csoport fogalmával kapcsolatban különösen kézenfekvő, hiszen nem véletlen, hogy a szociológia formális irányzata (Simmel, Leopold von Wiese és mások munkáiban) jórészt éppen a csoportfogalommal kapcsolatban fejlődött ki, amikor a csoportkutatások előtérbe kerültek. Véleményünk szerint, mint minden tudományos megismerés, a szociológiai megismerés is absztrahálással, elvonatkoztatással jár. Az elvonatkoztatás azonban nem változtatja ismereteinket szükségképpen formálissá. A tartalom sajátosságai is elvonatkoztathatók, éspedig úgy, hogy bár nem konkrétan jelennek meg egy meghatározásban vagy felosztásban, az empirikus sokszínűség lényeges vonásait kiemelik és kifejezik.

A csoport fogalmának meghatározásánál is ez történik. A fogalom a lényeges elemeket emeli ki, amelyek nem csupán a valóságból származnak, de amelyek segítségével a valóság konkrét elemzése, adott esetben a legkülönbözőbb csoportjelenségek megismerése és megértése is lehetségessé válik. A csoportról ilyen általános szinten természetesen viszonylag keveset mondhatunk. A társadalomban jelenlevő különböző csoporttípusok, sőt sokszor egyedi csoportok is rendelkezhetnek olyan általános jegyekkel és olyan társadalmi tartalommal, amelyek a csoport általános fogalmá-

hoz képest különösek ugyan, de amelyek önmagukban is általánosítást jelentenek. Ilyen csoporttípusok és jelenségek vizsgálata — s jelen munkánkban a szervezetek és a család esetében vállalkozunk erre — természetesen méginkább lehetővé teszi a társadalmi valóság megértését.

Ha a társadalomban a csoportok igen sok fajtájával találkozunk, nyilvánvalóan az sem meglepő, hogy ez a változatosság a csoportról adott meghatározások sokféleségében is kifejeződik. A legáltalánosabb meghatározás szerint a csoport két vagy több egymással társadalmi kapcsolatban, interakcióban levő ember összessége. Ez a fogalom azonban annyira általános, hogy gyakorlatilag az embereknek a társadalomban meglevő szinte bármilyen összessége is ide sorolható. Így csoportot alkotnának a villamosmegállóban összeverődött emberek, vagy mondjuk a villamos áramot fogyasztók, hiszen végső soron a közös érdeket kifejező társadalmi kapcsolat összeköti őket. Ugyanilyen alapon csoportként foghatnánk fel az egy-egy társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozó emberek összességét is. Ilyen felfogásnak természetesen nincs akadálya, és a szociológiában nem is egy olyan állásfoglalással találkozunk, amely éppen ezt fejezi ki. Véleményünk szerint azonban a csoport ilyen meghatározása már annyira általános, hogy szociológiailag semmit sem mond, nem is szólva arról, hogy ilyen alapon lehetetlenné válna a csoport és a társadalom megkülönböztetése is. A hétköznapi szóhasználatban ugyan egy-egy ad hoc összeverődött embertömegről, vagy akár egy színház vagy mozielőadás nézőközönségéről is mint csoportról beszélünk, holott ezekben egészen más sajátosságok nyilvánulnak meg, mint például a családban, üzemi szervezetben vagy „galeriben". Az első két vonás, amely tehát jellemző a csoportra: a viszonylagos tartósság és folyamatosság. A tömeg például általában véletlenszerűen, időlegesen összeverődött emberekből áll. Sajátos atmoszférát teremt ugyan a benne részt vevők száma, s alkalomadtán ez az atmoszféra kollektív magatartásban is kifejeződhet — különösen

akkor, ha a résztvevők hasonló emócióit egy vagy több, vezető szerepet vállaló ember tudatos cselekvéssel irányítja. Ilyen esetben a kollektív magatartás az egyéni szándékoktól eltérően is megnyilvánulhat (gondoljunk Karinthy Frigyes, „Krisztus vagy Barrabás" című kis írására). A tömeg azonban amorf jellegű, tagjai igen rövid időn belül váltakozhatnak, az érzelem megnyilvánulása, illetőleg az abból fakadó cselekvés általában rövid ideig tart, a benne megnyilvánuló társadalmi kapcsolatok rendezetlenek, nem mindig, illetőleg kevéssé funkcionális jellegűek. A csoportképződmény második, sajátos ismérve viszont az, hogy az interakciók általában meghatározott minta szerint alakulnak, és ez a minta, amely adott esetben sajátos normarendszerben is kifejeződhet, a csoportkötelékek funkcionális rendjéből adódik.

A *csoport ugyanis funkcionális egység.* Általában ott és olyan céllal jön létre, ahol, és amilyen célt az egyének csak valamilyen társulással érhetnek el. Ebből a szempontból nincsen tehát különbség a közös nyelvtanárt fogadó tanulócsoport és a gazdasági szervezet között. A csoport helye a társadalom egészében, a makrostruktúrában is funkcionális jelentőségű, hiszen, mint látjuk majd, a makrostruktúra talaján, általa meghatározottan alakul ki. Ám befelé is funkcionális kötelékeket alkot, hiszen az elérni kívánt cél érdekében kifejtett tevékenység és azok a minták, amelyeknek megfelelően ez a tevékenység alakul, funkcionális jellegűek. Éppen ezért a csoport belső struktúráját elsősorban a funkcionális jelleggel összekapcsolódó státuszok és szerepek hálózata adja meg.

A társadalom makrostruktúrájával kapcsolatos fejtegetésekben említettük azonban, hogy miként a társadalom egészében, a mikroképződményekben, a csoportokban is több struktúra található. Amit a társadalom egésze számára az alapstruktúra jelent, azt adja meg a csoportokon belül a státuszok és szerepek funkcionális hálózata. Ebből következik, hogy téves az a legtöbbször a szociálpszichológusok

által képviselt álláspont, amely szerint a csoporton belül kialakuló interakciók csupán pszichikus vagy érzelmi jellegűek. Nyilvánvalóan kialakul a csoporton belül ez a pszichikus vagy érzelmi kapcsolatokon alapuló struktúra *is*, egyes esetekben különös jelentőségre tehet szert, sőt egyes csoportokat elsődlegesen jellemezhet is. A funkcionális struktúrát azonban minden csoporton belül megtalálhatjuk, azokban a csoportokban is, amelyek elsősorban érzelmi alapon szerveződnek, mint ahogyan az elsősorban funkcionális alapon szerveződő, meghatározott érdekkapcsolatok alapján kialakuló csoportokban is létrejön az érzelmi kapcsolatokon alapuló struktúra. Vegyünk például egy szimpátiakapcsolatokon alapuló játszócsoportot, mondjuk egy állandó kártyapartit. Az érzelmi kapcsolatokon túl is kialakul a csoport céljából, a szabad idő közös, meghatározott módon való eltöltésének érdekéből adódó kötelék, amelyből a tagokra meghatározott feladatok, kötelezettségek is hárulhatnak, például a parti helyének, kellemes körülményeinek stb. felváltva történő biztosítása, hogy magáról a játékban való részvételről ne is beszéljünk. De az ilyen játszócsoportból, baráti körből fontosabb érdekviszonyok is kialakulhatnak. Gondoljunk csak az ilyen csoportokból kialakuló, egymást támogató gyakorlatra, amelynek komoly szerepe lehet a munkahelyen vagy foglalkozási ágon belüli érvényesülésben (elég példa bizonyítja, hogy sokszor az ilyen kapcsolatok fontosabbak lehetnek a szakmai vagy akár tudományos teljesítménynél is), sőt közrehathatnak a politikai kapcsolatok területén is. Talán még világosabb ez a házasság esetében, ahol a „csoportszerződés" általában érzelmi alapon történik, de ahol a funkcionális kapcsolatok több irányban is kialakulnak. Ezzel szemben a merőben funkcionális alapon szerveződő csoportokban, a szervezetek különböző fajtáiban — például a hadsereg alapegységében, a rajban is — kialakulnak a szimpátia-ellenszenv kapcsolatok, amelyek a funkcionális tevékenység ellátását is befolyásolhatják.

Eddigi ismereteink szerint tehát a csoport definícióját a következőkben fogalmazhatjuk meg: *A csoport egymáshoz funkcionális interakciókkal kapcsolódó emberek összessége, akik a csoporton belül formálisan vagy nem formálisan meghatározott státuszokat töltenek be, amelyekre a csoport céljaiból, értékeiből fakadó elvárások vonatkoznak.*

A meghatározásból következik, hogy a társadalmi csoport legalábbis viszonylag tartósabb társulás. A tartósságból pedig — különösen ha az időben is hosszabb — kialakulhat a csoporttagok sajátos elképzelése a csoportról. Hagyományok, szokások teremtődhetnek, csupa olyan momentum tehát, amely a funkcionális és az érzelmi kapcsolatokon túlmenően saját csoporttudatot hozhat létre, a tagok szempontjából pedig a „mi" érzését másokkal és más csoportokkal szemben. Mindezek természetesen különböző intenzitással nyilvánulhatnak meg, ahogyan a csoport fogalmában foglalt jegyek kialakultsága, erőssége is különböző lehet. Találunk ugyanis olyan csoportot, amelyben a funkcionális tevékenység direkt együttműködésben fejeződik ki, esetleg minden tagoltság nélkül, ahol a résztvevők ugyanabban a folyamatban, felismerhető tartós munkamegosztás nélkül vesznek részt, míg más csoportban határozott munkamegosztásnak megfelelő specializált tevékenységet fejtenek ki a csoportcélok érdekében. Ennek megfelelően, egyes csoportokban a funkcionális kötelékeket megtestesítő státuszok és szerepelvárások teljesen határozottak, sőt formalizáltak, esetleg jogszabályokban vagy más magatartásszabályokban kifejezettek, míg másokban maga a funkcionális kötelék is elmosodó, bizonytalan, gyorsabban változó, az elvárások alig ismerhetők fel. Egy bizonyos csoporttípus, például a szervezet, bonyolult felépítéssel, formális struktúrával rendelkezhet, esetleg további csoportokra tagozódhat, míg mások struktúrája rendkívül egyszerű, két vagy három ember változó kapcsolataiban alig felismerhető, s esetükben semmiféle csoporttudatról, „mi" érzésről, vagy éppen tradícióról sem beszélhetünk.

A csoport fogalmával kapcsolatban még meg kell említenünk, hogy George C. Homans, a csoport egyik legismertebb polgári teoretikusa a csoportot a rendszerrel azonosítja. A rendszerről már tudjuk, hogy analitikai egység, kutatásokra kialakított fogalom, amelynek tartalmilag a valóság sokfajta jelensége felel meg. A csoportot tehát, éppen mert funkcionális egység, természetesen a rendszer fogalmával is megközelíthetjük, sőt a csoport egyik fajtájának, a szervezetnek a vizsgálatára éppen rendszerként való felfogása a leginkább célravezető. Nem szabad azonban a kettő közötti különbséget szem elől tévesztenünk: a csoport a társadalmi valóság része, empirikusan létező jelenség, a rendszer pedig olyan absztrakció, amelyet a valóság több jelenségének kutatására alkalmazhatunk.

A társadalmi csoport fogalmának tisztázása során utaltunk arra, hogy a fogalom egyes elemei a valóságban különböző intenzitással jelentkeznek. Ez az eltérés azután olyan különbségeket is eredményez, amelyek folytán lehetővé válik a társadalmi csoport igen általános fogalmának felbontása, a csoport egyes fajtáinak megállapítása.

A csoport fogalmát a szociológia szinte a kezdettől ismeri és alkalmazza, jóllehet a szociológiai gondolkodás fejlődésében a fogalom nem mindig ugyanazt a jelenséget fejezte ki. A Sumner és Durkheim szociológiai munkásságában már jelentőssé vált csoportfogalom századunk első évtizedeitől kezdve a szociológiai kutatások központjába került, és körülbelül erre az időre tehető a szociológia és a pszichológia szoros kapcsolatának kialakulása is. A megegyezés nem véletlen. A csoportkapcsolatok pszichikus kapcsolatokként való felfogása azóta is erősödött, és ma már a csoportkutatás, különösen egyik fajtája, a kiscsoportkutatás sajátosan szociálpszichológiai jellegűvé vált. Ez a folyamat teljesen kifejezetten tulajdonképpen C. H. Cooley amerikai szociológus munkásságában jelentkezett, aki az első, máig is hasznosított felosztást alakította ki. Cooley a csoport keletkezése, kapcsolatainak természete, struktúrájának jellege

alapján *elsődleges* és *másodlagos csoportokat* különböztetett meg. Az elsődleges csoportokon az intim, szemtől szemben (face-to face) társulást értette. Olyan csoportokat tehát, amelyek általában kevés számú taggal rendelkeznek, így a tagoknak lehetőségük van arra, hogy közvetlen érintkezést fejlesszenek ki egymással, és az így kialakított kapcsolatokban különösen nagy szerepük van az érzelmi tényezőknek. Cooley szerint az ilyen társulásoknak pszichológiai eredménye az egyéneknek egy közös egészben történő fúziója, amelyet leginkább a „mi" jelleg határoz meg: „Talán a legegyszerűbb leírási módja ennek az egésznek, ha azt mondjuk, hogy »*mi*« jellegű: a szimpátiának és a kölcsönös azonosulásnak olyan fajtáját involválja tehát, amelynek természetes kifejezése a »*mi*«."* Az elsődleges csoport tehát a legegyszerűbb társulási mód, amely természetesen spontán módon alakul ki, többnyire úgy, hogy az egyének ismeretségbe kerülnek egymással, és ez az ismeretség különböző funkciót betöltendő kölcsönös kapcsolattá fejlődik. Az ilyen csoportok általában kicsik, határaik változnak, és igen sokszor megtalálhatók más csoportképződményekben is. Különösen nagy szerepük lehet például a nagyobb szervezetekben, ahol az ilyen elsődleges csoportképződményekre hivatalos szervezési törekvések is támaszkodhatnak, például a munkabrigád, szervezés esetén. Elsődleges csoport a család, a baráti kör, a játszócsoportok, a bandák, a kisebb munkahelyi társulások, a klikkek stb.

A másodlagos csoport legfontosabb megkülönböztető jegye az elsődlegessel szemben a tudatos kialakítás, amely általában valamilyen, a csoporthoz képest külső akarathoz fűződik a társadalom makrostruktúrájából adódó cél érdekében. Ennek megfelelően a másodlagos csoport kapcsolatait elvileg a racionalitás jellemzi, általában nagyobb létszámúak, tagjainak tehát csak szűkebb körben van lehető-

* C. H. Cooley: „Social Organization" [Társadalmi szervezet]. New York 1909. 23. old.

ségük az intimebb szemtől szembeni kapcsolatok kialakítására. Ilyen másodlagos csoportok a különböző szervezetek, amelyekben azonban — miként erre már utaltunk — elsődleges csoportok is kialakulhatnak.

Csekély eltéréssel az elsődleges és a másodlagos csoportoknak felel meg a formális és a nem formális struktúrával rendelkező csoportok közötti különbségtevés is. Az elsődleges csoportok ugyanis általában nem rendelkeznek formális struktúrával, bár arra is találunk példát, hogy egyes elsődleges csoportok struktúrája, legalábbis részben, formalizált. Ilyen például a család, amely vitathatatlanul elsődleges jellegű, spontán jön létre, de ha létrejött, akkor struktúrájának lényegi vonatkozásait egyebek közt jogi normák is szabályozzák. Általánosságban azonban a formalizált struktúrával rendelkező csoportok másodlagosak, hiszen a szervezetek, amelyek „hivatalosan" is megfogalmazott és elismert alapszabállyal, működési szabályzattal rendelkeznek, a másodlagos csoportok közé tartoznak.

A Cooley utáni fejlődés egyik érdekes vonása, hogy az elsődleges csoportokat vagy kiscsoportokat egyre inkább pszichikus jellegű kötelékeknek fogják fel. Közrehatott ebben a folyamatban az a pszichológiai oldalról megnyilvánuló törekvés is, amely az ember személyiségét, „énjét" társadalmi összefüggésekben igyekezett felfogni, abból az alapállásból kiindulva, hogy ez az „én" is szociális eredetű. Az ilyen törekvések (különösen G. H. Mead, Kurt Lewin, M. Sherif stb. munkáiban) szükségképpen a csoportkutatásokhoz vezettek, hiszen a személyiség társadalmi összetevői jórészt csoport által feltételezettek, illetőleg csoportok által közvetítettek. A csoport és az egyén legkülönbözőbb pszichikus megnyilvánulásainak ily módon való vizsgálata általában az elsődleges, a kiscsoportok szintjén indult meg, és folyik ma is. Kevés kivételtől eltekintve — ilyenek Robert Presthusnak a következő fejezetben érintett kutatásai —, nem terjed ki a másodlagos csoportok, a szervezetek pszichológiai vizsgálatára. Ennek a szociálpszichológiában

kialakult helyzetnek az egyik következménye a csoportképződmények újabb felosztása, amely ugyan nem sokkal ad többet a Cooley-féle megkülönböztetésnél, mégis jellemző a kutatások mai állására. A mai polgári szociológiában szokásosan P és O képződményeknek nevezett csoporttípusokra gondolunk. A P képződményeken az egyének bizonyos számát értik, ha ezek közvetlen és kölcsönös társadalmi kapcsolatban vannak egymással, s ha a tagok saját magukat is sajátos összességnek tartják, és így is viselkednek. Az O képződmények viszont a nagyobb méretű társulásokat jelzik, például üzem, szakszervezet vagy akár olyan képződményeket is, amelyeknek szervezete egy adott társadalom határain is túlterjed: egyházak, nemzetközi szervezetek stb. A P képződmények eszerint „tisztán" pszichológiai kapcsolatokon alapuló csoportok lennének (klikk, baráti társulás stb.), amelyekben kialakuló viszonyokat, magatartást stb. a pszichológia segítségével és eszközeivel magyarázhatjuk meg, míg az O képződmények intézményesedett alakulatok, amelyekben az emberi magatartást a résztvevőknek a társadalmi rendről való elképzelései határozzák meg, éppen ezért szociológiai természetűek, s a szociológia eszközeivel érthetők meg.

A mai polgári szociológiában szinte általánossá vált, hogy a csoportot — jóllehet szociológiai fogalmából nem következne ez — az elsődleges csoporttal, a kiscsoporttal azonosítják, nem ismerve fel, hogy a szervezetek — amelyek egyre nagyobb jelentőségűek a modern társadalom és embere számára — szintén csoportok, ha másodlagos jellegűek is. Igaz ugyan, hogy a szervezetek jelenségei sokszor sajátosak, ezért sokszor sajátos megközelítést is igényelnek, e képződmények azonban alapvetően csoportjelenségek, sajátosságaik e jellegüket nem szűntetik meg.

Nem kétséges, hogy az ember magatartásának alakulását igen nagy mértékben befolyásolják azok a csoportok — azoknak a csoportoknak értékei, elvárásai —, amelyeknek részese. A társadalom egyre komplexebbé válásával azonban

az egyén egyre több csoportnak tagjaként működik, ezek elvárásai keresztezhetik egymást, s így önmagukban is konfliktusokat idézhetnek elő. Az egyén csoportviselkedése természetesen hatással van általános személyiségének, értékeinek, szokásainak, nézeteinek stb. alakulására. Így az abból adódó konfliktus, hogy az egyén több egymástól eltérő elvárást kialakító csoporthoz tartozik, egyebek között oly módon oldható fel, hogy az egyén inkább egy bizonyos csoport vagy csoportok értékeihez, elvárásaihoz alkalmazkodik, mint másokéhoz, egy-egy csoport értékei, normái nem csupán az adott csoportban kifejtett magatartását alakítják, hanem általánosabb értelemben is személyiségének részévé válnak. Olyannyira, hogy más csoportelvárások értékelése és megvalósítása is e csoport vagy csoportok értékein, elvárásain szűrve történik meg. Azt a csoportot, amelynek elvárásaira az ember így egész személyiségével, magatartásával vonatkozik, *vonatkozási csoport*nak nevezzük.

A modern szociológiának ez a fogalma sok szempontból ad választ az emberi magatartás alakulására, s különösen nagy jelentősége van olyan társadalmi problémák megértésében, mint az alkoholizmus vagy a bűnözés. Látjuk majd, hogy a bűnözés is tanult viselkedés, és mint ilyen, jórészben egy-egy, a társadalom hivatalos normáitól eltérő értékeket és elvárásokat képviselő vonatkozási csoporthoz kapcsolódik. Ahogyan azonban tévedés volna a bűnözés minden jelenségét — különösen az alkalomszerű elkövetést vagy egy-egy speciális bűncselekményt (például gépkocsival való veszélyeztetés stb.) a vonatkozási csoporttal magyarázni, éppen olyan hiba lenne a vonatkozási csoport jelentőségét csak az ún. normától eltérő, deviáló magatartások megértésében látni. A vonatkozási csoport jelentősége sokkal általánosabb. Minden ember társadalmi magatartására, de ezen túl értékeinek, nézeteinek formálódására is hatással van. Természetesen a vonatkozási csoport az emberi élet folyamán változik, és az előbbiekben elsajátított elemek kihatnak a későbbiek kiválasztására. Ismeretes az a példa,

amely szerint a harmonikus családi kötelékben élő gyermek — hiszen az első vonatkozási csoport csaknem minden esetben a család — később is ritkábban választ vonatkozási csoportjaként társadalomellenes értékeket hordozó galeriket, bandákat, mint a vonatkozási csoport szerepét nem vagy alig teljesítő családok gyermekei. A családnak mint első vonatkozási csoportnak későbbi hatása természetesen nem csupán a családi kötelékek, a családi együttélés harmonikus vagy éppen bomlott jellegétől függ. A családban elsajátított értékek társadalmi helye, természete sok szempontból ugyancsak befolyásolja a későbbi vonatkozási csoportok kiválasztását. Mindez azonban már további problémákat vet fel, amelyek a csoport belső szerkezetét, a csoport és az egyén viszonyát s különösképpen a csoport társadalmi szerepét, funkcióit érintik. Ezekkel a kérdésekkel általánosságban e fejezet keretein belül, a szervezettel és a családdal összefüggő sajátos megjelenésükkel pedig a következő fejezetekben foglalkozunk.

2. A CSOPORT SZERKEZETE – A CSOPORT ÉS AZ EGYÉN

Az elmondottak alapján is megállapíthatjuk, hogy a csoport szerkezetét kötelékrendszere alkotja. Tudjuk azt is, hogy ennek a kötelékrendszernek az alapja általában a funkcionális struktúra, ezt azonban az érzelmi kapcsolatok hálózata is kiegészíti (egyes csoportípusoknál az utóbbi előtérbe is kerülhet), sőt jelen vannak esetleg más strukturális viszonyok is. Ha tehát a csoport szerkezetének megismerésére törekszünk, mindenekelőtt a funkcionális és az érzelmi kapcsolatokon alapuló struktúráról kell képet alkotnunk.

A *funkcionális struktúrát a csoporton belül kialakuló státuszok és szerepek hálózata alkotja.* A státus egy társadalmi csoporton, vagy a társadalom egészén belül elfoglalt helyet jelenti, a szerep pedig azoknak az elvárásoknak összességét,

amelyek bizonyos ismétlődő szituációkban egy-egy státuszhoz fűződnek. Ez a megfogalmazás is jelzi, hogy a státusz és szerep fogalompárral megjelölt jelenségek nem csupán a társadalmi csoportokon belül alakulnak ki, hanem a társadalom makrostrukturáltságára épülve is megtalálhatók. Éppen ezért csak akkor érthetők meg igazán, ha csoporton kívüli megjelenésüket is tanulmányozzák.

A történeti áttekintés során láttuk, hogy ez a fogalompár a társadalmi cselekvés tanával az újabb szociálpszichológiai kutatások eredményeiből került át a szociológiába. Talcott Parsons társadalomelméletében alapfogalommá vált, de más elméleti törekvések is hasznosítják. Így a társadalmi realitást jóval kifejezőbb módon George Gurvitch „mélyszociológiájának" egyik rétegét szintén a szerepháló alkotja. Ám a státusz és szerep fogalom nemcsak az általános társdalomelméleteken belül kap helyet, hanem számtalan szciológiai és szociálpszichológiai tanulmány, konkrét vizsgálat is épül erre a fogalompárra. Ennek megfelelően, különösen a szerep lényegét, tartalmát is sokféleképpen értelmezik. Egyesek a társadalmi magatartás csoporttagok által elfogadott elméleti modelljének tekintik, mások a társadalmi előírások személyes értelmezésének, tehát egyéni cselekvéseknek, ismét mások — s ez talán a leginkább elterjedt, a konkrét viszgálatok során hasznosított felfogás — egy-egy társalmi státuszhoz fűződő elvárások összességét értik e fogalmon, ahogyan fentebb mi is meghatároztuk.

Hogy a szociológia, illetőleg a szociálpszichológia a státusz de különösen a szerep fogalmát csak néhány évtizede használja, nem jelenti egyúttal azt is, hogy akár a csoporton belüli, akár a csoporton kívüli emberi magatartás valaha is a szerepfogalomban foglalt tényezőktől függetlenül alakult volna. Már Shakespeare-nél is olvashatjuk, hogy a világ színpad, s rajta a férfiak és nők különböző szerepeket játszó színészek, ez azonban csak irodalmi megértése és kifejezése az ember történelmét végigkísérő szociológiai jelenségnek,

amely Shakespeare óta is újból és újból megjelenik irodalmi ábrázolásokban. Gondoljunk csak éppen e problémának szentelt egyik legújabb műre, Graham Greene „Szerepjátszók" c. regényére. De talán éppen a probléma többszöri irodalmi feldolgozásának tulajdonítható az az — egyebek között a magyar szociológiai irodalomban is — elterjedt felfogás, hogy a szerepre a „játszás", az alakítás, tehát a valóságtól való függetlenülés a jellemző. Körülbelül az a mód tehát, ahogyan a színész játssza szerepeit. Ez a felfogás a szerep drámai szerepként való, tehát leszűkített értelmezésére vezethető vissza, amelyet a szó szemantikai tartalma — legalábbis a magyar nyelvben — egyébként is felidéz. A szerep ilyen szociológiai interpretálásának lényege körülbelül az, hogy a szerepmagatartás a tőkés társadalomhoz kapcsolódó elidegenedéssel függ össze: „A feudális társadalomban az úr nem játszotta az urat, az *úr úr volt.*"* Ha azonban a társadalmi szerepet ilyen a játszást, az alakítást involváló értelmében fogjuk fel, akkor óhatatlanul el kell jutnunk odáig is, hogy az egyént mint ellenpólust állítsuk szembe a társadalommal, feltételezve, hogy személyisége, egyénisége, amellyel a szerepeket „alakítja", a társadalomtól a társadalom elvárásaitól függetlenül alakul ki. Adva volna ilyenformán a teljesen autonóm személy, akit a társadalom elidegenedett viszonyai különböző szerepek eljátszására kényszerítenek. Lényegében tehát visszajutnánk egy, a szociológiában és a pszichológiában egyaránt régen meghaladott álláspontho z, az emberi magatartás biológiailag meghatározott szabályszerűségeinek elfogadásához. A szerep fentebb megfogalmazott, s nézetünk szerint helyes szociológiai tartalmából azonban nem következik a „homo sociologusnak" az az értelme sem, mintha az ember társadalmi szerepeinek összessége lenne csupán, és lehántván ezeket róla, éppen úgy a semmihez jutnánk el, mint Ibsen Peer Gyntje.

* Heller Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Bp. 1966. 22. old.

Az ember társadalmi lénnyé válása, szocializálása során számos szerepet tölt be, azaz a legkülönbözőbb társadalmi pozícióihoz fűződő elvárásoknak kell többé-kevésbé eleget tennie. Ezek az elvárások nem mindig csupán a szó szűk értelmében vett magatartásszabályok formájában jelentkeznek, hanem az ember velük együtt elsajátítja — társadalmi helyzetétől függő mértékben és tartalommal — a társadalom történetileg kialakult kultúrkincsének, értékrendszerének többé-kevésbé jelentős részét is, és ezek, nem különben a vonatkozási csoportjaiként szereplő csoportkötelékekből fakadó értékek és elvárások, személyiségének tartós részévé is válnak. Ez pedig azt is eredményezi, hogy az egyén, sajátos szerepelvárásainak megfelelően, a különböző kötelékrendszereiből adódó szerepeket értékelheti is. Szerepviselkedésében így nem csupán azok az elvárások jutnak kifejezésre, amelyek feléje irányulnak, hanem saját, különböző tényezők által befolyásolt, más-más helyzetekben különféle lehetőséggel kifejeződő — szerepfelfogása is. Hogy azután az adott társadalmi szerep mennyire formálhatja a személyiséget — például egy-egy szereppel való teljes azonosulás formájában —, ez további, különböző konfliktuslehetőségeket magában rejtő sajátos kérdés. Gondoljunk csak a Della Rovere tábornok szerepét „eljátszó", szerepével, a szerephez fűződő elvárásokkal haláláig azonosuló a szélhámosnak példájára.

Jóllehet a szerepproblémának — elsősorban a polgári szociológiában — óriási irodalma van, pszichológiai és társadalmi összefüggései még megközelítően sem tisztázottak. Annyi bizonyos, hogy a társadalom komplexebbé válásával az egyén egyre több pozíciót foglal a társadalomban, egyre több csoport tagjaként működik, így egyre több és több, gyakran egymással konfliktusban levő szerepelvárással áll szemközt. Ez az állapot azután igen gyakran kihat egy egy konkrét szerepelvárással összefüggő magatartásra, azaz a szerepek teljesítésére is. Éppen a szerepek sokaságából következik azonban, hogy egyesek közülük alapvetőbb jelen-

tőségűek, mások kevésbé azok, egyesek közvetlen összefüggésben vannak az egyén biológiai alkatával, általánosabb módon formálják személyiségét, az adott szerep ellátásán túlmenően is, mások ad hoc jellegűek, ellátásukat esetleg igen komoly mértékben befolyásolhatja az alapvetően szerepei által is meghatározott, a szocializálás körülményeit, jelenségeit egyedileg is kifejezésre juttató sajátos szerepfelfogás.

A társadalom egészét tekintve aligha vitatható, hogy a társadalom különböző struktúráját kifejező szerepelvárások alapvető jelentőségűek. Viszonylag kevéssé függetlenülhet bárki, például a társadalom nemek szerinti tagozódásához fűződő szerepelvárásoktól. Nem állítjuk ezzel azt, hogy ezek az ún. nemi szerepek minden korban és társadalomban, vagy akár egy koron és társadalmon belül is teljesen azonosak lennének. Vitathatatlanul vannak azonban olyan alapvető biológiai tényezőkhöz fűződő elvárásai, amelyektől kevéssé függetlenülhet az egyén. Ilyen jellegű szerepek fűződnek az életkorhoz, de a társadalom alapvető struktúráját kifejező viszonyokhoz is. Már Marx beszélt „A tőké"-ben például olyan jelmezekről, „amelyekben... az emberek egymással szemben fellépnek, s amelyekben személyek társadalmi viszonyai jelennek meg". A személyek e „gazdasági jelmezei csak megszemélyesítői azoknak a gazdasági viszonyoknak, amelyek hordozóiként egymással szemben fellépnek"*. Lukács György ennek alapján utal olyan „jelmezekre" (Charaktermaske), „mint például a kapitalista ama szükségszerű tulajdonságainak gondolati összefoglalására, amelyek kényszerűen következnek a termelésben elfoglalt helyéből, ezért a gazdasági törvényszerűségekből vannak levezetve, s nem alkotják pszichológiai taglalásának puszta összegezését vagy szintézisét"**. A tőkés nem játssza

* K. Marx: „A tőke". 1. köt. Bp. 1961. 81., 88. old.

** Lukács György: „A különösség mint esztétikai kategória." Bp. 1957. 217. old.

tehát a tőkést a kapitalista társadalomban, hanem a tőkés *az tőkés*, olyan elvárásokat teljesít, amelyek objektíve adódnak az adott társadalom viszonyaiból, ahogyan objektíve adódik a munkás „szerepe" is. Az adott társadalom viszonyai, makro- és mikrostruktúrájának sajátosságai azonban tovább alakíthatják az individuális tőkés vagy munkás szerepfelfogását, amelyeknek következtében tényleges magatartása megvalósul. S jóllehet, ez egyes esetekben eltérhet az objektíve kialakult szerepelvárásoktól, ezek alapvető vonásain mit sem változtathat.

Michael Banton angol szociológus a szerepproblémáról írt rendkívül tanulságos könyvében a szerepek három fajtáját különbözteti meg: az *alapvető*, az *általános* és a *független szerepeket*. E megkülönböztetéssel — némi korrekcióval — a magunk részéről is egyetértünk, jórészt tényleg a valóságot fejezi ki. Banton az „alapvető" szerepek közé sorolja a nemi, az életkori és a rokonsági szerepeket. E szerepek — eltekintve a rokonsági szerepektől — a társadalom struktúrájából adódó szerepelvárásokat fejezik ki, körülbelül azokat tehát, amelyekről fentebb szóltunk, kiegészítve a magunk részéről természetesen azzal, hogy a társadalom alapstruktúrájára épülő szerepeket is ide soroljuk. „Általános" szerepeknek Banton azokat a szerepeket tekinti, amelyek általánosabban formálják a személyiség alakulását, amelyek tehát nem csupán az adott szerepviselkedésben hatnak, hanem annál szélesebben, tartósabban, általánosabban is. Ide sorolja a munkamegosztásból adódó általánosabb szerepeket, például orvos, pap, rendőr, nagykövet stb., általában tehát azokat a foglalkozási elvárásokat, amelyek nem csupán az adott foglalkozás ellátásakor fejeződnek ki, hanem éppen a foglalkozásból, a foglalkozáshoz fűződő etikai vonatkozásokból adódóan máskor is befolyásolják az egyén magatartását. Szerintünk itt van a helyük a rokonsági kötelékből adódó szerepeknek is, például apa, gyermek stb., mert ezek — jóllehet az alapvető szerepek szintjét nem érik el — az egyén személyiségét általánosabban

formálják, viselkedését általánosabban is befolyásolják. Végül a „független" szerepek csoportjába tartoznak egyrészt az ad hoc szerepek, például vásárló, néző stb., másrészt azok a jelentéktelenebb foglalkozási szerepek, amelyeknek etikai kihatásai nincsenek, amelyek az emberi viselkedést a munkahelyen kívül nem befolyásolják.

Kérdés, hogy a szerepek tipizálásában és csoportosításában hol találunk helyet a mikroképződmények funkcionális kötelékeiben megjelenő szerepek számára? Azt hisszük, hogy e szereptípusok mindegyike kifejeződhet a társadalmi csoportokon belüli kötelékekben is. Éspedig éppen a csoportok sokaságából kiindulva, hiszen például a családra mint csoportra, a rokonsági szerepek jellemzőek, a foglalkozási szerepek jelentősége különösen nagy az egyes szerveletekben, a „független szerepek" pedig igen sokszínűen jelenhetnek meg a legkülönbözőbb csoportokban. Két dologzór a zonban nem szabad megfeledkeznünk. Először is arról hogy, a foglalkozási szerepek a csoportkötelékekben — éspedig szinte kizárólag a csoport egy fajtájának, a szervezetnek a kötelékeiben — az általános tartalomnál jóval precizírozottabban jelennek meg, esetleg az adott szervezet kötelékeiben elfoglalt státuszból adódó járulékos szerepelvárásokkal. Az orvos mint általános szerep tartalma egy kórházi szervezetben kiegészülhet például azokkal az elvárásokkal, amelyek a kórház, mint szervezet hierarchikus felépítettségéből következnek, konkrétan tehát az orvos mint igazgató főorvos — főorvos — beosztott orvos jelenik meg, egymástól sok tekintetben eltérő elvárásokkal. Adott esetben azután a szervezetben betöltött státuszhoz kapcsolódó, az általánoshoz képest járulékos elvárások erősebben hatnak a személyiség formálódására, társadalmi magatartására, állásfoglalására, mint az általános státuszhoz fűződő elvárások. Például a vezetői pozíciót betöltő mérnök esetében általános értékeiben, véleményeiben, társadalmi magatartásában sokkal inkább kifejezésre juthat a vezetői státusz és a hozzá kapcsolódó szerepkör, mint a mérnöki státuszhoz ál-

talában fűződő sokkal bizonytalanabb elvárások. Egy szervezet kötelékrendszerében elfoglalt hely kihat tehát a társadalom alapstruktúrájában elfoglalt egyéni pozícióra is. Másodszor: az emberi személyiség alakulására általában legkevésbé ható, ún. független szerepek betöltése kapcsán is gyakran előfordul, hogy nem az adott szerep, hanem az adott csoport egésze, értékei, szemlélete, általános elvárásai válnak erőteljes személyiségformáló tényezővé. Igen gyakran ez történik a vonatkozási csoportokkal, amelyekben nem vagy nem csupán a betöltött szerep adja meg a vonatkozási keretet, hanem a csoport egésze. Így például egy galeriben betöltött konkrét szerep átmeneti jellegű lehet, de a galerinek mint csoportnak elvárásai, értékei, világszemlélete tartósan alakíthatják a fiatal ember személyiségét, s a galeri mint vonatkozási csoport más, például a foglalkozási, sőt az alapvető szerepek betöltését is formálhatja.

A funkcionális kötelékrendszer azonban — ha általában alapvető jelentőségű is — mégiscsak egy a csoport lehetséges struktúrái közül. Igen gyakran szinte ezzel egyenértékű, vagy a funkcionális kötelékekből adódó szerepek ellátását jelentősen befolyásoló struktúraként alakul ki a csoporton belül a rokonszenven vagy az ellenszenven alapuló *érzelmi-pszichikus struktúra*. A pszichikus struktúrában is státuszokat foglalnak el az egyének, éspedig a feléjük irányuló rokon- vagy ellenszenvválasztásokból adódóan. Ezek a státuszok természetesen a funkcionális kötelékrendszer státuszaitól eltérően alakulhatnak, bár általában éppen úgy hatnak a funkcionális kötelékekből adódó szerepek ellátására, mint az utóbbiak az érzelmi struktúra alakulására.

Ha azonban az érzelmi struktúra tényleges és nem lebecsülendő valóság is a csoportképződményekben, erős túlzás a csoportkötelékeket *csakis* érzelmi struktúraként felfogni, vagy éppen magát a társadalmat ilyen kapcsolatokból kiindulva magyarázni. A polgári szociológia egyik jellegzetes hibájába esik tehát J. L. Moreno román származású amerikai szociológus és szociálpszichológus, amidőn a maga he-

lyén valóságos jelentőségű viszonyokat tényleges érvényesülési körükön és jelentőségükön túlmenően abszolutizálva, a pszichikus kapcsolatokból általános társadalommagyarázó elvet konstruál. Moreno ugyanis az emberi kapcsolatok kialakulásában a legjelentősebb tényezőnek azt tekinti, hogy specifikus indokok alapján minden ember „választ" vagy „elvet" más embereket. Ha tehát az emberi kapcsolatok lényegét akarjuk feltárni — elsősorban a csoportokon belül — fel kell mérnünk az ezekből a választásokból vagy elvetésekből kialakuló rokonszenvkapcsolatokat. Ezt a célt szolgálja a *szociometria*, amely tulajdonképpen nem más, mint ezeknek a kapcsolatoknak a feltérképezése és ábrázolása. Alkalmazása során a csoport tagjait ki kell kérdezni — általában persze közvetett úton —, kiket választ, illetőleg vet el a csoporton belül. A kapott válaszok alapján megszerkeszthető szociogram feltünteti a csoport tagjainak egymáshoz fűződő pozitív és negatív érzelmi kapcsolatait, kiderül, kiket fűz egymáshoz rokonszenv, kik azok, akiket legtöbben választanak és azok, akiket legtöbben elvetnek. Ily módon világossá válik a csoporttagok státusza ebben az érzelmi alapú kötelékrendszerben. Moreno szerint minden „normális" csoportot a szociometrikus párok (tehát olyan párok, akik kölcsönös rokonszenv alapján egymást választották) nagy száma jellemzi, illetőleg az ilyen párok nagy száma a normális csoport kritériuma, hiszen ebben az esetben nagyobb a csoporthoz tartozás tudata, eredményesebb tehát a csoporttevékenység is.

Moreno azonban elméletének gyakorlati alkalmazására törekszik, és javasolja a csoport funkcionális kötelékeinek az érzelmi kötelékrendszerre épülő átalakítását, ott ahol a kettő jelentősen különbözik. Ez a gyakorlati lépés ugyanis a már kifejtettek alapján eredményesebb csoporttevékenységre vezetne. Az eddigi kísérletek szerint ilyen „átrendezés" bizonyos csoportokban — elsősorban munkahelyi kis egységekben, a hadsereg alapegységeiben (raj, szakasz) — tényleg praktikus haszonnal is járhat. Ám nem következik

ebből egyúttal az is, hogy Moreno — ahogyan hirdeti — általános varázsszert talált volna fel az emberi kapcsolatok társadalmi méretű elrendezésére. Sőt még a kisebb csoportképződményekben sem alkalmazható mindig a szociogramoknak megfelelő kötelékalakítás. Egyrészt azért nem, mert a csoportok jó részében a funkcionális kapcsolatok természete folytán lehetetlen azokat az érzelmi kötelékeknek megfelelően rendezni, másrészt azért sem, mert az érzelmi struktúra — nem szólva most feltárásának megbízhatóságáról — változik, távolról sem tartós.

Ez utóbbi problémával függ össze, hogy tulajdonképpen nem tisztázottak azok a tényezők sem, amelyek alapján az érzelmi struktúra kialakul. A szimpátia és antipátia ugyanis nem teljesen megmagyarázhatatlan tényezők eredője. Az eddigi kutatások arra mutatnak, hogy a csoporton belül igen sokfajta momentum alakítja ezeket az érzelmi kötelékeket is. Homans például, aki a csoport belső „rendszerét" szintén az érzelemre alapítja, az érzelmi kapcsolatok alakulását az együttműködés tényére, a csoporttagok által közösen végzett tevékenységre vezeti vissza. Már ez is határt szab azonban az érzelmi kapcsolatok alakulásának, hiszen az együttes tevékenység esetleg csak a csoport egy-egy részére lehet jellemző, ezt azonban mindenképpen a funkcionális kapcsolatok határozzák meg. Más kutatások arra mutatnak, hogy a csoport leginkább eredeti egyéniségei kerülnek érzelmi központba, ismét mások ennek ellenkezőjét bizonyítják, azt ugyanis, hogy a csoport értékeit leginkább megvalósítók, a legkonformistább egyének lesznek a „szociometrikus vezetők". Egyes vizsgálatok azt mutatták, hogy minél intenzívebb a csoporttagok közötti interakció, annál jobban megismerik egymást, és határozottabban alakulhatnak ki a rokon- és ellenszenvérzések. Ugyancsak ő mutatott rá, hogy amennyiben viszont az interakció során kapott információk nem elegendőek egymás személyiségének megismeréséhez, a csoporton belül feszültség alakul ki. Valószínűleg jórészt a csoport társadalmi tartalmából és

külső környezetében elfoglalt helyétől is függ, hogy az általános emberi jó vagy rossz tulajdonságokon kívül milyen tényezők alakítják a rokonszenv- vagy ellenszenvválasztásokat.

Attól függően, hogy a funkcionális és az érzelmi struktúra mennyire fedi egymást, és a rokonszenvválasztások a csoporttagok összességét átfogják-e, vagy ellenkezőleg, egyes csoporttagok periferikus helyzetbe kerülnek, azaz alig, vagy egyáltalán nem „választják" őket, állapíthatjuk meg a *csoport integráltságának fokát*, amely azután nemcsak a csoporttevékenységre hat, de a csoporton kívüliekkel való viszonyt is alakítja. Jól integrált csoport esetében például növekszik a csoporttudat, saját összetartozásukat a tagok többféle módon is kifejezésre juttatják, esetleg másoknál különbnek tartják magukat stb. A rosszul integrált csoportok esetében azonban nem csupán ezek a momentumok hiányoznak, de veszélyben van a csoportlojalitás, a tagok sűrűbben változnak, szélsőséges esetben a csoport léte is bizonytalanná válhat.

A funkcionális és az érzelmi struktúra — színezve a csoporton belüli más lehetséges struktúrák hatásával — a csoportintegráltság fokának megfelelően jelöli ki általánosságban az egyén helyét a csoportban.

De mert a csoport struktúrája és tevékenysége emberek viszonyait és interakcióit foglalja össze, olyan viszonyokat és cselekvéseket tehát, amelyek funkcionálisan vonatkoznak egymásra, világos, hogy nem csupán a csoport belső felépítettségét, tevékenységét, hanem éppen ebből következően a csoporttagok helyét és a csoporthoz való viszonyát is igen nagy mértékben meghatározza az a cél, amelynek elérésére a csoport egyáltalán létrejött. A *cél* fogalmát azonban ebben az esetben összetett fogalomként használjuk. A csoport célja vagy céljai mellett ugyanis jelen vannak és hatnak az egyéni célok is. Jóllehet ezek egy része, talán túlnyomó többsége is megegyezik a csoportcéllal — nagyjából ugyanis ez köti az egyéneket a csoporthoz —, mégis a

csoporttagok sajátos céljai is kialakulhatnak, amelyek az egész csoporttevékenységet befolyásolhatják. A csoportkutatások eddigi eredményei szerint minden csoportnak négy síkon kell problémáit megoldania. Ezek:

1) a csoportcél elérése;

2) a tagok számára kielégítő belső társadalmi struktúra kialakítása;

3) az egyéni célok elérése,

4) az egyén társadalmi-emocionális céljainak kielégítése.

Jóllehet e problémák megoldása a csoport belső tevékenységével függ össze, mégis a csoporton kívül álló tényezők — ideértve az egyén más csoportokban való részvételét is — sok tekintetben eleve meghatározzák már azt is, hogy a megoldandó problémák melyik síkon és milyen intenzitással jelentkeznek, hogy az egyén számára melyik sík válik fontossá. Az egyén szocializálódásában, a társadalom makrostruktúrájából adódó követelmények, elvárások, értékek és információk közvetítésében nagy szerepe van ugyan a csoportnak, de a csoporttevékenységben — jóllehet adott szerepekben — az egyén mégis teljes személyiségével együtt vesz részt, tehát ezzel együtt más kapcsolatainak hatása is érezhető egy-egy csoportszerep ellátásában. Így azután világos, hogy nem mindig elsősorban és semmiképpen sem kizárólagosan a csoport belső „dinamikus egyensúlya" osztja meg az említett négy szinten és a szintek között kialakuló tevékenységet, hanem közrehatnak ebben a csoporttag csoporton kívüli viszonyai, sőt az egész csoport külső meghatározottsága is. Egy-egy csoport ugyanis elsősorban például arra lehet alkalmas, hogy az egyén teljesen azonosuljon vele, valamilyen közösséghez való tartozás emocionális jellegű igényét elégítse ki, más csoportban presztízsigényét helyezi előtérbe, és nem törődik társadalmi-emocionális céljaival, ismét másokban a csoporttevékenységgel elérendő cél fontos számára, vagy a funkcionális kötelékrendszerből adódó saját szerepe ebben a tevékenységben. Mindez azon-

ban nem csupán az egyénnek egy bizonyos csoportban elfoglalt helyétől, hanem a csoportok sokaságához fűződő kapcsolataitól, élete mikrokörnyezetének teljes hálózatától függ, amely így egy konkrét csoportban elfoglalt helyére is kihat.

A csoportcélok általában olyan feladatokkal kapcsolatban alakulnak ki, amelyeket az izolált egyéni teljesítménynél nagyobb hatásfokkal oldhat meg a csoporttevékenység. Ezek a csoportcélok teljesen határozottan körvonalazva is megjelenhetnek, de elmosódva is, ugy, hogy a résztvevők csoporttevékenysége alig tudatos. Az eddigi kutatások megállapításai szerint az egyéni teljesítmény a csoportkeretek között — sok tényezőtől függően — igen eltérően is alakulhat. Így például, ha a csoporttevékenység nem igényel megfelelő munkamegosztást, vagy ha az ellenőrzés problémái túlságosan nagyok, illetőleg ha a csoporttevékenység produktivitásának színvonala alacsonyabb, mint az egyéni teljesítményé, a csoport elveszti fölényét, nem érvényesülhet tevékenységének hatékonysága. A tekintélyelven alapuló csoportok esetében például — ott tehát, ahol a csoporttevékenység lényegét a feltétlen engedelmesség adja meg — a tagokban kifejlődő agresszivitás a csoport felbomlását is eredményezheti, ha az agresszivitás a környezetben, más csoportok felé nem vezethető le.

Éppen ezért sokat vizsgált és vitatott kérdés a csoporton belül is a *vezetés* problémája. A vezetői funkció alakulása, a vezetői szerep tartalma minden csoportban a csoport sajátos céljaitól, feladataitól, környezetéhez való viszonyától, belső szerkezetétől és attól a szituációtól függ, amelyben a csoport tevékenykedik. Ebből következik, hogy a vezetői tevékenység az egyes csoportokban sokféleképpen nyilvánulhat meg, hatékonyságát azonban minden formájában — S. Verba amerikai szociológus helyénvaló megállapítása szerint — kettős vonatkozásban, *instrumentális* és *affektív szempontból* mérhetjük. Az instrumentális jellegű tevékenység a csoport céljai, feladatai köré összpontosul. Ide sorol-

ható a megfelelő körülmények, feltételek biztosítása a csoporttevékenység számára, az e tevékenység során szükségessé váló döntések kialakítása, illetőleg e döntések meghozatalában való kiemelkedő jelentőségű részvétel, a csoporton belüli kommunikációs folyamatok irányítása stb. Eredményei általában a csoportcélok teljesítésének mértékében mutatkoznak, illetőleg az egyéneknek a csoport normáihoz kialakított viszonyában, és a csoport tevékenységében általában. A csoporttevékenység — de e tevékenység eredményességének foka is — összefüggésben van azonban azzal is, hogy a csoporttagok milyen mértékű lojalitást tanusítanak a csoporttal szemben. Ennek pedig egyik igen jelentős összetevője a vezető iránt tanusított lojalitás, hiszen a tagok számára elsősorban a vezető személyesíti meg a csoportot mint egészet. A csoporttevékenység szempontjából tehát rendkívül fontos, mennyire tekintik a tagok például a tényleges vezetőt legitim vezetőnek, és általában milyen érzelmi viszonyban vannak vele. (A vezetés érzelmi, affektív hatékonyságának lényegében ez a tartalma.) Nem bizonyos azonban, hogy a vezetés instrumentális hatékonysága szükségképpen kiváltja a megfelelő érzelmi, a lojalitásban megnyilatkozó hatást is. E kettő természetesen járhat együtt, de a vezetés affektív hatékonyságát az instrumentális hatékonyságon kívül vagy attól függetlenül is befolyásolhatja a vezető személye, személyes tulajdonságai, vezetési módszerei, a csoport szimbólumai, tradíciói iránt tanusított magatartása stb. Az affektív hatékonyság hiánya egyes esetekben a vezetői tevékenység olyan torzulásait is eredményezheti, amelyek végső soron a funkcionális, az instrumentális hatékonyságot is csökkentik, szélsőséges esetben a csoport felbomlására, legalábbis a vezető leváltására vezetnek.

Érthető tehát, hogy a csoportproblémákkal foglalkozó szociológiai és szociálpszichológiai irodalom a vezetői tulajdonságok feltárására is törekszik. A potenciális vezető például — a kutatások tanusága szerint — viszonylag könnyen

kialakulhat azokból, akik korábban már töltöttek be valamilyen vezetői szerepet, de kiemelkedhet személyes presztízs, tudás, bátorság, ügyesség folytán is, éspedig a csoporttevékenység természete, valamint az adott történeti helyzetből adódó követelmények és lehetőségek alapján, illetőleg azok tudatos kihasználásával. A potenciális vezető tulajdonságait egyébként a következő kategóriákban szokták összefoglalni: képességek (például beszédkészség, értelem, alaposság az ítélkezésben és a gondolkodásban, belátás, eredetiség); teljesítmény, sajátos szaktudás, jobb tanuló stb.; felelősség, önbizalom, részvétel és együttműködési készség a csoport ügyeiben, szervezői készség, népszerűség stb. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a vezetés nem csupán ezeknek a tulajdonságoknak passzív kombinációja, hanem a potenciális, illetőleg a tényleges vezető a csoport céljainak, belső viszonyainak megfelelően, a külső környezettől is befolyásolva, a csoport tagjaival való együttműködésben a feladatok teljesítése során bontakoztathatja ki képességeit, tulajdonságait, szerezheti meg, illetőleg tarthatja meg vezetői pozícióját. Azt is mondhatnánk tehát, hogy egy-egy csoporton belül kialakult vezetői szerep sajátos elvárásainak megfelelően juthatnak kifejezésre a potenciális vezető azon tulajdonságai, amelyek e szerep ellátásában leginkább megnyilatkozhatnak. Ezzel együtt azonban az is világos, hogy akár az egyszerű képletű csoportokban, akár a bonyolult szervezetekben a vezetői pozíció elérése és megtartása — még abban az esetben is, ha a vezető kívülről kerül a csoport élére, valamilyen külső intézkedés következtében — bizonyos hatalmi küzdelem eredménye is, amelyet éppen úgy befolyásolnak a csoport belső, mint a külső társadalom strukturális viszonyai, és annak a konkrét történeti szituációnak sajátosságai, amelyben a csoport tevékenykedik.

3. A CSOPORT HELYE ÉS FUNKCIÓJA A TÁRSADALOMBAN

Utóbbi megállapításunk, de több más észrevételünk is arra utal, hogy a társadalmi csoport szerkezete, tevékenysége, a benne észlelhető jelenségek csupán önmagukban, csak a csoport belső viszonyaiból kiindulva nem érthetők meg. Éppen ezért tévútra vezet minden olyan törekvés, amely a csoport környezetét jelentő társadalmi viszonyokat, a csoportnak a társadalom makrostruktúrájával való összefüggéseit, röviden, az adott csoport konkrét helyét a társadalom egészében elhanyagolja.

A külső környezet jelentőségét a csoport számára bizonyos fokig természetesen a polgári csoportkutatások is felismerték. E felismerésre, de korlátaira is, talán a legjobb példa G. C. Homans koncepciója. Ismeretes, hogy Homans a csoportot a résztvevők interakciójaként határozta meg, amelyet rendszerként fogott fel. Mindaz tehát, ami e rendszeren kívül esik, a külvilágot alkotja, amelyben a csoport él és működik. Ez a külvilág, a csoport számára a külső rendszer, amely fizikai és társadalmi feltételeit tartalmazza, Homans elképzeléseiben ugyanúgy épül fel, mint a csoport maga, sőt a civilizáció keletkezését és fejlődését is a gyári kiscsoportok modelljének segítségével igyekszik megmagyarázni. Nem kétséges azonban, hogy a csoport — jóllehet mint rendszer természetesen külső környezetben működik — nem modellje a társadalomnak, nem modellje saját környezetének, és mégkevésbé az az egész civilizáció fejlődésének.

A társadalmi környezet a csoport számára elsősorban a társadalom makrostruktúrája, másodsorban pedig az a konkrét társadalmi-történeti szituáció, amelyben a csoport él és működik. S ez nem csupán olyan csoportok esetében világos, mint például a család, amelynek fejlődése, tartalma, funkciói szinte közvetlenül levezethetők a társadalom makrostruktúrájának alakulásából, vagy mint a szervezetek, amelyek esetében ez a meghatározottság — mint látjuk

majd — talán még közvetlenebb és kifejezettebb, hanem éppily világos a kevésbé tartós, elmosódottabb struktúrával rendelkező kisebb csoportok esetében is.

Aligha szükséges például bizonyítani az életkor jelentőségét a csoportképződésekben vagy azoknak a feltételeknek hatását, amelyek a társadalom települési viszonyaiból adódnak. S ha nem is értünk teljesen egyet Zygmunt Baumannal, aki szerint osztálytársadalomban a csoport jelentősége nem az egyén társadalmasításában, hanem „osztályosításában" van, annyi bizonyos, hogy a csoportképződmények kialakulása számára a társadalom alapstruktúrája nem könnyen átléphető kereteket alakít ki, amelyek — elsősorban osztálytársadalmakban — megadják a csoportok alakulásának lehetőségeit, és befolyásolják társadalmi tartalmukat is. A társadalmi tartalom elhanyagolása esetén a csoportokban bizonyos vonások szerint tagozódó, azonos ismérveket felmutató képződményeket láthatnánk csupán, és nagyon könnyen eljuthatnánk odáig, hogy ezen az alapon egymástól nagyon eltérő jelenségeket azonosítsunk. Ismeretes például, hogy a polgári szociológia egy képviselője — formális ismérvek alapján — azonos csoportba sorolta az egyházközséget és a rablóbandát. A csoport társadalmi tartalma azonban — amelyet funkcionális kötelékrendszeréből adódó szerepelvárások és az azoknak megfelelő cselekvés fejez ki — szélesebb társadalmi viszonyainak megfelelően alakul ki. A társadalmi tartalom figyelembevételével tehát nem csupán azt ismerhetjük fel, hogy az elsődleges csoportok egészen más tartalmú célok és tevékenységek körül képződhetnek, s így más a jelentősége egy játszócsoportnak, mint egy üzemi brigádnak, hanem azt is, hogy sok tekintetben más társadalmi tartalom fejeződik ki például a családban a szocialista társadalmi viszonyok között, mint a tőkés társadalomban, vagy az üzemi szervezet társadalmi jelenségei részben eltérnek a szocialista társadalomban a tőkés üzemi szervezettől stb.

A csoport szélesebb társadalmi meghatározottságából kö-

vetkezik, hogy többféle cél elérésére alakul ki, többfajta funkciót teljesít a társadalomban. Az egyedi csoportcélok olyan változatosak, annyira eltérőek, hogy azok szociológiai elemzésére itt nem vállalkozhatunk. A csoport szociológiai jellegzetességeiből következik azonban, hogy valamennyi csoport ellát egy-két olyan funkciót, amely a kialakulást előidéző céloktól szinte függetlenül nyilatkozik meg. E funkciók közül egyet közelebbről is megvizsgálunk, éspedig a *csoport közvetítő szerepét az ember és a társadalom között.*

Az ember ugyanis nem puszta individuumként áll szemben a társadalom egészével, ahogyan a kezdeti szociológiai kutatások feltételezték. Láttuk, hogy a társadalom makroméretekben is tagozódik, de az egyén mikrovilága is sokrétű, hiszen sokfajta csoportban működik, sokfajta általános és különböző csoportpozíciókhoz fűződő szerepelvárások szerint cselekszik. Azt is megállapíthatjuk, hogy a társadalom egészének vagy egyes rétegeinek sajátos életfeltételei, céljai, értékei, normái stb. igen jelentős részben ugyancsak a társadalmi csoportok útján jutnak el az egyénig, és válnak individuális értékekké, véleményekké, magatartássá. Vegyük például a jogszabályokat. Nagyon kevés olyan ember akad — eltekintve a hivatásos jogászoktól —, aki a jogszabályokat közvetlenül a törvénykönyvek vagy hivatalos lapok olvasásával ismerné meg. A legtöbb ember életében nem lát és természetesen nem is olvas törvénykönyvet vagy hivatalos lapot. Az alapvető jogszabályok, erkölcsi normák, szokási és illemszabályok stb. nagy része, nem különben a társadalomban éléshez szükséges legelemibb ismeretek — jóllehet öröklött tulajdonságaitól is befolyásoltan — az ember társadalmi lénnyé válása, szocializálása folyamatában jutnak el az egyénig, és válnak szinte személyisége részévé. Ugyanebben a folyamatban válik az egyén kincsévé az emberiség múltjának kulturális öröksége, tapasztalatainak óriási tárháza. A szocializálás folyamata azonban jórészt a társadalmi csoportokban, illetőleg azok közre-

működésével megy végbe. Különösen nagy szerepe van ebben a folyamatban a családnak, az iskolának, a különböző játszó- és baráti csoportoknak, amelyek elsősorban az emberi élet korai szakaszában jelentősek, de amelyek hatása sok tekintetben egész életén végigkíséri az egyént. A szocializálás természetesen nem korlátozódik a gyermekkorra, az ember későbbi életében is állandóan folyamatban van. Éppen ezért azok a csoportok, amelyekkel kapcsolatba kerül, kezdve a munkahelyi szervezettől, a különböző egyesületektől a felnőtt családig és baráti körig, tovább alakítják az embert, közvetítve a társadalom értékeit, elvárásait, információt, nagyon sokszor azonban a csoportviszonyok sajátos szűrőjén keresztül, többé-kevésbé átalakítva. A társadalom saját érdekekkel, értékekkel, normákkal is rendelkező részek egysége. E részek között ellentmondások is vannak, s az ember szocializálásában közreműködő csoportok ezeket az ellentmondásokat is továbbítják, sőt maguk a csoportok, sajátos érdekeiknek, céljaiknak megfelelően, a közvetítés során is újabb ellentmondásokat produkálhatnak. Így a szocializálás folyamata többé-kevésbé ellentmondásos, amelynek során egy-egy csoport jelentősége kiemelkedik, és vonatkozási csoportként funkcionál az egyén számára, esetenként szembeállítva őt más csoportokkal vagy akár a társadalom egészével is.

A csoportok jelentőségét tehát elsősorban az egyén társadalmasításában látjuk, és nem — mint Bauman — „osztályosításában". Mert igaz ugyan, hogy a csoportok egy része — elsősorban az osztályok és a rétegek talaján keletkező elsődleges csoportok, például a család, a baráti kör, a politikai pártok is az adott osztály vagy réteg sajátos életfeltételeit, értékeit, véleményét, viselkedési mintáit, egyszóval sajátos *szubkultúráját* közvetítik az egyénhez, de ez a szubkultúra sem független az egész társadalom viszonyaitól, feltételeitől és az adott történeti szituációktól. Ám más csoportok — különösen a szervezetek (például az iskola, a kulturális intézmények, a munkahelyi szervezet stb.) — szo-

cializáló tevékenysége már nem egy-egy szubkultúrához kapcsolódik, hanem általánosabb társadalmi értékekhez, viselkedési formákhoz, információkhoz. Ahogyan azonban az előbb a szubkultúrában található általános társadalmi, kulturális elemekre hívtuk fel a figyelmet, úgy hangsúlyozzuk most, hogy ennek az össztársadalmi kultúrtartalomnak, normáknak stb. átadásában is megnyilvánul szubkulturális elem. Különösen például a jogszabályok átadásában, egyes, elsősorban politikai információk közlésében.

A csoportok közvetítő szerepe a társadalomban minden vonatkozásban érvényesül, azt is mondhatnánk, az embert minden vonatkozásban szocializálja. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy ez a közvetítő funkció nem csupán a kis- vagy elsődleges csoportokhoz kapcsolódik. A polgári szociológia egyes kutatásait ugyanis éppen az ilyen csoportok szerepének túlbecsülése jellemzi. Nem kétséges, hogy a politikai szocializáció folyamatában is nagy szerepe van az elsődleges csoportoknak, például a családnak — emlékeztetünk itt azokra az adatokra, amelyek a fiúi politikai állásfoglalásnak az apai állásfoglalás által való nagyfokú kondicionáltságát mutatják. A későbbi kiscsoportok, akár baráti körök, akár egy-egy szervezeten belüli klikkek ugyancsak jelentősen hatnak az ember politikai arculatának kibontakozására, talán anélkül is, hogy ténylegesen részt venne politikai folyamatokban. Aligha érthetünk azonban egyet az olyan állásfoglalással, amely szerint a gyermek által a családban megismert tekintély típusához való későbbi ragaszkodás társadalmi kihatású politikai magatartást eredményezhet. Egy ismert politikai szociológus például arra hivatkozik, hogy a német nép politikai hajlamát a családban megszokott tekintély oly nagy mértékben befolyásolta, hogy ez jelentősen közrehatott Hitler készséges elfogadásában, hiszen az a tény, hogy modora megtestesítette a hagyományos német családfő modorát, bizalomra inspirált. Ezt a jelenséget Heinrich Mann az „Alattvaló" című regényében jóval pontosabban elemzi.

Világos ugyanis, hogy a német családban a német társadalom viszonyai tükröződnek, a tekintélytisztelet nem a családból vetül ki a társadalomra, hanem fordítva, noha ennek következtében természetesen a családi nevelés is ilyen hatással jár. Anélkül, hogy a nácizmus németországi uralomra jutása igen összetett körülményeinek, feltételeinek elemzésére itt vállalkozhatnánk, annyit megállapíthatunk, hogy Hitler elfogadása természetesen nem erre a tekintélytiszteletre vezethető vissza, s különösen nem a modorára. A szubjektív elem jelentősége elsősorban abban keresendő, hogy sajátos társadalmi strukturális és történeti körülmények összejátszása folytán el tudta fogadtatni a német uralkodó osztályokkal, — és bizonyos fokig a néppel is — saját útját mint gazdasági és politikai kivezető utat.

Mindezzel természetesen nem szeretnénk elmosni az elsődleges vagy kiscsoportok szerepét sem a politika alakításában, sem pedig ennél szélesebb értelemben a nagy szervezetek „emberközelbe szelídítésében".

Lássuk az első problémát. A társadalom politikai intézményeinek fejlődésében — legalábbis az utóbbi fél évszázadban — érdekes kettős tendencia figyelhető meg. Egyrészt a politikai mechanizmus egyre inkább formalizált jellegű szervezetekben jelenik meg, s ez a tömegpártok apparátusára éppen úgy jellemző, mint a legkülönbözőbb állami funkciókat teljesítő szervekre. Másrészt éppen e folyamat következtében, amelynek kikerülhetetlen velejárója az irányítás központosítása, a rutinszerű munka, a szervezetben többé-kevésbé szükségszerűen kialakuló konformizmus, megjelennek annak feltételei, de bizonyos értelemben szükségessége is, hogy a politikai döntés kevesek kezében összpontosuljon. Ezzel előtérbe kerül a formalizált szervezeteken belüli döntés mechanizmusában a legtöbbször a vezetőkből vagy a vezetők köré csoportosult emberekből álló, nem formális, elsődleges jellegű csoportok szerepe.

Nagyon érdekes ebből a szempontból Arthur Schlesinger jr. „Ezer nap" [A thousand days] című könyvének egyik

passzusa, amelyben szembeállítja egymással az Eisenhower és a Kennedy adminisztrációt. Az Einsenhower adminisztráció — mint írja — végső soron az állandó kormányzat problémáival foglalkozott, elfogadta a rutinmunka benne jelentkező tendenciáját, amit az elnöki intézményre magára is kiterjesztett. Ez megfelelt mind Eisenhowernek, aki egész életében hozzászokott a katonai törzsmunka rendszeréhez, mind pedig a rezsim szükségleteinek, amely sokkal inkább érdekelt volt a viszonyok konszolidálásában, mint megújításukban. Az eredmény az elnöki munka intézményesítésére irányuló erőfeszítésben mutatkozott meg, szinte teljesen automatikussá változtatva működését, hogy ez oly kevéssé függjön az egyes személyektől, amennyire csak lehet. Nagyon érdekes kísérlet volt ez — állapítja meg Schlesinger —, végül is azonban kudarcot vallott. Egyrészt az elnökség kikerülhetetlenül személyes jellege miatt, amely a törzsmunka fegyelméhez hozzászokott Eisenhower idejében is időről időre megnyilatkozott, másrészt azért is, mert még az Eisenhower adminisztráció is rákényszerült egyszer-egyszer arra, hogy a rutintól eltérően cselekedjék, amikor új feladatokkal találkozott. Kennedy azonban — aki mindig kritikusan figyelte Eisenhower törekvéseit — szilárd maradt abban az elhatározásában, hogy visszaállítja az elnöki hivatal személyi jellegét, és ily módon az elnöki ellenőrzést is a kormányhivatalok fölött.

Schlesinger egyébként számtalan példával mutatja be, hogyan születtek a legnagyobb hatású politikai döntések viszonylag szűk, a formális kormány- vagy államszerkezetbe be nem illesztett csoportok vitáinak alapján. Vajon új, a Kennedy kormányzat által produkált jelenség ez? Semmiképpen. Egyrészt Schlesinger is az elnöki hivatal személyes jellegének (és ez a személyes tanácsadók, barátok, rokonok csoportját is jelenti) *visszaállításáról* beszél, de ettől függetlenül is ismert, hogy F. D. Roosevelt adminisztrációja, ugyanilyen alapokon működött, másrészt Eisen-

hower idejében sem szűnt meg tulajdonképpen a döntések ilyen személyes és csoportjellege — ha sokszor nem is az elnöki szinten jelentkezett. És ez mindjárt felvet egy másik kérdést is. Vajon a nem formális csoportok a politikai döntésben ilyen jelentős szerephez csak az Egyesült Államok politikai rendszerében jutnak, ahol az elnöki hatalom már az alkotmány rendelkezéseinél fogva is valóban nagymértékben személyes jellegű? Azt hisszük, az amerikai elnöki intézmény formális sajátosságai csak különösen láthatóvá tettek egy az egész világon észlelhető folyamatot. Ez a folyamat éppen úgy visszavezethető a modern politikai szervezet sajátosságaira, munkafeltételeire, mint a modern társadalom viszonyaira, amelyek a rutindöntéseket és a rutinmunkát a politikában is jóval kevésbé tűrik, mint ahogyan ez a megelőző évszázad folyamán lehetséges volt. Példát azonban a magyar történelemből is meríthetünk. Ismeretes — számos korabeli dokumentum is utal rá —, hogy a két világháború között Magyarország politikájának alakításában nagy szerepet játszott Horthy kormányzó közvetlen környezete, az ún. „várbeli klikk".

A politikai folyamatban és rendszerben mindig jelentősek voltak a különböző érdekek körül kialakult csoportok. Mi az oka mégis annak, hogy az ún. érdekcsoportok (az eredeti angol kifejezés — pressure group — nyomást kifejtő csoportot jelent) jelentősége néhány évtizede vált világossá és kutatottá is? A polgári társadalom politikai folyamatai a „klasszikus" minta szerint pártkeretekben mentek végbe. A polgári uralkodó osztályon belüli érdekpolarizálódás élessé válása a monopolkapitalizmus korában azután egyre inkább megkívánta a polarizált érdekek politikai érvényesítését a meglevő pártkereteken belül vagy azoktól függetlenül is. Az érdekcsoportok eleinte elsődleges jellegű csoportokként jelentek meg a modern tőkés társadalmakban, és befolyásukat is közvetlenül személyes kapcsolatok útján érvényesítették — s részben érvényesítik ma is — a politika kialakításában. Az utóbbi évtizedekben azonban

bizonyos szerveződés észlelhető. Egyes érdekcsoportok — ha laza struktúrával is — szervezetekké válnak, és szervezetten igyekeznek befolyásolni a politikai tevékenységet. Az Egyesült Államokban ma már például ezt a szerepet teljesíti a „törvényes kijárás", az ún. lobby intézménye. A legkülönbözőbb érdekcsoportok alkalmaznak „lobbystákat", akik elsősorban a törvényhozásban járnak el megbízóik érdekében, sok helyütt jogszabályok által rendezett keretekben. Az érdekcsoportok egy része tehát szervezetten működik, például az egyes szakszervezetek, más részük továbbra is elsődleges, kiscsoport alakulatokban tevékenykedik. Jelentőségük azonban nem csupán abban mutatkozik meg, hogy sajátos érdekeket visznek be a politikába, hanem abban is, hogy sokszor látszattevékenységgé fokozzák le az intézményesedett politikai tevékenységet, illuzórikussá teszik a választások eredményeit, esetleg a választott testületek működését stb. S ha túloz is David B. Truman amerikai politikai szociológus, amidőn a politika lényegét a különböző érdekcsoportok tevékenységében látja, annyi bizonyos, hogy e csoportok vizsgálata is közelebb vihet a reális politikai folyamatok megértéséhez.

A formalizált szervezetek és a kis, elsődleges csoportok viszonyával a következő fejezetben bővebben is foglalkozunk, így ezúttal csak érintjük a fentebb felvetett második problémát: a nagy szervezetek „emberközelbe való szelídítését", és ebben a kis, elsődleges csoportok szerepét. Ebből a szempontból tanulságos a túloldali ábra, amellyel Robert MacIver, neves amerikai szociológus próbálta szemléltetni az egyén csoportviszonyait.

Az ábrából kiindulva láthatjuk, hogy MacIver szerint az egyén a tágabb szervezet vagy társadalmi réteg, egység (amelyet ő csoportnak jelöl, például etnikai csoport) kereteibe, viszonyaiba különböző elsődleges csoportokon keresztül tagozódik be. Ez igaz. Az egyén és a nagy szervezetek között azonban akkor is jelen vannak az elsődleges vagy kis csoportok, akkor is segítik beilleszkedését, ha az egyén

Az egyén és a csoportkapcsolatok típusai

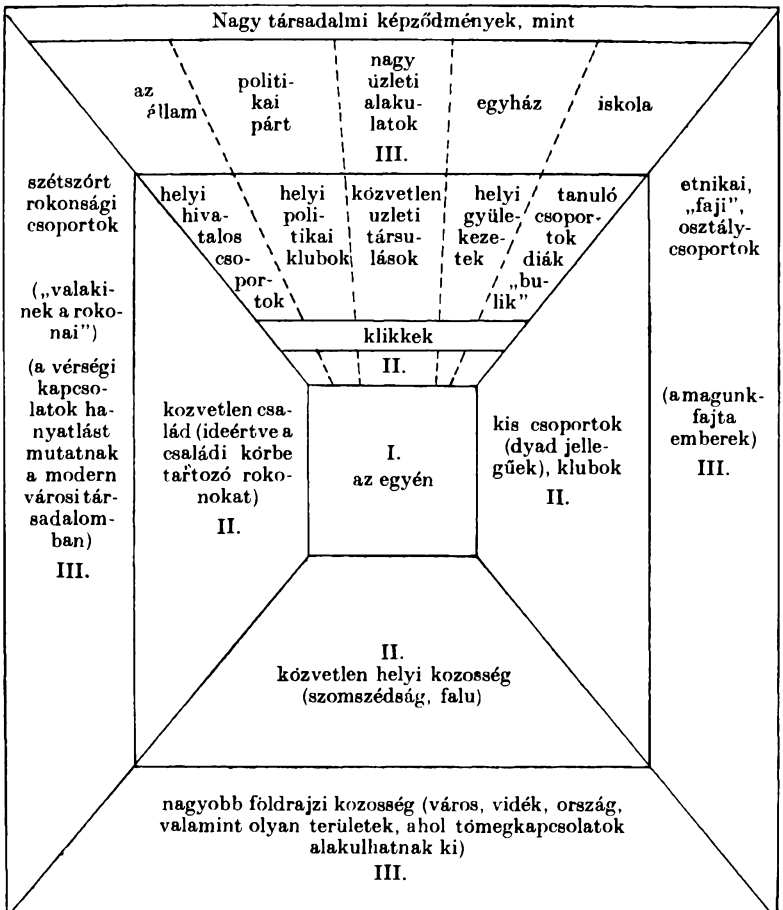

I. – az egyén mint a csoportkapcsolatok fókusza
II. – az elsődleges csoportkapcsolatok területe
III. – a másodlagos csoportkapcsolatok területe

közvetlenül is részese az adott szervezet tevékenységének, amidőn tehát meghatározott helyet foglal el a szervezet formális struktúrájában. A részben mindenképpen jelenlevő pszichikus struktúrából kialakuló kiscsoportok, részben pedig az egyes partikuláris érdekek szerint szerveződő elsődleges csoportok (például klikkek) azután nem csupán közelebb hozzák a nagy, az egyén számára sokszor át nem fogható szervezetet az emberhez, de igen gyakran komoly mértékben befolyásolhatják tevékenységét is.

4. A CSOPORTKUTATÁSOK JELENTŐSÉGE A MODERN SZOCIOLÓGIÁBAN

Florian Znaniecki — a már említett lengyel származású kiváló amerikai szociológus — egy helyütt megállapítja, hogy a modern szociológiában *a csoport fogalma a társadalom fogalmának helyébe lépett.* A szociológiai gondolkodás történetével való megismerkedés során valóban figyelemmel kísérhettük, hogy a szociológiának a konkrét viszonyok iránti érdeklődése egyre fokozódott, és láttuk azt is, hogyan koncentrálódik a modern polgári szociológia egyes problémák és a kisebb társadalmi egységek kutatására. Ennek a helyzetnek egyik következménye azután, hogy maga a csoport és szerkezete, funkciói, fajtái az érdeklődés középpontjába kerültek, vagy — ahogyan René König megjegyezte — az a határozott tendencia figyelhető meg, hogy a szociológiai érdeklődés elszakad az átfogó társadalmi struktúrától, és a részstruktúra problémái felé fordul. Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy a szociológia általánosabb problémáit is — különösen például az üzem, a politikai élet jelenségeit — sokszor pedig a makrostruktúra kérdéseit is a kiscsoportok útján közelítik meg, az ilyenfajta vizsgálatokat is lényegében kiscsoportkutatás formájában végzik el. A kiscsoportkutatás tehát jelentős módszertani sajátossággá is vált a modern — elsősorban a polgári — szociológiában.

A kiscsoportkutatás módszertani elemként való felfogása természetesen a polgári szociológiában is tudatosodik. Sőt Robert Merton — éppen C. G. Homansnek a kiscsoportokról írott könyvéhez fűzött előszavában — összefüggéseket is talál a kiscsoportkutatás mint módszer és a mai szociológia gondolati sajátosságai között. Ilyenek például a freudizmus szociológiai következményei, a szociálpszichológia, különösen Kurt Lewin és Moreno tanai, egyes területeken (üzem, hadsereg, politikai szervezet stb.) végzett gyakorlati kutatások, amelyek a kiscsoportok jelentőségét ismerték fel stb. Mindezek mögött Merton szerint ott áll az a várakozás is, hogy az ily módon szerzett empirikus anyagból kialakul majd egy új, szisztematikus szociológiai elmélet.

A kiscsoportkutatások óriási jelentőségét, az általuk felszínre hozott anyag újszerűségét, a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek megismerésében való fontosságát készségesen elismerjük ugyan, mégis meg kell kérdőjeleznünk azt a módszert amelyet egyre inkább követnek, és amely abban áll, hogy bizonyos általános társadalmi problémákat csoportkutatások segítségével, legtöbbször „laboratóriumi" körülmények között előállított csoportviszonyokban tanulmányoznak. A laboratóriumi — azaz mesterségesen létrehozott — csoportokban, mesterséges körülmények között, a kutató által kialakított szituációban lefolytatott vizsgálatok eredményei ugyanis csak ezeket a mesterséges körülményeket, mesterséges viszonyokat tükrözhetik. Valamivel kedvezőbb a helyzet, ha *nem* mesterségesen kialakított csoportokat természetes feltételeik között figyelnek meg ellenőrizhető módon vagy a kutató által kialakított szituációban. A szociológiai vizsgálatokat ugyanis nem szakíthatjuk el a vizsgált jelenség társadalmi tartalmától. Ennek pedig igen lényeges, sok tekintetben meghatározó eleme az a társadalmi-történeti szituáció, amelyben az adott társadalmi jelenség kialakul. Ez a kiscsoportkutatás esetében is igaz — azokat sem függetleníthetjük tehát a jelenség társadalmi tartalmától, s még inkább igaz a makroviszonyok-

ban kialakuló jelenségek esetében. A konkrét problémák is másképpen jelentkezhetnek egy-egy csoportban, mint a társadalom szélesebb szintjén. Más vonatkozásai vannak például a vezetésnek — amely különösen szívesen kutatott téma csoportkeretek között — egy kiscsoportban vagy akár nagyobb formális struktúrával rendelkező szervezetben is, mint az egész társadalom, vagy az állam szintjén. Az utóbbinak a konkrét történeti-társadalmi helyzettől való függetlenítése különösen félrevezető.

Ha azonban feltesszük, hogy bizonyos esetekben egy-egy problémának „laboratóriumi" keretek között, csoportviszonyokban való megfigyelése általánosabban is hasznosítható tudásanyagot produkál, még mindig megoldatlan kérdés e tudásanyagnak módszertanilag a valóságos világba való átvitele. Legfeljebb tehát arról lehet szó, hogy az ilyen vizsgálatok később társadalmi méretekben kutatható, ellenőrizhető hipotézisekhez segítenek hozzá, mintsem valóságos és kész ismereteket nyújtanak.

NEGYEDIK FEJEZET

A szervezet mint társadalmi jelenség

1. A szervezet fogalma
2. A politikai és a gazdagsági szervezet
3. A bürokratikus szervezet és a bürokratizmus
4. A szervezet és társadalom viszonya
5. A szervezet belső társadalmi jelenségei
6. A döntési folyamat

NEGYEDIK FEJEZET

A SZERVEZET MINT TÁRSADALMI JELENSÉG

1. A SZERVEZET FOGALMA

A társadalom csoportjelenségei közül — amelyek a társadalom mikrostrukturális elemeit alkotják — különösen kettő érdemes a kiemelésre: az ember életének legszűkebb környezetét alkotó család és a szervezet. Mindkettő szervesen helyezkedik el a társadalom makrostrukturális világában, mindkettőben megtalálhatjuk ennek a makrostruktúrának a vetületét, hiszen mint csoportjelenségek jórészt kívülről, a szélesebb társadalomtól meghatározottak. Ám sajátos struktúrájuknál fogva, sajátos érdekeik, értékeik, normáik következtében, mint az ember mikrokörnyezetének legjelentősebb elemei, mindkettő a szélesebb társadalmi struktúrán túlmenő, közelebbi feltételeket jelent az ember élete és munkatevékenysége számára, mindkettő lényeges eszköze az ember szocializálásának, ebből következően személyisége alakításának is.

Anélkül, hogy fontossági sorrendet kívánnánk teremteni a szervezet és a család között, ezúttal először a szervezettel foglalkozunk, mert a mikrostrukturális jelenségek közül még mindig ez a nagyobb terjedelmű, s ha nem is makroméretekben, mégis tágabb társadalmi környezetet biztosít az egyén számára, mint a család.

A szervezet természetesen nem csupán az egyén számára jelentős mint a mikrokörnyezet egyik eleme, hanem ha a társadalom egészéből indulunk ki, a szervezet a társadalmi munkamegosztás egyik megvalósítója, az a keret, amelyben

a termelőmunka legjelentősebb része, a társadalom gazdasági és politikai tevékenysége, igazgatása, kulturális életének fontos momentumai stb. realizálódnak. Éppen ezért a társadalom fejlődésével, az emberi munkamegosztás differenciálódásával egyre növekszik a szervezetek jelentősége, egyre többet fognak át az emberi élet különböző mozzanataiból. Nem vitás, hogy ebből a szempontból a szervezetek a racionális emberi tevékenység keretei, és önmagukban is racionális tevékenység megtestesítői. Ezt a szociológia viszonylag hamar felismerte, éspedig akkor, amidőn a szervezetek jelentősége a társadalmi valóságban is egyre inkább nyilvánvalóvá vált. Kérdés azonban, hogy a szervezet csupán mint a racionális munkatevékenység szervezeti formája jelentős-e, tehát, hogy a szervezeteket tekintve — és a társadalom egészének szempontjából is kiindulva —, csak a racionalitás követelményeivel kell-e számolnunk?

A kérdésben a felelet. Röviden utaltunk már arra, hogy a szervezet lényeges eleme az ember mikrokörnyezetének, formálja személyiségét, emberi viszonyokból áll, és emberi viszonyok között tevékenykedik. Ennek a rendkívül fontos szempontnak azonban nagyon sokáig nem vonták le a következményeit sem a szociológiai kutatásokban, sem pedig a szervezetek mindennapi életében, a munkaszervezetek kialakításában. A szervezetet mint társadalmi egységet, mint az emberi viszonyok egységét először Elton Mayo értékelte emlékezetes kutatásaiban, amelyeket a Western Electric Company hawthorne-i telepén, századunk huszas éveinek végén végzett. Jóllehet ezeknek a vizsgálatoknak és a ráépülő, ún. human relations irányzatnak igen sok hiányossága van — különösen az, hogy a rokonszenv-ellenszenv kapcsolatoknak, a kiscsoportkutatásoknak abszolutizálásával elhanyagolt más fontos vonatkozásokat, például a szervezet külső meghatározottságát —, annyi bizonyos, hogy a szervezetnek különösen az individuum szempontjából igen fontos jellegzetességét ragadta meg. De az a tény, hogy a

szervezet emberi kapcsolatok és viszonyok egysége, végül is a szervezet racionális működése számára, a munkafolyamatok racionális megszervezése számára is jelentős, mert ennek felismerése folytán lehetővé válik az egyébként véletlennek, esetlegesnek felfogott emberi tényezők ésszerű számbavétele. Másrészről viszont mind a nyugati, mind pedig a szocialista országokban lefolytatott kutatások arra mutatnak, hogy egy-egy termelőüzem vagy hivatal a tagok számára többet jelent, mint a munka szervezeti keretei. Ezek a szervezetek sok tekintetben a társadalmi kulturális élet egy-egy központjává is válnak, vagy legalábbis ilyen funkciót is ellátnak a szervezet munkáját megvalósító egyének számára.

A szervezetekre vonatkozó szociológiai elméletek fejlődésében ennek a kettős jellegnek, a társadalmi és az individuális vonatkozásoknak a felismerése történetileg egymásután következett be. A szervezet fogalma a korai szociológiában, például Comte-nál, de akár azt megelőzően Saint-Simon műveiben is az emberi társadalom racionális életvitelének egyik eszközét jelentette, mint ahogyan ilyenként mutatkozott meg később Max Weber elemzéseiben is. A szervezetet Weber meghatározott szempontok szerint kialakított, meghatározott sajátosságokkal rendelkező szervezetként, mégpedig bürokratikus szervezetként fogta fel. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy Németországban a 19. század végén és a 20. század elején már jól kiépített bürokratikus állami szervezetet talált, hasonló vonásokkal rendelkező szervezetek szaporodtak el a tőkés gazdasági életben is, és mindezen szervezetek társadalmi helyzete és jelentősége egyre inkább magára vonta a figyelmet. Weber ezt a típust a szervezetek minden más típusánál fejlettebbnek látta, mert ez a szervezet, a bürokratikus szervezet, tisztán technikai szempontból minden más szervezetet felülmúl. Ez pedig arra vezethető vissza, hogy a szaktudás alapján való igazgatást és munkát testesíti meg, kifejezi tehát a Max Weber szerint a történelemben, a társadalom fej-

lődésében végbemenő racionalizálódási folyamatot. A szervezet és a bürokratikus szervezet fogalmának hallgatólagos azonosítása a modern szociológiában tehát részben arra vezethető vissza, hogy ténylegesen ez a szervezeti forma vált uralkodóvá, részben pedig arra, hogy Weber a szervezet jelenségeit a bürokratikus szervezeten tanulmányozta. Ennek megfelelően, ha ma a szociológiai irodalomban a szervezet, a formalizált vagy formális szervezet fogalmával találkozunk, ezen általában bürokratikus szervezetet értünk. Más kérdés azonban — és erről később több összefüggésben is szólunk még —, hogy a bürokratikus szervezet valóban annyira ideális jelleggel működik-e, ahogyan azt Weber feltételezte. A „pusztán technikailag fölötte áll" minden más fajta szervezetnek kifejezés használatából már sejthetjük, hogy társadalmi vonatkozásaiban — ahogyan egy-két utalásból egyébként is kiviláglik — Weber egyáltalán nem tekintette problémamentesnek a bürokratikus szervezetet. Ő azonban szinte kizárólag a szervezet felépítését és működését meghatározó normákat vizsgálta és nagyon kevéssé a tényleges tevékenységet, így alakíthatott ki meglehetősen idealizált képet. A Max Weber utáni újabb kutatások tehát joggal mutattak rá a weberi kép idealizált jellegére, és tárták fel újabban a szervezet más, sokkal kevésbé racionalisztikus vonásait.

A szervezetekre vonatkozó szociológiai elméletek Weber utáni fejlődésére többé-kevésbé elfogadhatjuk William G. Scott amerikai szociológus rövid jellemzését. Scott a Webert követő elméleteket három csoportra osztja, amelyek többé-kevésbé történetileg is egymás után alakultak ki. Az első elméletcsoport — amelyet *klasszikusnak* nevez — szinte kizárólag a szervezet anatómiájával foglalkozott, főleg tehát a szervezet munkamegosztásával, funkcionális folyamataival, struktúrájával stb. Scott a szervezetelméletnek ezt a típusát Frederick W. Taylor amerikai közgazdász munkásságára vezeti vissza, aki még az első világháború előtt elsősorban a munkafolyamat racionális megszervezése

iránt érdeklődött, elhanyagolta azonban ennek társadalmi tényezőit. Az ezt követő *„neoklasszikus"* elméletet lényegében a Mayo által megalapított „human relations" mozgalommal azonosítja, és fő érdemének a behaviorisztikus tudományoknak a szervezetre vonatkozó kutatásokba való bevezetését tartja, míg a *modern* elméletek alapvonásait a következőkben határozza meg: a fogalmi-analitikai bázis, amelynek megbízhatósága empirikus kutatási adatokon nyugszik; integratív természete és az a filozófia, amelynek kiindulási pontja a szervezetnek, mint *rendszernek* a tanulmányozása.

A szervezet fogalmának és jelenségeinek a *rendszer* kategóriája segítségével való megközelítése számunkra is haszonnal jár. Használnunk kell ezt a fogalmat már akkor is, ha a szervezetet más társadalmi jelenségektől kívánjuk elhatárolni. A marxista szociológiának különösen két fogalma érdekelt ebben a vonatkozásban: az *intézmény* és a *csoport*. Mindkettő olyan társadalmi jelenségeket takar ugyanis, amelyek összességébe bizonyos szempontból a szervezet is beletartozik, amelyekkel szemben tehát éppen a sajátosságok megállapítása fontos. Mielőtt azonban a további elemzéshez kezdenénk, két kérdés még megoldásra vagy legalábbis említésre vár. Az első: szükséges-e a szervezeteket a marxista társadalomelmélet már elfogadott, sokat használt kategóriájától, az intézményektől megkülönböztetni, nem elegendő-e vajon a szervezetet az intézmény általánosabb fogalmán belül tárgyalni; a második az előbbivel szorosan összefüggő probléma: van-e a szervezetnek mint sajátos társadalmi jelenségnek önálló léte, vannak-e sajátos, mégis általánosítható vonásai, hiszen a szervezet empirikusan csak mint adott igazgatási, üzemi, társadalmi stb. szervezet jelenik meg. S ez utóbbi kérdés kiegészítéseként: nem elegendő-e tehát a szervezetet csupán egyes intézményi jelenségek sajátos megközelítési módjának felfogni, és ezzel tagadni sajátos társadalmi létét?

Az első kérdésre adott igenlő válasz már az eddig elmon-

dottakból is következik, s a kérdés további tárgyalása csak megerősítheti azt a véleményt, hogy a szervezeteket meg kell különböztetnünk az intézményektől. Az intézmények — s ennek részletesebb elemzésére rövidesen rátérünk — nagyon sokféle társadalmi jelenséget egyesítenek. A szervezet csak egyike e jelenségeknek, noha, és itt a másik kérdésünk, a szervezet fogalma is alkalmazható az intézmények egész sorára. Mert igaz ugyan, hogy a szervezet empirikusan mindig mint *valamilyen* szervezet jelenik meg a társadalomban, amelyet a társadalom makrostruktúrájában betöltött helyétől, céljától s különböző vonásaitól függően sokféleképpen osztályozhatunk, de az is igaz, hogy mindenfajta szervezet olyan lényeges, azonos vonásokkal rendelkezik, amelyek alapján, ha nem is a társadalomban betöltött helyüket, funkciójukat, jelentőségüket, de belső struktúrájukat, jellegzetességeiket, társadalmi jelenségeiket stb. illetően *egy jelenségcsoportba* sorolhatók. És ez nem csupán bizonyos másodlagos szempontok alapján való azonosságot jelent, amely esetleg csak bizonyos sajátos kutatási módot, nézőpontot involválna, hanem azt jelenti, hogy ezek a társadalmi jelenségek azonos csoportjába tartoznak.

Az intézményt és a szervezetet a polgári szociológiában a legtudatosabban, bár némi következetlenséggel Philip Sleznick különbözteti meg, mégpedig a következők szerint: a szervezet tudatosan kialakított eszköz egy bizonyos munka elvégzésére, az intézmény viszont a társadalmi szükségletek és erők sokkal inkább természetes jellegű eredménye, produktuma, e szükségletekre stb. választ jelentő adaptív jellegű organizmus. Ez a megkülönböztetés azonban Selznicknél elsősorban analitikai célokat szolgál, mert — és erre határozottan rámutat — a szervezetek is vizsgálhatók intézményi jelleggel. Az intézményi vizsgálat ebben az esetben a történeti megközelítést jelenti, közelebbről azt, hogyan fejlődött és változott a szervezet a történelem során a társadalmi körülmények alakulásának megfelelően. Ebből

adódik, hogy Selznicknél a szervezetnek külső környezetéhez való viszonya, illetőleg ennek a tanulmányozása már az intézmények elemzéséhez tartozik, mint ahogy ilyen jellegűnek tart a szervezeten belül végbemenő minden természetes folyamatot, a nem formális alakulatok képződését stb. A tudatosságon alapuló elválasztás tehát végül is elmosódik. Ez az elmosódás azonban számunkra nem csupán Selznick okfejtésének hibás voltát, de annyiban a valóságot is kifejezi, hogy a szervezetek ténylegesen az intézmények csoportjába tartoznak, ha az intézmény más fogalmával is dolgozunk, mint Selznick. A tudatos létrehozás eleme pedig a szervezeteket illetően a megkülönböztetésnek csak egyik lehetséges változata.

Az intézmény fogalmát nagyon sokféle módon határozzák meg a szociológiában, de szinte minden meghatározásnak közös eleme, hogy az intézmény valamilyen eszméhez kapcsolódó normák összessége, amelyhez a konkrét intézmény jellegétől függően társulnak egyéb elemek. A házasság intézményét például erősen leegyszerűsítve úgy is felfoghatjuk, hogy az a férfi és a nő nemi kapcsolatának adott társadalomban elfogadott, társadalmilag leginkább hasznos formájáról kialakult eszméknek, nézeteknek megfelelő normák összessége. Az intézmény általános jellemzőjeként elfogadhatjuk tehát, hogy az bizonyos jelenségek körül csoportosuló normák és természetesen e normáknak megfelelő emberi magatartások összessége, tehát nyilvánvalóan szélesebb fogalom, mint a szervezeté, bár nagyon sok esetben egy-egy intézménynek egy vagy több szervezet is megfelel. Az intézmény modellje azonban legvilágosabban az ún. jogintézmények esetében jelentkezik, ahol a normák általában világosan és pontosan meghatározottak, viszonylag tehát egyszerű képet adnak, mint például a tulajdon, a szerződés stb. intézménye esetében. Lényegében azonban a jogintézményekhez hasonlóak a társadalom más intézményei is, legfeljebb komplexebbek, a normák kevésbé világosak, sokfajta normacsoportból tevődnek össze, bonyolul-

tabb esetben több szervezetben és másfajta csoporttevékenységben is kifejeződnek stb.

Más oldalról elindulva viszont a társadalmi csoportoktól kell elválasztani a szervezetet. A csoport — amelynek fogalmával, sajátosságaival már megismerkedtünk, ismét tágabb fogalom a szervezetnél, de a választóvonalat meglehetősen nehéz megtalálni, hiszen végső soron a csoport is egymással funkcionális jellegű társadalmi kapcsolatban levő emberek összességét jelenti, tehát egyéni magatartások, interakciók hálózata. A csoport fajtáiról szólva azonban megkülönböztettük az elsődleges és másodlagos csoport fogalmát. Az utóbbiakon lényegében azokat a csoportokat értjük, melyekben domináns tényező a mesterséges létrehozás eleme, amelyek nem intim, szemtől szembeni viszonyokból adódnak, formális struktúrával rendelkezhetnek stb. Ha most a szervezetek szociológiai természetét kívánjuk megközelíteni, az intézmények és a csoportok (nevezetesen a másodlagos csoportok) fogalmából kell elindulnunk. E két fogalom találkozásának pontjában határozhatjuk meg a szervezet helyét a társadalmi jelenségek között. Erősen leegyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy a szervezet olyan társadalmi intézmény, amely csoporttulajdonságokkal éspedig a másodlagos csoport tulajdonságaival rendelkezik (noha a szervezeten belül kialakulhatnak és ki is alakulnak az elsődleges csoport jegyeit magukon viselő kisebb társulások is). Mindezzel azonban — ismételjük — csupán a szervezet helyét határoztuk meg a társadalmi jelenségek között — ezt is csak a legnagyobb általánossággal —, de nem határoztuk meg a szervezet fogalmát. A fogalommeghatározáshoz némi segítséget kaphatunk a polgári szociológiától is, így a szervezet szociológiai jelenségeinek egyik modern amerikai kutatójától, Robert Presthustól, akinek a szervezetről adott definíciója látszik ebből a szempontból a legmegfelelőbbnek:

„A szervezetet a strukturális személyek közötti kapcsolatok rendszereként határozhatjuk meg, amelyben az

egyének az autoritás, a státusz és a szerep kifejezéseivel különböztethetők meg..."* Ez a meghatározás, ha nem is kimerítően, de egyébként a valóságnak megfelelően tartalmazza a szervezet lényeges tulajdonságait. Ha ugyanis a szervezet csoporttulajdonságokkal rendelkező intézmény, akkor a benne résztvevő egyének már csak a szükségszerű munkamegosztás miatt is funkcionálisan különböző helyet foglalnak el, és ezt a helyet ténylegesen a státusz és a szerep fogalmaival definiálhatjuk. Mivel pedig minden szervezet — ismét csak a munkamegosztásból következő egységes koordinálás szükségességéből adódóan — hierarchikus módon felépített struktúrával rendelkezik, az autoritás is különböző fokban jellemzi a szervezet struktúrájában bizonyos státuszt elfoglaló egyéneket. Mindezek alapján tehát a következőképpen határozhatjuk meg a szervezet szociológiai fogalmát:

A szervezet az emberi munkamegosztás fejlődésével bizonyos cél vagy célok érdekében kifejtendő tevékenység elvégzésére kialakított olyan intézmény, amely csoporttulajdonságokkal rendelkezik, amelynek céljait, felépítését, tevékenységét formálisan is meghatározott előírások szabályozzák, és amely e szabályozásból, valamint a szervezeten belül kialakuló nem formális emberi kapcsolatokból adódóan hierarchikusan felépített státuszok és szerepek funkcionális hálózata, rendszere.

A meghatározásból világos, hogy a szervezetek kialakulása, illetőleg létrehozása a legszorosabban összefügg a társadalom viszonyaival, folyamataival. Egy cél elérésére kialakított, s túlnyomórészt a cél elérését szolgáló formálisan megállapított szabályok szerint munkálkodó szervezet legalább három ponton kapcsolódik a társadalom adott viszonyaihoz, szélesebb értelemben a társadalom makrostruktúrájához. Az egyik kapcsolódási pont a társadalomban

* R. Presthus: „Toward a Theory of Organizational Behavior" [A szervezeti viselkedés elmélete felé]. *Administrative Science Quarterly*, 1958. jún. 50. old.

meglevő munkamegosztás helyzete, amelyből a szervezettel elérni kívánt cél fakad, a másik a cél elérését szolgáló, tudatosan elgondolt és formálisan is lefektetett szervezeti és működési szabályzat. Ez utóbbinak ismét kétoldalú összefüggése van a valósággal. Az összefüggés ugyanis egyrészt a szervezet struktúráját, rendjét és működését megállapító szabályok megalkotásából, másrészt pedig azok megvalósulásából adódik. Végül a szervezet és a társadalmi viszonyok harmadik kapcsolódási pontja abban áll, hogy azok az emberek, akiknek magatartásában a szervezet tevékenysége megvalósul, a társadalmat, struktúráját, a legkülönbözőbb viszonyait „viszik be" a szervezetbe.

2. A POLITIKAI ÉS A GAZDASÁGI SZERVEZET

Említettük már, hogy a szervezet empirikusan mindig mint valamilyen szervezet jelenik meg, így a közelebbi társadalmi tartalom szerint lehetséges megkülönböztetésnek fokozott jelentősége van. Amennyire nyilvánvaló ugyanis, hogy a szervezetek az intézmények egyik sajátos fajtáját alkotják, annyira világos az is, hogy a szervezet fogalma nagyon sokféle tartalommal rendelkező szervezetre illik. A szervezetek e sokféleségét az egyedi célok ellenére is tipizálhatjuk, éspedig a társadalmi munkamegosztásban általánosságban betöltött helyük, az ebből fakadó célok és a célok elérésére hivatott strukturális és funkcionális jellegű normák, a szervezet szociológiai sajátosságai alapján. Ily módon megkülönböztetünk politikai (állami és társadalmi politikai), gazdasági, kulturális és (szűkebb értelemben vett) társadalmi szervezeteket. Mielőtt a szervezettel mint társadalmi alakulattal általánosságban foglalkoznánk, röviden érintenünk kell a fentiek közül a társadalom számára különösen jelentős politikai és gazdasági szervezetek néhány sajátosságát.

A politikai szervezeteken belül is el kell választanunk

egymástól a társadalmi politikai és állami politikai (államhatalmi, igazgatási, bírói és ügyészi stb. szervezetek, amelyek között szociológiai jelenségeik szempontjából nincs lényeges különbség) szervezeteket. Igaz ugyan, hogy a politikai elem mindkettőben jelen van, de nagyon lényeges szempontból mindkettőben másképpen nyilatkozik meg: más a viszonyuk a politika központi jelenségéhez, az államhatalomhoz.

A második fejezetben adott meghatározás szerint *a politikán az államhatalom megszerzésére irányuló, felépítésében, vezetésében, az államhatalom gyakorlatának módjában megnyilatkozó vagy mindezeket befolyásoló tudatos tevékenységeket értjük.* Ennek megfelelően politikai eszméknek tekintjük azokat a többé-kevésbé rendszerezett elgondolásokat, amelyeknek megfelelően a politikai tevékenység alakul vagy amelyekkel a politikai tevékenységet magyarázzák. *Politikai szervezetek pedig a szó legszélesebb értelmében azok a szervezetek, amelyek keretein belül a politikai tevékenység folyik.*

Miután a társadalmi osztályok, sőt bizonyos fokig azokon belül az egyes rétegek és csoportok küzdelme az államhatalom megszerzéséért, valamint a megszerzett államhatalom irányítása, tevékenységének befolyásolása nyilvánvalóan a *társadalom hatása* az állam és a társadalom viszonyában, míg a már kialakított (az állam szervezetei által természetesen részleteiben tovább formált) politikai állami gyakorlatként való megvalósítása viszont az *állam hatása* a társadalomra, világos, hogy ilyen szempontból különbséget kell tennünk a politikai szervezetek között is. Így tartoznak az első csoportba az államhatalom megszerzéséért küzdő, az azt irányító, illetőleg az államhatalmat megszerzett osztály, réteg, csoport politikáját, valamint az állam gyakorlatát is befolyásoló vagy befolyásolni törekvő *társadalmi politikai* szervezetek, és a másodikba az állam politikáját megvalósító *állami politikai szervezetek.*

Az első csoporthoz tartozó politikai szervezetek sajátos-

ságai onnan adódnak, hogy különösen a modern társadalomban az állam irányításáért vagy befolyásolásáért küzdő ellentétes érdekű osztályok, rétegek, csoportok ezt a küzdelmet jórészt szervezeteken keresztül vívják meg. Ezeknek a szervezeteknek (pártok, különböző szakszervezetek, érdekcsoportok stb.) azonban nincs meg az a lehetőségük — még az államhatalmat kézben tartóknak sem —, hogy tevékenységük folytatásához közvetlenül igénybe vegyenek *privilegizált hatalmi eszközöket*. Ez csak az állami szervezetekre jellemző, amelyek általában jogilag meghatározott keretek között, de esetenként attól függetlenül is, privilegizált hatalmi eszközökkel közvetlenül is kikényszeríthetik döntéseiket.

Bár minden szervezeti egység lényeges eleme a döntés, s látjuk majd, hogy a mai vizsgálatok éppen ezt emelik ki, a politikai szervezetre különösen jellemző, hogy működése a döntések, éspedig politikai tartalmánál fogva sajátos döntések sorozata. Ezek a döntések lehetnek általános elvi jelentőségűek, lehetnek bizonyos szabályokat eredményezők, végül egyes konkrét ügyekben való döntések. A döntések mindhárom fajtája érinti a társadalom egészének, illetőleg kisebb vagy nagyobb részének életviszonyait. Különbségeket a *közvetettség fokában* fedezhetünk fel. Nyilvánvalóan jóval közvetlenebb módon rendez pl. egyéni életviszonyokat egy bírósági vagy államigazgatási döntés egy bizonyos konkrét ügyben, mint egy politikai párt döntése a követendő politikáról, amely több fokozaton át, uralkodó párt esetében az államapparátus megfelelő szerveinek közbenjöttével, esetleg jogszabályalkotás révén jut el a konkrét életviszonyokig. A közvetettség foka sok tekintetben már jelzi a döntéseknek a jogszabályokhoz való viszonyát is. Minél közvetlenebbül, kevesebb áttétellel érinti a döntés az individuális viszonyokat, annál nagyobb szerephez jutnak a jogszabályok a döntés kialakításában. Míg a társadalmi-politikai szervezetek működését sokszor nem, vagy csak nagy vonásokban szabályozzák jogi normák, döntéseik-

ben pedig nem, vagy alig játszanak szerepet jogszabályok, addig a politikai szervezetek másik nagy csoportjának, az állami politikai szervezeteknek felépítését, struktúráját, működését részleteiben is jogszabályok határozzák meg, tevékenységük tehát tipikusan jogalkalmazó jellegű. Ezzel szemben azt is megállapíthatjuk, hogy a nem állami politikai szervezetek tevékenysége tipikusan *nem* jogalkalmazás. Tipikusan, mert hiszen néhány társadalmi szervezet — természetesen nem a pártok —, különösen a szocialista társadalmi rendben, felhatalmazást kaphat olyan feladatok ellátására, amelyek jogalkalmazást jelentenek, ez azonban még mindig kivétel. Minden szervezeti tevékenységben jelen vannak bizonyos normák, amíg azonban a nem állami politikai szervezetek — miként a szervezetek általában — többnyire maguk állapítják meg azokat a szabályokat, amelyek döntésük menetét előírják, illetőleg amelyek egyik elemet jelentik a döntés folyamatában, addig az állami politikai szervezetek számára a jogszabályok — több kevesebb diszkréciót hagyva — általában kötelezően megállapítják a döntés lehetséges kereteit. Természetesen ebből a szempontból is sajátos helyük van azoknak az állami politikai szervezeteknek, amelyeknek nem az egyedi esetek eldöntése, állampolgárok egyéni ügyeinek elintézése a feladatuk, vagy amelyek tevékenysége éppen a jogszabályalkotás köré összpontosul.

A politikai jellegű szervezetek döntéseinek is általános jellemzője, hogy azok általában a szervezet munka megosztásának és hierarchiájának megfelelően, tehát intézményesített keretben jönnek létre. A politikai szociológia egyes nyugati képviselői szerint erre azért van szükség, mert az egyének egyedül nem képesek arra, hogy racionálisan hozzanak a mai életviszonyok által megkövetelt döntéseket. Herbert Simon amerikai szociológus kifejti például, hogy a hatékony igazgatás racionális határozathozatalt igényel, ezek a döntések azonban oly sokrétűen függenek össze az életviszonyokkal, hogy következményeiket nem lehet min-

dig előre látni. A szervezet azonban megállapítja minden egyes tagjának felelősségét az igazgatás folyamatában, de egyúttal ellátja őket a döntéseket irányító megfelelő útbaigazításokkal is. A szervezet maga pedig olyan mechanizmust jelent, amely formális szabályaival, információs csatornáival, képzési lehetőségeivel stb. a döntés számára lehetséges alternatívák csökkentése irányában hat. Így tehát az igazgatási folyamat eredményeképpen születő döntés a folyamatban közreműködő egyének megfelelő módon egybehangolt racionális döntéseinek sorozatából állana. Ezt az álláspontot azonban csupán két korrekcióval fogadhatjuk el. Mindenekelőtt későbbi fejtegetéseinkből látjuk majd, hogy a szervezetek formális struktúrája, szabályai mellett — adott esetben velük szemben is — nem formális kapcsolatok, szabályok, csoportok, nem formális közlési csatornák, s nem formális hierarchia is kialakul. Ez és a szervezet munkáját megtestesítő egyén társadalmi viszonyai, tudata, képzettsége stb. legszűkebb döntési lehetőségére is befolyást gyakorolhat. Másodszor éppen a szervezetek egyik sajátossága, hierarchikus felépítettsége — amely a politikai szervezetek esetében ismét különös jelentőséggel bír — teszi szükségessé a *reális és a formális döntés* megkülönböztetését a döntés folyamatában. Nem bizonyos ugyanis, hogy a szervezetre vonatkozó szabályok által formálisan előírt végső döntés jelenti a *reális* döntést, amely esetleg a hierarchia jóval alacsonyabb szintjén született meg, s amelyre esetleg a formális szervezet racionalitásának Simon által összefoglalt elemei viszonylag kevéssé gyakorolhattak hatást. Különösen így van ez, ha a döntési folyamat utolsó mozzanatát testületi, képviseleti szerv végzi el. A fentieket azonban még egy további megállapítással kell kiegészítenünk. Az a folyamat, amelyet Simon úgy jellemzett, hogy tagjait a szervezet ellátja útbaigazításokkal, sajátos döntésekből is áll. Az „útbaigazításokat" ugyanis csak részben adják meg a szervezet belső normái, vagy kívülről származó szabályok (jogszabályok), jó részük a hierarchia felsőbb fokán helyet fogla-

lók döntéseit jelenti. Ezek általában a hivatalos információs hálózaton át jutnak el a szervezet azon tagjaihoz, akiknek tevékenysége a szervezet és a külső társadalom közvetlen kapcsolatában fejeződik ki, s akiknek döntései általában — legalábbis elsődlegesen — közvetlenül egyéni emberi viszonyokat érintenek, rendeznek, s részben egyéni konfliktusokat oldanak meg. Az állami politikai szervezet tevékenységében tehát a döntéseknek legalább két típusát különböztetjük meg: a szervezet tagjainak magatartását érintő, és a szervezet társadalmi környezetéhez tartozó egyének magatartását és viszonyait érintő döntéseket.

Jóllehet a politikai szervezetek egyes jelenségei — a többi szervezethez viszonyított sajátosságaikban is — sok tekintetben általános jellegűek, soha nem érthetők meg konkrét társadalmi-történeti tartalmuk nélkül. Mind a politikai szervezetek jelentősége a társadalomban, mind pedig e szervezetek egymás közti súlya és szerepe is történetileg változik, éspedig attól a társadalmi-gazdasági alakulattól függően, amelyeknek felépítményét képezik, másodszor pedig a konkrét történeti szituációnak megfelelően. Nincs ugyan helyünk itt részletesebb elemzésekre, a politikai szervezetek mindkét csoportjára nézve megvilágíthatunk azonban egy-egy általános vonást, amelyek tartalmilag mégis sajátosan nyilvánulnak meg a szocialista és a tőkés társadalomban. Megállapítható például, hogy a modern társadalom viszonyainak kibontakozásával egyre inkább előtérbe kerülnek a központi politikai szervezetek, és akár helyi, akár központi vonatkozásban az egyensúly a képviseleti és a végrehajtó szervek között egyre inkább az utóbbiak javára tolódik el. Van ennek a tendenciának az állami politikai szervek esetében olyan vetülete is, hogy a választott tisztségviselők döntési lehetőségei a kinevezettek mögött háttérbe szorulnak, illetőleg a választás sok tekintetben csak formális, lényegében kinevezést takar. E jelenségek arra vezethetők vissza, hogy a modern társadalom bonyolult viszonyai gyors, hatékony, szakszerű és nagyon sokszor központi

döntéseket igényelnek, és ezek a döntések éppen fentebb jellemzett sajátosságuk miatt egyre szűkebb körök kezében összpontosulnak. Ezek a folyamatok mind a szocialista, mind a tőkés világban észlelhetők, és politikai értelemben is felvetik — jóllehet más- és más társadalmi viszonyok között, és alapvetően más jelleggel — a modern követelmények és a demokratikus döntések viszonyának a problémáját.

A mai társadalmi viszonyok vetülete a politikai pártok társadalmi helyzetének, súlyának, kapcsolatainak bizonyos változásában is érezhető. Tanúi vagyunk például annak, hogy állandóan csökken az olyan pártok száma, amelyek tényleges hatalomhoz juthatnak. A sok párttal rendelkező politikai rendszerben is kettő vagy három azoknak a pártoknak vagy pártcsoportosulásoknak a száma, amelyek tényleges versenytársak lehetnek. Másrészt pedig megállapítható a pártok *állandó apparátusának* egyre fokozódó súlya a döntések meghozatalában. A tényleges hatalomnak a párton belül végbemenő centralizálódását a politikai szociológia már 50 éve észlelte, ennek a jelenségnek, a pártokon és a pártapparátuson belül található csoportviszonyoknak konkrét történeti tanulmányozása azonban még várat magára. A politikai pártok és a társadalom vonatkozásában igen érdekes probléma továbbá a különböző képviseleti testületekbe valamilyen párt keretében megválasztott képviselők helyzete is. Ezek a képviselők ugyanis többé-kevésbé erős pártfegyelem alatt kötelesek a párt központi vezetésének állásfoglalását képviselni, ami adott esetben esetleg nem mindenben felel meg a választók érdekeinek, véleményének, illetőleg ezeket a véleményeket sokszor nem is ismerik. De megtalálhatjuk ugyanezt a problémát a választott testületek tisztségviselői esetében is, akiket többnyire pártok jelölései alapján választanak meg (így a választás tulajdonképpen kinevezést takarhat), és ennek megfelelően kötöttségük sokkal inkább érvényesül a jelölő szervezet, mint a választó testület vagy a szélesebb társadalom irányában. Tovább is sorolhatnánk még a politikai szerveze-

tek és a társadalom kapcsolataiból adódó problémákat, mint például az érdekcsoportok politikai funkciói, a pártok és a társadalmi rétegek kapcsolatai stb., amelyek azonban, mint a fentebb röviden jellemzettek is, pontos történeti és szociológiai elemzést igényelnének, mielőtt a problémafelvetésen túl bármi közelebbit mondhatnánk róluk. Mindenesetre a marxista politikai szociológia egyre sürgetőbb feladata ezeknek a jelenségeknek konkrét elemzése.

A gazdasági, de elsősorban az uzemi szervezet szociológiai problémáinak kutatására sajátos szakszociológiai ág fejlődött ki, az *üzemszociológia*. Mind a tőkés, mind pedig a szocialista társadalomban a szociológiának ez az ága a legfejlettebb. Problémái, kutatási módszerei sok tekintetben befolyásolják a szociológia egészének alakulását, de különösen a szervezetekre vonatkozó szociológiai ismeretek fejlődését. Ez érthető is, hiszen az üzemszociológia közvetlenül kapcsolódik a gazdasági feladatok megoldásához, s nem egy vizsgálat eredményeinek megfelelően, ma már kétségbevonhatatlan tény, hogy az *üzemi szervezetek kiépítése és irányítása sok más szempont mellett nem nélkülözheti a társadalmi tényezők és jelenségek tanulmányozását sem.* S mert az emberi munka, az üzemi munka humánus aspektusa a szocialista társadalomban különösen fontos, nem véletlen, hogy itt az üzemszociológia sok tekintetben a szociológia más ágazatait felülmúló fejlődésnek indult, sőt az utóbbi évtizedben sok tekintetben ilyen kutatásokkal lendült fel a szociológia maga is.

Ahogyan a politikai szervezetek problémái a politikához, a politikai tevékenység szélesebb társadalmi kérdéseihez és összefüggéseihez, úgy kapcsolódnak az üzemi szervezetek sajátos szociológiai jelenségei is a munka társadalmi kérdéseihez. Az üzemi szervezetnek a szervezetek általános képéhez viszonyított sajátos jelenségei tehát abból a tényből fakadnak, hogy ez *szervezeti keretet jelent a termelőmunka számára.* S miután a modern társadalomban a termelőmunka túlnyomórészt valamilyen szervezetben megy végbe, a mun-

ka szociológiai kutatása is mindenképpen a szervezet problémáinak vizsgálatához visz el.

Az üzemi szervezet és a társadalom viszonyában felmerülő legfontosabb kérdés: *hogyan hat az üzem, elsősorban a modern nagyüzem az ott végzett munkára*, a munka folyamatában résztvevő emberre, s ezen túl, de éppen az emberek útján a társadalomra is. A fordított összefüggés sem jelentéktelen, azaz hogyan tükröződik — a szervezetben résztvevő emberek által — a szélesebb társadalom a szervezetben, s milyen hatása van ennek az üzemi munkára. Ezek az összefüggések sokféle problémát állítanak az üzemszociológia elé. A legfontosabbat mégis a következőkben jelölhetjük meg: A modern társadalomban végzett termelőmunkának — részben az egyre fokozódó társadalmi munkamegosztás, különösen pedig a munkafolyamatot is részeire szabdaló üzemi munkamegosztás következtében — dehumanizálódó jellege is van. Ez abban nyilvánulhat meg, hogy a termelő munka folyamatában csupán kis részfeladatot ellátó ember — aki nem képes átfogni a munkafolyamat egészét — nem látja munkája társadalmi értelmét. *Ezáltal a munka nem jelent számára többé társadalmi élményt, puszta gazdasági kényszerré válik.* Kérdés azonban, hogy az üzemi szervezet racionális követelményeinek megfelelően végzett munka ilyen eredményre vezet-e a szocialista társadalomban is? A magántulajdon felszámolásával megszületett ugyan a munka humanizációjának legfontosabb *feltétele*, de csupán feltétele, amiből azonban automatikusan még nem következik a munka humán jellegének kiteljesedése. Egyebek közt bizonyos üzemszervezési problémák megoldása — például a munkaidő csökkentése, a jólét, az általános és szakmai kulturáltság szintjének emelése, a demokratizmus kiteljesedése stb. — is a munka humanizálódása irányában hathat. A munkahelyen ugyanis olyan tudatos tevékenység kifejlesztésére, olyan feltételek megteremtésére van szükség, amelyek megnövelik a munka társadalmi élményjellegét. Ilyen például a megfelelő információs rendszer, amely egy-

részt lehetővé teszi a munkások tájékoztatását az üzemi ügyekről, az elért eredményekről, másrészt pedig eljuttatja a munkások véleményét az üzem vezetőihez: a mi és a miénk tudat erősödése az üzemekben; a nagy szervezet személytelenségét gyengítő kisebb munkahelyi kollektívák kialakítása, illetőleg a már kialakult ilyen csoportok viszonyainak, tevékenységének megfelelő ismerete és ez ismeretek hasznosítása stb. Az üzemi szervezeten belül levő tényezők mellett azonban külső társadalmi feltételekkel is találkozunk. A munka humanizációjával összefüggő individuális, de végső soron a társadalom által meghatározott tényező a munkával szembeni elvárások alakulása. Az üzemszociológia kimutatta már, hogy a munkával kapcsolatos individuális elvárások dinamikus jellegűek, a társadalom adott helyzetétől, viszonyaitól függően alakulnak. Jugoszláviában egy több éven át megismételt vizsgálat adatai például azt tükrözik, hogy a többi elvárás között egyre fontosabbá válik a bértényező, s hasonló jelenséget észlelhetünk nálunk is. Az anyagi jövedelmezőség elvárásának előtérbe kerülése egyébként — legalábbis bizonyos szintig — feltehetően együtt jár a társadalom termelési szintjének emelkedésével, az általános jólét fokozódásával, márcsak azért is, mert több és jobb megvásárolható javat kínál, ezzel együtt növekednek a társadalmi státuszokhoz fűződő, anyagi javakban is kifejeződő igények; a növekvő szabad idő felhasználása ugyancsak több pénzt kívánhat stb. Mindez kifejeződhet olyan véleményben: nem baj, ha a munka unalmas, csak jól fizessenek.

A munka humanizációjával szorosan összefügg az üzemi szervezet formális struktúrájának nem formális kapcsolatokban való feloldódása. A későbbiek során még beszélünk a formális és a nem formális struktúra viszonyáról, most csak annyit, hogy az üzemi szervezet azáltal válik „kollektívává", hogy az adott szervezeti kereteket „belülről építik — ahogyan ezt Németh László a „Nagy család"-ban az egész társadalom vonatkozásában világosan megfogalmazza.

A mai hazai szervezésnek megfelelően, az üzemnek a formális struktúrán túlmutató csoportjellege már megjelenik bizonyos fokig az üzemi kollektíva fogalmához fűződő formális rendelkezésekben is. Így például az üzem kollektívájának, azaz a szervezet tagjai összegességének anyagi érdekei is fűződnek az üzem egészének munkájához, és bizonyos jogokkal rendelkeznek, amelyeket különböző sajátos, az üzemen belül működő szervezeteiken keresztül érvényesíthetnek (szakszervezet, üzemi tanács). Szociológiai szempontból felmerülő kérdés itt azonban elsősorban az, *mennyire válik vagy válhat az üzemi kollektíva a szervezet formális keretein túlmenő értelemben kollektívává, mennyire integrálódik, tehát mennyire jelent a normatív szervezeti kereten túlmenő egységet.* E kérdésnek több aspektusa is van: például mennyiben valóságos, illetőleg mennyiben formális az üzem dolgozóinak tájékoztatása, esetleg sajátos üzemen belüli szervezetek útján az üzem vezetésében való részvétele, mennyire fejlődik ki az üzemre mint egészre vonatkozó „mi" vagy „miénk" tudat; milyen szerepük van az üzemen belüli szimpátiakapcsolatoknak; mit jelentenek a formális struktúrát kitöltő kisebb, „szemtől szembeni" csoportok. Ez utóbbiaknak a kialakulása és hatása azonban a termelőmunka szempontjából különös jelentőségű. Nem csupán arról van szó, hogy a kiscsoportok társadalmi tartalmát tekintélyes részben kitevő szimpátia- és ellenszenvkapcsolatok hogyan alakulnak, és ezek hogyan befolyásolják a végzett munkát, hanem rendkívül lényeges az a szerep, amelyet a munka és a termelőüzem humanizálása szempontjából betöltenek. Az ilyen csoportok kialakulásának módja, az üzem formális struktúrájában való elhelyezkedése azonban igen jelentős abban a folyamatban is, amellyel a szervezet céljai, struktúrája, normái és tevékenysége a szervezet tagjai tudatában internalizálódnak. Az üzemi szervezet kiscsoport-struktúrájának tanulmányozása tehát a szervezet egészének működése szempontjából is fontos feladat.

3. A BÜROKRATIKUS SZERVEZET ÉS A BÜROKRATIZMUS

A szervezet fogalmával kapcsolatban röviden foglalkoznunk kell a *bürokratikus szervezet és a bürokratizmus* problémájával is. Nálunk — jóllehet az utóbbi években néhány igen érdekes tanulmány már differenciáltabban közelíti meg a kérdést — a „bürokratikus" jelzőt általában még olyan hivatali tényekedésekre, jelenségekre alkalmazzák, amelyeket Shakespeare találó kifejezésével a „hivatal packázásaiként" szoktunk emlegetni.

A bürokrácia és más hasonló jelentésű fogalmak történetileg kialakult tartalma azonban több rétű, és a különböző jelentések történeti súlya és általánossága is különbözőképpen alakult. Marx például a bürokrácia olyan sajátos vonásait emelte ki — többször is foglalkozott, ha érintőleg is e kérdéssel — amelyek már önmagukban is több rétű jelenséget takarnak. Ilyen sajátos vonásként állapította meg Marx a bürokrácia *formatiszteletét*, a *hivatali, sőt az egyes hivatalnoki érdekek államérdekként való felfogását:* „Az államcélok bürócélokká, illetve a bürócélok államcélokká változnak", vagy: „Ami az egyes bürokratát illeti, az államcél az ő magáncéljává lesz, *magasabb posztok hajszolásává*, karriercsinálássá..." Ebben a néhány sorban is megtaláljuk a bürokrácia problematikájának két jelentős elemére való utalást, a bürokratikus munkastílus egyik leglényegesebb összetevőjét, a formális viselkedéssé váló szabálytiszteletet és azt a körülményt, hogy a bürokratikus szervezet sajátos léténél, érdekeinél fogva képes az állami érdekek önérdek szerinti transzformálására. Ez utóbbi momentum egyébként az, amelyre a bürokrácia *„krácia"*, azaz uralom jelensége is visszavezethető.

Marx munkásságának jellegéből következik, hogy a bü-

* K. Marx: „A hegeli államjog kritikája." Lásd *Marx – Engels* Művei. 1. köt. Bp. 1957. 250 – 251. old.

rokrácia problémáival foglalkozva, másutt is lényegében e két elemet, a szó e két jelentését elemzi, és nem taglalja a kifejezés harmadik, ismét csak lényeges jelenséget takaró értelmét, mely a *sajátos szervezési formában* jelentkezik.

A fogalom további történeti sorsa sajátságosan alakult. A marxista társadalomtudomány az eredeti marxi kritikai álláspontból kiindulva, szükségszerűen a kritikai elemet fejlesztette. Ennek megfelelően a marxista társadalomelméletben, szociológiában, politikában a bürokrácia kifejezést részint a megdöntött polgári állam, részint a jelenkori tőkés állam szervezésével, illetőleg annak „bürokratikus felépítettségével" azonosították, másfelől egyenlőségi jelet tettek a szocialista államapparátus munkájában jelentkező, a megdöntött állam apparátusának munkastílusával, illetőleg annak maradványaival összekapcsolt hibák elleni küzdelem és a bürokratikus munkastílus elleni harc kifejezése közé. Nem került elemzésre — egészen a legutóbbi évekig — a bürokratikus szervezési forma jelentősége, a bürokratikus uralom lehetősége és feltételei a szocialista társadalomban, éppen ezért kevéssé volt célravezető a bürokratikus munkamódszer elleni elméleti és gyakorlati küzdelem.

A polgári szociológia fejlődésében e fogalom különféle értelmének sorsa több tekintetben is másként alakult. Max Weber munkásságában, amelyben először találkozunk e probléma alapos szociológiai elemzésével, a bürokrácia elsősorban egy bizonyos sajátos jegyekkel rendelkező szervezési formát jelentett. Olyan szervezetet, amelyet Weber történeti vizsgálatai szerint a pénzgazdálkodás alakított ki, amely legtisztábban a tőkés nagyüzemben és a polgári államban, közelebbről a vilmosi német birodalom államának szervezeti felépítésében formálódott ki. Weber — mint említettük — többször is hangsúlyozta, hogy ez a szervezet magasabb rendű minden megelőzőnél, s hogy az általa megállapított vonásokkal rendelkező bürokratikus szervezet nélkül a modern társadalom igazgatási problémáinak megoldása elképzelhetetlen lenne. Weber nem hagy-

ta megjegyzés nélkül azokat a tényezőket sem, amelyek a bürokratikus szervezet sajátos uralmára vezethetnek. Utalt például arra, hogy a Bismarck által tökéletesített bürokratikus államapparátus — alkotójának megdöbbenésére — túlélte a „vaskancellár" bukását, és sajátos hatalmi pozíciója folytán, állandó feszültséget jelentett a demokratikus intézményekhez való viszonyában is. Mármost igaz, hogy Webert a porosz igazgatási apparátus sajátosságai érezhetően befolyásolták a bürokratikus szervezet ideáltípusának megalkotásában. Igaz, hogy a bürokratikus szervezet általa rajzolt képe elsősorban ehhez az apparátushoz, tehát egy adott történeti hellyel, vonásokkal, funkciókkal rendelkező apparátushoz kapcsolódott. Mindez azonban nem jelenti, hogy a weberi elméletben, a bürokratikus szervezet általa rajzolt képében *csak* a porosz hivatali apparátus idealizálását kellene látnunk, vagy meg kellene elégednünk azzal a kifejezés szó szerinti értelmében vett megállapítással, hogy a bürokrácia a hivatalnokság uralmát jelenti, azaz a weberi elmélet semmi mást nem fejez ki, mint a porosz hivatalnoki kar uralmát. Világos, hogy az adott helyzet, a porosz bürokratikus államapparátus léte és tevékenysége csupán *történeti alkalmat* adott Weber számára elméletének kibontakoztatására. Ha tehát csak ebből kiindulva ítélnénk meg a bürokrácia fogalmát, és ezen az alapon értékelnénk a Weber által megállapított jellemző jegyeket, szükségszerűen egy bizonyos történeti szituáció tartalmát tennénk meg a fogalom elvi tartalmává, vagyis összetévesztenénk a jelenséget a lényeggel, a fogalom történetileg is általánosabb értelmével.

Történetileg általánosabb értelmével, mondhatjuk, mert a Weber által megállapított sajátosságok ma is jellemzik elsősorban az igazgatási, de szinte minden más szakapparátust, tevékenykedjenek azok akár gazdasági, akár politikai szervezetekben. Ezek a jellemző vonások, mint például a hatáskörök szervezett rögzítettsége, a hierarchikus felépítettség, az iratokra, azaz az írásbeliségre alapozó ügyvitel, vagy

az a tény, hogy a hivatali teendők ellátása szakma, amelyet személyileg szabad hivatalnokok mint dologi jellegű kötelezettséget, meghatározott hivatali hatáskörrel, szakkvalifikáció alapján történő kinevezéssel, a hierarchikus rangnak megfelelő fizetés ellenében teljesítenek stb., ha nem is produkálják azt az ideális, gépszerű pontosságú ügyintézést, ahogyan azt Weber feltételezte, illetőleg ideáltípusában megrajzolta, ha hatnak is más, éppen a szociológia újabb fejlődése által feltárt jelenségek, mégis megtartották jelentőségüket a szervezetek mai felépítésében, és különösen az állami (elsősorban igazgatási) szervezetek munkájában. A bürokratikus szervezet weberi képét ma már természetesen több vonásában kiegészítették, részleteiben is jobban feltárták, de alapjaiban a mai modern társadalom szervezeteinek túlnyomó többségére is jellemző maradt.

A „bürokratikus" kifejezés három értelméből (amelyek egyébként jelenségként is összefüggnek, és a történeti körülményeken múlik, hogy az adott korban és társadalomban melyik jelenség válik jellemzővé) ma elsősorban a *szervezeti jelentése* emelkedik ki, jóllehet a másik két értelmezéshez tartozó jelenségeket is intenzíven vizsgálják a szociológiában. Ha tehát tudományos értelemben használjuk a kifejezést (legalább ekkor, de a hétköznapi használatban is kívánatos volna), mindig kellő differenciáltsággal kell szólnunk a fogalomról magáról és az általa takart jelenségekről is. A marxista szociológiának fontos feladata e jelentések és jelenségek szocialista társadalomban való helyzetének vizsgálata. A bürokratikus szervezetnek a szocialista társadalomban található sajátos formájára, a másféle szervezési típusokkal való összefüggésére, azokkal való egybevetésére még csak a kezdeti lépések történtek meg. Éppen ezért a marxista szociológia, a politikai és a jogtudomány viszonylag keveset tett még a szocialista társadalomban dolgozó szervezetek munkájában fellelhető (pejoratív értelemben vett) bürokratikus vonások kötöttségeinek, természetének, kiküszöbölésük lehetőségeinek feltárása érdekében. Szinte

teljesen hiányzik a bürokratikus uralom szocialista viszonyok közötti lehetőségeinek, az ezzel összefüggő vagy esetleg erre vezető folyamatoknak az elemzése.

Rövid összefoglalásképpen megjegyezhetjük, hogy a bürokratikus szervezet elsősorban meghatározott szervezési forma, amely a történelem során fejlődött ki, és amely alapjaiban ma is él. Mint formának különböző tartalma lehet, és ez a tartalom az adott társadalmi-gazdasági alakulattól, illetőleg ezen belül az adott történeti-társadalmi szituációtól függ. Elsősorban ez a társadalmi tartalom az, amelynek talaján a fogalomhoz tartozó másik két jelenség, a bürokratikus hatalom és a pejoratív értelemben vett bürokratikus munkamódszer kifejlődhet. Világos azonban, hogy a bürokratikus szervezési formában mindkettőnek a lehetőségei jelen vannak, és többé-kevésbé valóságos megjelenésük a történeti-társadalmi viszonyok alakulásától függ. A bürokratikus hatalom ilyen jelenségére mutatott rá például Marx a 19. század második felének franciaországi viszonyaival kapcsolatban, vagy sok tekintetben ilyen hatalom is jelentkezett a szocialista társadalmakban a személyi kultusz éveiben. Az elmondottakból következik, hogy a „bürokratikus" fogalom háromfajta lehetséges értelmének konkrét megközelítése múlhatatlanul konkrét történeti elemzést igényel, azoknak a társadalmi-történeti viszonyoknak a konkrét elemzését, amelyekből a „bürokratikus" fogalommal takart jelenségek egyik-másik elemének fokozottabb érvényesülésére vezető tendenciák kialakulhatnak.

4. A SZERVEZET ÉS A TÁRSADALOM VISZONYA

A szervezet és a társadalom viszonyának tárgyalásakor talán már a kérdésfeltevés maga is erőszakoltnak tűnhet. Hiszen a szervezet konkrét megjelenésében eleve a társadalomhoz tartozik, annak része. Éppen részvoltából követ-

kezik azonban, hogy az egésszel valamilyen viszonyban áll, s a viszonylagos önállósága — amely a szervezet egyik sajátossága — csak megerősíti a kérdésfeltevés indokoltságát.

A szervezet, amely önmagában is részek funkcionális kapcsolatát, rendszerét jelenti, mint egység szintén funkcionális módon is kapcsolódik a társadalom egészét alkotó „rendszerhez". Lényegét és működését tehát a két viszony, a *társadalom egésze által való determináltság* és a *társadalomhoz való funkcionális kapcsolódás* világítja meg.

A szervezetekre vonatkozó szociológiai vizsgálódások eddigi története során a társadalom és a szervezet viszonyát különbözőképpen értékelték. Már tudjuk, hogy a szervezetek első szociológiai kutatója, Max Weber, a történelem során egyre inkább kiteljesedő racionalitás példáját látta a szervezetek megjelenésében és munkájában. A bürokratikus módon szervezett apparátus nélkül a modern társadalom tömegigazgatása elképzelhetetlen — hangsúlyozta Weber —, mert csak ez biztosíthatja a munka kontinuitását, a szakértelmet, és vele szemben az igazgatás bármely típusa csak dilettantizmus lehet. Egy teljesen kifejlődött bürokratikus apparátusnak Weber szerint olyan tulajdonságai vannak mint egy gépnek: precízen, gyorsan, egyértelműen dolgozik, személyekre való tekintet nélkül, a racionalitás szabályai szerint, s ennek legtisztább példája a magánkapitalista nagyüzem kialakulása. Nem kétséges, hogy ez a weberi kép sok tekintetben a valóságot tükrözte, ha bizonyos vonatkozásban el is tért attól. Mert jóllehet Max Weber ideáltípusként alkotta meg a bürokratikus szervezet fogalmát és sajátosságait (olyan típusként tehát, amely teljes tisztaságában empirikusan nem létezik, mégis az ideáltípus bizonyos fokig az „ideálist" is jelentette számára, noha természetesen ő is talált e szervezetek és a társadalom kapcsolatában problematikus elemeket. Elismerte például, hogy a kétségtelen technikai előnyök mellett a bürokratikus szervezet szembe kerülhet a demokratizmussal. Ezt eredményezheti a szakképzett hivatalnoki kar privile-

gizálódása, a szervezet uralma az őt vezetni hivatott testületi-képviseleti szerv, például a parlament fölött stb. Az azóta eltelt időben, amidőn a szervezeteket Webernél sokoldalúbban, s nem csupán a rájuk vonatkozó formális szabályok alapján, hanem tényleges működésük, az így keletkezett jelenségek alapján is megvizsgálták, több olyan jelenséget tártak föl, amelyek megbontják a Weber által rajzolt ideális képet, s a szervezet és a társadalom viszonyában is jóval problematikusabbnak mutatják a helyzetet. Mégis, a Webert közvetlenül követő évtizedekben a szociológiának a szervezet és a társadalom viszonyáról adott képében a racionális munkaszervezés eszméje tükröződött, a szervezetek szerepét a társadalom és az ember nézőpontjából egyaránt általában pozitívan értékelték.

Ma viszont nem egy nyugati szociológus szinte fenntartás nélkül legalább annyira negatívnak látja a szervezetek szerepét és jelentőségét a társadalomban, amennyire pozitívnak értékelte Weber. Lássuk a legjellemzőbbet. William Whyte amerikai szociológus, aki „A szervezeti ember" [The Organization Man] címmel írt könyvet, a mai társadalom egyik legfontosabb vonásának az új etika, a „társadalmi etika" kialakulását és eluralkodását tartja. A társadalmi etikának szerinte három fő eleme van: a hit abban, hogy a csoport minden alkotó tevékenység forrása; a hit abban, hogy a valahová tartozás az egyén legfontosabb szükséglete; végül a hit abban, hogy a tudomány is a valahová tartozás megvalósításának eszköze. Whyte ennek a társadalmi etikának a kibontakozását az ún. protestáns etika hanyatlásával kapcsolja össze. A protestáns etika volt az — írja —, amely akár létrehozta a kapitalizmust, ahogyan Weber állítja (bár itt Whyte kissé leegyszerűsíti Weber gondolatmenetét), akár pedig a kapitalista gazdálkodás és a társadalom következménye, mindenképpen egységet teremtett az egyén által kívánt és a tőle elvárt magatartás között. Ilyen egység nélkül, mondja Whyte, nem fejlődhetett volna ki az egyéni vállalkozás, és vele az egész kapitalista rend. Ezzel szem-

ben a mai társadalom, amelyre a nagy szervezetek nyomják rá bélyeguket, tulajdonképpen csupán az alkalmazkodást, a csoporthoz, a szervezethez való tartozást kívánják meg az egyéntől, olyan konformizmust, amelyre a szervezeti és a szervezeten kívüli élet nem csupán felkészíti, de kényszeríti is.

Whyte tehát a szervezetet, és ami több ennél, azt a társadalmat, amelyben a szervezetek elszaporodtak és eluralkodtak, tulajdonképpen az egyén ellenségének tartja, és kuzdelemre kíván inspirálni, nem a szervezetek ellen – mert ez utópia lenne –, de a szervezetek „imádata", a feltétlen alárendeltség, a konformizmus ellen. Whyte ily módon erősen morális hangsúllyal kezeli a kérdést, de mások, akik a szervezet és a társadalom, a szervezet és az ember viszonyát sokkal inkább szociológiai vagy éppen pszichológiai oldaláról és ilyen irányú kutatások alapján közelítik meg, szintén eljutnak hasonló következtetésig. A nagy és komplex szervezetek – állapítják meg – a személyiség deformálására vezetnek. Olyan elvárásokat alakítanak ki és képviselnek ugyanis, amelyek megfosztják az egyént személyisége teljes kifejtésétől, elidegenítik munkájától, konfliktusokra vezető kudarcélményeket váltanak ki benne, vagy más olyan pszichikus folyamatokat indítanak el, amelyek eltorzítják az ember tudatát és magatartását is. Ezek a kutatók ugyan, mint például Robert Presthus – szemben Whyte-tal –, az ilyen jelenségeket a szervezet diszfunkcionális következményeinek tartják, és távolról sem vetítik a problémát az egész társadalom síkjára vagy erkölcsi térre. Mások, például Chris Algyris amerikai szociológus, a kudarcok és a konfliktusok leküzdését eredményező alkalmazkodási folyamat különböző módjait is vizsgálják, mégsem hanyagolhatják el a szervezet más diszfunkcionális jelenségei mellett az ilyen, pszichológiailag sokszor negatívan megnyilvánuló következményeket sem. Világos, hogy az ilyen és hasonló következmények társadalmilag is eléggé ismertek már ahhoz, hogy a szervezetek egyértelműen pozitívnak te-

kintett társadalmi szerepét és jelentőségét kérdésessé tegyék.

Nem kétséges, hogy könnyű — és sok vonatkozásban igaz is — lenne ezeket a jelenségeket egyértelműen a tőkés társadalom viszonyainak számlájára írni, pusztán a kapitalizmus ellentmondásai következményeinek tekinteni, és például Whyte általános társadalmi szintre emelkedett morális kritikájával azonosulva a kérdést ilyen módon kezelni. Ennek a magatartásnak azonban kettős akadálya is van. Egyrészt nem vitás, hogy a szervezetek elszaporodásával negatív jelenségek is együtt járnak — részben ezek adják a pejoratív értelemben vett bürokratizmus és szélesebb társadalmi következményének tartalmát. Másrészt azonban a szervezetek megjelenése, jelentőségük növekedése *szükségszerű folyamat*. Az emberi munkamegosztás állandó differenciálódással járó fejlődésében a szervezetek általában olyan célok érdekében jöttek létre, olyan feladatok ellátására hivatottak, és olyan szükségleteket elégítenek ki, amelyeket más módon nem lehetne elérni, megoldani és kielégíteni. Nem arról van szó természetesen, hogy minden egyedi szervezet létrehozása szükségszerű, tehát az általa teljesített funkciót más módon nem lehetne ellátni. Különösen egy központilag erősen irányított társadalomban — amilyen például a szocialista társadalom is — áll fenn a veszély, hogy objektív folyamatokat valamilyen okból helytelenül értékelve, nem megfelelő célra vagy nem megfelelő struktúrával alakítanak ki szervezetet, illetőleg olyan folyamatokat fognak össze formálisan is szervezetben, amelyek a maguk spontaneitásában megfelelőbben alakulnának.

A társadalom fejlődése, a munkamegosztás folyamata azonban csupán egyik objektív eleme a szervezet és a társadalom viszonyának. E viszony humán oldaláról, abból, hogy a szervezeteket végső soron emberek alkotják, következik, hogy a szervezetek az egyének számára is másképpen nem pótolható funkciókat teljesítenek. A fejlett, egyre inkább automatizálódó iparral rendelkező társadalomban például a szervezeteken kívül aligha képzelhető el más mun-

kakeret az egyén számára. Ismeretes az is, hogy a szervezetek kulturális és társadalmi funkciókkal rendelkeznek, rajtuk keresztül sokrétűen kapcsolódik a modern ember a társadalomhoz. Általánosan is elmondhatjuk tehát, hogy az ember igen sok igényét és szükségletét másképpen, mint a szervezetek által, nem elégíthetné ki. Így ha esetenként igaz is, hogy a szervezetek egyes vonásai, jelenségei az egyénre pszichológiailag deformálóan hatnak, még inkább igaz, hogy az egyén személyiségét a szervezetek differenciált sokasága nélkül nem fejleszthetné ki.

Mindez arra indít, hogy ne fogadjuk el teljesen Whyte morális színezetű kritikáját még a tőkés társadalomra vonatkozóan sem. De azzal se elégedjünk meg, hogy az általa említett jelenségek csak a tőkés viszonyok között fordulnak elő. A szervezetek — ahogyan a mindennapos példák is mutatják — a szocialista társadalomban is megnyilvánulhatnak diszfunkcionális következményekkel, és e következmények sorában káros pszichológiai hatások, sőt bizonyos, a szükségesnél nagyobb konformizmus is megtalálható. A morális kritika helyett, a szervezetek negatív jelenségeinek a tőkés viszonyokkal való magyarázata helyett sokkal célravezetőbb és humánusabb is a jelenségek okainak, megnyilvánulási formáinak, társadalmi feltételeinek feltárása, általánosabban: a szervezet és a társadalom viszonyának, a szervezet belső sajátosságainak tisztázása.

A társadalom és a szervezetek viszonyát két irányból közelíthetjük meg: egyrészt mindenekelőtt fel kell ismerni a *társadalom egészének meghatározó jellegét a szervezet egésze, struktúrája, funkciói stb. vonatkozásában* is, másrészt vizsgálni kell azt a *funkciót, amelyet a szervezet a társadalom irányában ellát,* illetőleg vizsgálni kell *e funkció teljesítésének folyamatát* és a közben adódó jelenségeket.

A szervezet — bármilyen tartalommal rendelkezzék is, bármilyen egyedi formában jelenjék is meg — a társadalom makrostruktúrájában helyezkedik el, végső soron tehát ez határozza meg. Sőt, éppen minthogy a célszerűség érdeké-

ben a szervezeteket tudatosan hívják életre, s a struktúrát, illetőleg a működésére vonatkozó előírásokat formálisan alakítják ki, a szervezeteket közvetlenebbül határozza meg a társadalom egésze, mint például a nem formális csoportokat. A társadalom egészének meghatározó ereje természetesen áttételesen érvényesül. Tőkés társadalomban például a társadalom gazdasági szerkezetében végbemenő folyamatok spontánabb módon hatnak szervezetek kialakítására, jóllehet ez a hatás a tőkés osztály bizonyos csoportjainak, szervezeteinek, egyebek közt a tőkés államnak az intézkedésén keresztül érvényesül. (Például a monopolizálódás mint alapfolyamat, magával hozta a nagy gazdasági szervezetek kialakítását.) A szocialista társadalomban a szervezetek túlnyomó része — akár politikai, akár gazdasági jellegűek — közvetlenül *állami elhatározásból, állami akaratnyilvánítás* útján létesül, így politikai akarat jelentkezik a nem politikai szervezetek létrehozásában és irányításában is. Mivel a politikai akarat kialakítása egyrészt csoportjellegű (s a csoportoknak sajátos érdekeik is vannak), másrészt az objektív folyamathoz képest véletlen elemek is befolyásolhatják, közrehat a konkrét történeti szituáció is — a szervezetek létrehozása és irányítása különösen *tudatos*, ami egyszersmind szubjektivitás veszélyével is jár.

A szervezetek létrehozását és irányítását ilyen módon a társadalom áttételesen meghatározza. *Ez nem jelenti azonban, hogy a szervezetnek magának nincsenek bizonyos vonatkozásokban önálló érdekei és sajátos jelenségei, amelyek működésére is kihatnak.* Ebből következik, hogy a szervezetek jelenségei nem ismerhetők meg csakis a felépítésükre és működésükre vonatkozó szabályok tanulmányozása útján, hanem vizsgálni kell a formális struktúra mellett az azzal szemben vagy amellett kialakuló tényleges struktúrájukat és tevékenységüket is.

A már létrejött szervezetnek tehát *sajátos csoportérdekei is vannak.* Nincs szó természetesen arról, hogy ezek az érdekek szükségképpen szemben állanak a társadalom álta-

lános érdekeivel, vagy például politikai szervezet esetében a képviselt osztály érdekeivel — ahogyan ezt Robert Michels állította a politikai pártokkal kapcsolatban —, de a szervezet működésében az általánoshoz viszonyítva sajátos érdekek is érvényesülnek. Adott esetben persze ezek az érdekek szembe is kerülhetnek általánosabb érdekekkel. (Jó példa erre egy-egy vállalat esetében tapasztalható ellenállás a már bejáratott munkamenethez, gépekhez stb. képest újat jelentő módosításokkal szemben, amelyek átmenetileg zavarják a megszokott munkamenetet, és esetleg a vállalat vezetőinek vagy dolgozóinak anyagi érdekeit is érintik.) Egyes esetekben — Magyarországon is — bizonyos fokig jogszabály is figyelembe veheti a szervezet sajátos érdekeit, legalábbis egyes szervezetek vonatkozásában. (Amidőn például bizonyos hivatalos minőségben elkövetett vagy egy szervezet munkáját érintő bűncselekmények elkövetői csak sajátos felhatalmazás alapján vonhatók felelősségre.) Szervezeti érdek mutatkozik meg a szervezet önfejlődésében, bizonyos kisebb jelentőségű jelenségekben (például a költségvetés által biztosított anyagi lehetőségek mindenképpeni felhasználása, felesleges státusigénylés, vállalati ellenállás a létszámcsökkentéssel, üzemeknek a fővárosból való kitelepítésével szemben stb.), sőt esetenként egyes, a szervezet tevékenységi körébe tartozó feladatok megoldásában is. Nem mutatható ki természetesen a sajátos szervezeti érdek minden elintézett ügydarabban, s azt sem lehet állítani, hogy a sajátos szervezeti érdek általában tudatosan jut kifejezésre, vagy hogy minden vonatkozásban kialakul, létét és hatását azonban nem tagadhatjuk. A sajátos szervezeti érdek természetesen távolról sem csupán negatív jelleggel nyilvánulhat meg a társadalom egészének szempontjából. Sőt ennek az érdeknek felismerése hatásos szervezési alapelvként is jelentkezhet. Az új gazdaságirányítási rendszer kialakítása során nálunk éppen a szervezet sajátos egyedi érdekeit is fel kívánjuk használni az egész társadalom célját szolgáló szervezeti rendszer kiépítésében.

Miután a szervezet struktúrája és működése emberekben, emberi tevékenységben ölt testet, a társadalom meghatározó ereje a *konkrét individuális viszonyok* útján is érvényesül. A szervezet működésében, a szervezeti célok mellett a konkrét individuális célok is jelen vannak, és ha ezeket az elemzés során meg is különböztethetjük, a szervezet működésében korántsem egymástól élesen elválva jelennek meg. A szakirodalomban ma már általánosan ismert, hogy az individuális viszonyok, az egyéni ambíciók stb. közrejátszanak a célok és a módszerek kiválasztásának alapvetően racionális folyamatában is, s ebben a körben egyaránt kifejeződnek az egyén szervezeten belüli tapasztalatai, az egyénben valamilyen tudatos, illetőleg nem vagy kevésbé tudatos elképzelést alakítanak ki arról, hogyan közelítse meg napi problémáit a szervezeten belül, hogyan oldja meg azokat. Az egyén szervezeti működésének szélesebb társadalmi meghatározottsága azonban a társadalom makrostruktúrájának és az adott társadalmi-történeti szituációnak tényezőit, sajátosságait is beviszi a szervezeti tevékenységbe, jóllehet természetesen sok tekintetben az egyén individuális viszonyain, érdekein, céljain megszűrve. Ha azonban a szervezet a társadalom által meghatározott, de külön érdekekkel, bizonyos fokú önmozgással rendelkező intézmény, amelynek működése általában az egész társadalomhoz viszonyítva kis számú egyén magatartásában realizálódik, akkor nagyon is helyénvaló a kérdés: van-e módja a társadalomnak arra, hogy ellenőrizze a szervezetek működését. Ez a kérdés a modern társadalom viszonyai között, amidőn a szervezetek vezetése és működése fokozott szakértelmet és specializált munkát igényel, különösen indokolt, hiszen általában még a társadalom szélesebb rétegei számára kifejlesztett demokratikus formák sem — vagy nem mindig — képesek a laikus társadalom hatékony ellenőrzési tevékenységének megvalósítására.

Az állami szervezetek rendszerének hierarchikus felépítettségéből adódó, illetőleg egyes specializált szervek út-

ján történő ellenőrzés az állam által képviselt sajátos érdekek következtében nem azonos a társadalom *közvetlen* ellenőrzésével. Még akkor sem, ha a formalizált keretek közötti kontroll eddig sok vonatkozásban csak így valósult meg. A társadalom egésze részéről kialakuló ellenőrzés általában nem vagy kevéssé formalizált, és többnyire spontán jelleggel, az emberek mindennapi gyakorlatában valósul meg. A gazdasági szervezetek társadalmi ellenőrzése például sok tekintetben kifejezésre jut az emberek fogyasztási magatartásában (jóllehet természetesen az is irányítható, és sokszor irányított is éppen e szervezetek által, gondoljunk például a reklám társadalmi szerepére), a politikai szervek tevékenységének „ellenőrzése" a politikai hangulat alakulásában, esetleg spontán cselekvésben vagy sajtó és más tömegközlési eszközök útján történő állásfoglalásban stb. Mind a gazdasági, mind a kulturális vagy politikai szervezetek tevékenysége az emberi viszonyok közegében valósul meg, amelyek rugalmasak és alakíthatóak ugyan, az emberek állásfoglalása azonban, ha esetleg csak hosszabb idő múltán is, negatív és pozitív előjellel egyaránt befolyásolja e szervezetek működését.

Leegyszerűsítés lenne ugyan a formalizált kontrollt a „bürokratikus" vagy állami ellenőrzéssel és a nem formalizált kontrollt a társadalmi ellenőrzéssel azonosítani, de bármilyen formái fejlődjenek is ki a társadalmi ellenőrzésnek a jövőben, annyi bizonyosnak tűnik, hogy ez egészében és általában aligha történhet meg a *közvetlen* demokratikus formák között. Márpedig bármilyen közvetett ellenőrzési forma sajátos szervezetet igényel, és mindenfajta választás, amely közvetett demokratikus formáknak szükségszerű velejárója, formális is lehet. Így a formalizált jellegű társadalmi ellenőrzés folyamatában nagyon könnyen megnyilvánulhatnak sajátos, a társadalom egészétől eltérő érdekek. Ezek, jóllehet mások lehetnek, mint az ellenőrzött szervezetek érdekei — mégis természetszerűen eltérhetnek az össztársadalom érdekeitől. Amennyire problematikus tehát a

szervezetek — akár politikai, akár gazdasági szervezetekről legyen is szó — társadalmi irányítása (egyes szervezetek esetében, minthogy kifejezetten partikuláris érdekekhez kötődnek — például a politikai pártok esetében —, ez a kérdés fel sem vetődhet), csaknem annyira problematikus formalizált társadalmi ellenőrzésük is.

A szervezet és a társadalom viszonyának másik oldala lényegében a kettő közötti *funkcionális kapcsolat.* Abban, hogy a szervezetet a társadalom határozza meg, már kifejezésre jut a szervezet funkcionális meghatározottsága is, mégis külön meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy a szervezet a társadalomban ténylegesen milyen funkciót tölt be, és ezt hogyan teljesíti. A szervezetet — mint tudjuk — valamilyen cél érdekében, valamilyen feladat ellátására hozzák létre. A szervezet felépítésére és tevékenységére vonatkozó formális előírások, szabályok tehát szoros kapcsolatban vannak az elérendő céllal, ily módon a szervezet keretében megnyilvánuló emberi tevékenység *ideálisan* a szervezet céljaihoz kapcsolódik. Közelebbről ez azt jelenti, hogy elvben a szervezetre, felépítésére, működésére vonatkozó minden szabály, és a szervezet tényleges működése, ideértve természetesen a szervezet tagjainak a szervezet működésében megvalósuló individuális magatartását is, teljes egészében a szervezet céljainak, feladatainak megfelelően hat. Ez azonban már megcáfolt feltételezés. A valóság az, hogy a szervezet működése a legjobban és a leggondosabban szabályozott szervezet esetében sem felel meg minden vonatkozásban az ideális képnek.

A szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolatára irányuló kutatások ugyanis olyan tényeket tárnak fel, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy *e viszonyban sem lehet csupán a szervezetre és működésére vonatkozó előírásokból kiindulni.* Max Weber azért juthatott nem csupán ideáltípushoz, de meglehetősen idealizált képhez is, mert csak a formális szabályozásokat tanulmányozta, és nem foglalkozott a szervezet tényleges működése során keletkező je-

lenségekkel és eredményekkel. A tényleges működés során keletkező jelenségek differenciáltabb megközelítéséhez sok tekintetben hozzájárult a strukturális-funkcionális elmélet egyes kategóriáinak alkalmazása. A funkcionális módszer a szervezeti jelenségek megközelítésében sok tekintetben igen jól alkalmazható, hiszen a szervezeteket meghatározott funkció ellátására hozták létre, nyilvánvalóan indokolt tehát azt vizsgálni, hogyan látják el feladataikat, s milyen jelenségek észlelhetők ezzel kapcsolatban. A funkcionalizmus kategóriáit alkalmazva, valamely jelenség vonatkozásában háromfajta funkcionális eredményt különböztethetünk meg: a *manifesztálódott funkció*, a *latens funkció*, valamint a *diszfunkció* jelenségeit. A szervezet manifesztálódott funkciói — tehát a szándékolt és a felismert következmények — nagyjából a szervezet ideális működésének felelnek meg, annak az ideális képnek, amelyet a szervezet céljából adódó formális előírások alapján kialakíthatunk. A latens funkció már olyan következményeket jelent, amelyeket a szervezet alkotói nem szándékoltak és nem is láttak előre, a szervezet működésében tehát mintegy „melléktermékként" jelentkezik. (Említettük már, hogy különösen a szocialista társadalomban, de kisebb arányban másutt is, a termelőüzem, vállalat bizonyos területen belül kulturális és szórakozási centrummá, a társas élet egyik központjává válik. Az üzemnek, vállalatnak ez utóbbi jelenségei a termelést megvalósító manifesztálódott funkció mellett kialakult latens funkciót jelentik.) A nem szándékolt és eredetileg fel sem ismert, tehát latens funkció a megnyilvánulás, a felismerés és a pozitívum elismerése után természetesen szándékolttá is válhat. (Így például tudatosan törekedtünk arra, hogy a termelőüzemek a fent említett társadalmi-kulturális funkciót tudatosan is ellássák.)

A szervezet és a társadalom viszonyában sok tekintetben különösen jelentőssé válhatnak azok a jelenségek, amelyeket a diszfunkció fogalmával jelölhetünk meg. E kifejezésen

a szervezeti tevékenység olyan következményeit értjük, amelyek nem csupán nem szándékoltak és nem felismertek, hanem ezen túl az elérni kívánt céllal *szemben* hatnak, vagy a szervezet e célra irányuló tevékenységét nehezítik. Közismert diszfunkcionális jellegű következmény például a szervezetek sajátosságaiból adódó, de nem kívánt, a pejoratív értelemben vett bürokratikus magatartás, és annak további befolyása a szervezet működésének hatékonyságára. E magatartás egyik típusa az, amelyet a mai polgári szociológia egyik legnevesebb képviselőjének, Robert Mertonnak elnevezése nyomán „túlkonform"-nak vagy „rituális"-nak nevezhetünk, *a formális szabályokkal való teljes, de a célra, az eredményre tekintet nélküli azonosulás.* Merton a következőkben jelöli meg e magatartástípusnak a szervezet strukturális sajátosságaiban rejlő okait: 1. A szervezet hatékonysága megköveteli a felépítését, működését kifejező szabályok pontos megtartását, hiszen csak így érhetők el azok a célok, amelyek érdekében a szervezetet létrehozták. 2. E szabályok iránti merev odaadás azonban magukat a szabályokat változtathatja abszolút értékké a szervezet működését megvalósító individuumok számára. Ez a megmerevedett magatartás viszont — egyéb káros következményei mellett — ellentétben áll a szervezetnek olyan speciális esetekhez való azonnali és hatékony alkalmazkodásával, amelyeket a szabályok szerkesztői nem láthattak előre. 3. Így tehát bizonyos esetekben éppen azok az elemek vezethetnek hatástalanságra, amelyek a szervezet hatékonyságát vannak hivatva szolgálni, és amelyek nélkül a szervezet elképzelhetetlen.

Eddig a manifesztálódott funkcióról, a latens funkcióról és a diszfunkcióról a társadalom és a szervezet viszonyában szóltunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szervezet felépítésében, vagy működésében meglevő elemekből is adódhatnak ilyen differenciált funkcionális következmények, amelyek a szervezet belső életét érintik, de kihathatnak a szervezet és a társadalom funkcionális kapcsola-

tára is. Ilyen eredménnyel járhat például az a tény, hogy a szervezeten belül a formális szabályokon nyugvó struktúra mellett *nem formális kapcsolatok, sőt csoportok* is kialakulnak, amelyeknek hatása természetesen a szervezet munkájában is érezhetővé válik. Ezekkel a problémákkal azonban a szervezet belső jelenségeivel kapcsolatban foglalkozunk.

Ám bármennyire differenciált jelenségekkel találkozzunk is a szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolatában, bármily jelentős tényeket tárjunk is fel a latens funkció és a diszfunkció kategóriáinak segítségével, s bármennyire is vizsgálat alá kell vennünk a szervezetnek a vonatkozó szabályoktól eltérő vagy azokkal éppen szemben álló működése során keletkező jelenségeket, nem szabad elfelejteni, hogy a *szervezetek és a társadalom funkcionális viszonyában általában mégis a manifesztálódott funkció a lényeg.* Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert az újabb vizsgálatok a kizárólag szervezeti normákra alapozó kutatások reakciójaként sokszor elsődlegesen a diszfunkcionális következmények feltárására törekednek. A nyugati politikai szociológiában elvileg is megjelent már olyan nézet, amely szerint a politikai szociológiát elsősorban a politikai jelenségek és szervezetek *latens funkciója és diszfunkciója érdekli.* Aligha kaphatunk azonban így — ahogyan pusztán az ellenkező felfogás alapján sem — teljes képet a szervezetekről, a szervezetek és a társadalom kapcsolatairól. Mindezen problémákat csakis a szervezet funkcionális jelenségei teljességének tanulmányozása alapján érthetjük meg.

5. A SZERVEZET BELSŐ TÁRSADALMI JELENSÉGEI

A szervezet belső jelenségeinek kereteit a struktúrára, a működésre vonatkozó, formálisan is meghatározott, általában kívülről megállapított normák, előírások adják meg.

Ezen túl azonban a szervezet működése során is keletkeznek olyan formális és nem formális szabályok, amelyek elvárásokat fejeznek ki a szervezet működését megtestesítő emberekkel szemben. A normák egy része a hierarchikus felépítettségből adódik, másik — méghozzá igen jelentős részük — technikai jellegű, ezek a végzendő munkafolyamat tartalmát jelentik, tehát a leginkább speciálizáltak, ismét más részük pedig a szervezet tagjainak általános magatartására vonatkozik. Ez utóbbi csoportba tartozó magatartásszabályokat ismét megállapíthatják kívülről, ilyenek például a köztisztviselőkre vonatkozó jogszabályok és a köztisztviselő viselkedésével szembeni társadalmi elvárások, de kialakulhatnak a szervezet belső viszonyai, hagyományai alapján is. Ám, miként már többször említettük, a szervezeten belül is találhatunk csoportokat, amelyeknek nem formális szabályai szintén több-kevesebb elvárást jelentenek az egyén számára. A szervezet tevékenysége és e tevékenységet magatartásában kifejezésre juttató egyén helyzete a szervezeten belül attól függ, hogy az egyének mennyire azonosulnak ezekkel a normákkal, illetőleg a többféle — esetleg ellentmondó — elvárások közül melyik csoporthoz tartozókat teszik leginkább magukévá. Az egyén vonatkozási kerete tehát a szervezeten belül is differenciált lehet, de minél differenciáltabb, mennél több ellentmondást tartalmaz, annál inkább károsan hathat a szervezet munkájára, és válthat ki káros pszichikus hatást a szervezetet alkotó egyénekből is.

Minthogy a szervezet bizonyos cél elérésére, feladatok teljesítésére hivatott, formális struktúrájú csoport, ebből következően *belső funkcionális kötelékeit* tudatosan, a szervezet egészének funkcióját figyelembe véve alakítják ki. E kötelékek lényegében a szervezet formális struktúráját jelentik, s kialakításuk általában bizonyos szervezési elvek figyelembevételével, felhasználásával történik. Ezeknek a szervezési elveknek a kutatása azonban már túlvezet a szociológián, lényegében ez a szervezéselmélet és a szervezé-

tekkel foglalkozó jogtudományi ágak feladata. (Ezek a tudományok természetesen felhasználják a szociológia tudásanyagát, a szociológia viszont a szervezetekre vonatkozó kutatásain belül a szervezési elveknek megfelelően kialakított szervezetek társadalmi jelenségeivel foglalkozik.) Ha tehát a szervezet bizonyos funkciót vagy funkciókat tölt be a társadalom egészében vagy annak egy részén belül, a *szervezet* éppen így *önmagában is funkcionális egységkeret, rendszer* bizonyos tevékenység számára, amelyen belül a szervezet egyes részei, a szervezeten belüli pozíciók és a hozzájuk kapcsolódó szerepek bizonyos részcélokkal, részfeladatokkal függnek össze. E céloknak és feladatoknak megfelelően alakulnak ki a szervezet egyes formálisan megállapított alcsoportjai (például főosztályok, osztályok, csoportok, gyárrészlegek, műhelyek stb.), és ezek köré csoportosulnak — a belső formális tagozódásnak megfelelően — a szervezet kötelékrendszerét alkotó státuszpozíciók, illetőleg a hozzájuk fűződő szerepek. A célok elérése, a feladatok ellátása azonban attól függ, hogyan teljesítik az egyének e kötelékrendszerből adódó szerepeiket. Lényegében ez adja meg a tartalmát a szervezet fogalmával kapcsolatban elmondott ama meglehetősen elvont megállapításnak, hogy a szervezetet bizonyos funkcionálisan egybekapcsolódó részek rendszereként foghatjuk fel. E rendszerről azonban nem elég csupán annyit tudnunk, hogy funkcionálisan egymásba kapcsolódó részekből áll, hanem nagyon lényeges, hogy e részeknek különböző jelentőségük van a szervezetben testet, formát öltő rendszerben.

William Scott — akire e fejezet első lapjain már hivatkoztunk — éppen ezt az utóbbi szempontot, a különböző szervezeti jelenségek egymástól eltérő súlyát és jelentőségét hagyta figyelmen kívül, amidőn a szervezet belső jelenségeit minden súlyozás nélkül az alábbi módon csoportosította: 1. az egyén és személyiségi struktúrája, amelyet magával hoz a szervezetbe; 2. a funkciók formális elrendezése, amely lényegében a szervezet formális organizá-

ciója, a munkafeladatok összefüggő szabályozása; 3. nem formális organizáció, az egyének és az egyének által alkotott nem formális csoportok interakciói, az ezeken alapuló elvárások; 4. a státusz- és szerephálózat; 5. a szervezet munkájának fizikai környezete. Hangsúlyozzuk, ezek az elemek valóban mind jelentősek, mindegyikük belevisz valamilyen sajátosságot a szervezet munkájába, amelyet nélkülük és sajátos hatásuk nélkül nehéz volna reálisan megmagyarázni. Mégis e jelenségek nem egyforma intenzitással és fontossággal nyilvánulnak meg a szervezet tevékenységében. A magunk részéről a státusz- és szerephálózat jelentőségét emelnénk ki, mert e hálózatban sok tekintetben a többi elem is testet ölt. Hivatalos és formális előírások adják meg e hálózat lényegét, jelölik ki a státuszpozíciókat és határozzák meg a pozíciókhoz fűződő elvárásokat és normákat, amelyek viszont a szerep tartalmának lényegét jelentik. A nem formális szervezet jórészt ezt a hálózatot alakítja tovább, amennyiben a maga elvárásait is hozzáadja a szerepek tartalmához, illetőleg ezt a hálózatot egészíti ki — részben harmonikusan, részben konfliktusokat vagy konfliktuslehetőségeket teremtve — a maga státuszpozícióival és a hozzájuk kapcsolódó szerepekkel. Végül az egyén sajátos viszonyai, személyisége és személyi körülményei hatnak közre abban, hogyan értékeli saját státuszpozícióját a szervezeten belül, hogyan alakítja ki felfogását saját szerepéről vagy szerepeiről, és végső soron hogyan teljesíti feladatait a szervezeten belül. A státusz- és szerephálózat a szervezet céljainak, a munkamegosztás, a koordinálás, a vezetés és az ellenőrzés követelményeinek megfelelően *hierarchikus struktúrát* ad a szervezeten belül. S hierarchikus jellegű sok tekintetben a formális struktúrát kiegészítő, vagy azzal szemben álló nem formális státusz- és szerephálózat is.

Mielőtt azonban a hierarchia kérdéseivel foglalkoznánk, rá kell mutatnunk arra — minthogy ennek a későbbiek során is jelentősége van —, hogy a szervezeten belüli funkcio-

nális kötelékekre is áll mindaz, amit a funkciót illetően a szervezet és a társadalom funkcionális kapcsolatával összefüggésben elmondottunk. A funkcióval kapcsolatos sajátos jelenségek tehát a *szervezeten belül is* megnyilvánulnak, így a formális struktúra egyes elemeiből, a működésre vonatkozó előírásokból is adódhatnak latens vagy diszfunkcionális következmények. Érdekes példával szolgálnak erre Peter Blau amerikai szociológus vizsgálatai, aki a munkateljesítményekre vonatkozó statisztikai ellenőrzés belső követelményeit tanulmányozta egy állami igazgatási egységben. A statisztikai jelentések természetesen elősegítik a szervezet racionális működését, lehetőséget adnak a vezetés számára a munka pontos elemzésére stb. Bevezetésük azonban az adott esetben mégis diszfunkcionális következménnyel is járt, amennyiben olyan versenyszellemet alakított ki az alkalmazottak között, amely károsan változtatta meg a szervezeten belüli munkakapcsolatokat. Annyira, hogy szükségessé vált a verseny elleni szervezett küzdelem. Ezzel együtt viszont a statisztikai jelentések bevezetése latens funkcióként elősegítette a sine ira et studio ügyintézés szellemét, amely ismét csak lényeges sajátossága a szervezetek racionális munkájának. Így például a munkateljesítmények statisztikai adatszolgáltatáson alapuló ellenőrzése sokkal eredményesebben hatott a faji megkülönböztetéssel szemben, mint a kifejezetten erre irányuló rendelkezések.

A státusz-szerep hálózatról szólva, a szervezetek egyik fontos jellemzőjeként jelöltük meg, hogy ez a funkcionális kötelékeket kifejezésre juttató státuszrend *hierarchikus* felépítésű. A hierarchiát mint a szervezeten belüli pozícióknak felülről lefelé kialakított skála szerinti rangsorolását határozhatjuk meg. Ez a „rangsorolás" két szempontból is rendkívül fontos a szervezet életében. Mindenekelőtt azért, mert a hierarchikus skála egyes pozícióihoz, státuszaihoz különböző döntési, utasítási és ellenőrzési lehetőségek és kötelezettségek kapcsolódnak, tehát különböző az autori-

tás, a hatalomt erjedelme, nagysága, amelynek igen jelentős szerepe van a szervezet koordinált munkájában. Másodszor ez az eredetileg „technikai" jellegű rangsorolás a szervezeten belüli társadalmi rétegeződést is kialakítja, amely ugyan nem független a társadalmi rétegeződéstől általában (sok tekintetben annak mikronézetű megjelenése a szervezetben), sajátos hatása mégis észlelhető a szervezeten belüli társadalmi viszonyokban és a szervezet működésében is. Nagyon érdekesek ebből a szempontból is Hegedüs András és Márkus Mária néhány könnyűipari üzemben végzett kutatásai. E vizsgálatok ugyanis azt igazolják, hogy az üzemi szervezeten belül a hierarchikus felépítettséggel összefüggő belső társadalmi rétegeződés nagyjából megfelel a társadalom makrostruktúrájának, a hierarchikus szempontokat nem, vagy alig tükröző rétegeződésnek. Az üzemi szervezet belső társadalmi rétegeződése ugyanis a következőképpen alakult. A szellemi dolgozók között: a vezetők rétege — önálló ügyintézők csoportja — beosztott ügyintézők — adminisztratív alkalmazottak; a fizikai dolgozók kategóriájában: a szakmunkások — betanított munkások — segédmunkások. Ezzel kapcsolatban azonban érdekes — szocialista társadalmi viszonyok között még egyáltalán nem vizsgált — probléma adódik. A hierarchikusan felépített státuszrendszerrel kapcsolatban Chester Barnard, a szervezet szociológiai kutatásának egyik „klaszszikusa" immár három évtizeddel ezelőtt azt írta, hogy az fontos szerepet játszik az autoritás fenntartásában a szervezeten belül, mert az emberek nem szívesen fogadnak el rendelkezéseket attól, akit magukkal egyenlőnek tekintenek. Ily módon a hierarchikusan felépített státuszrendszer megkönnyíti az engedelmességet, mert racionalizálja az egyenlőtlenség bizonyos fokát. Nagyon érdekes lenne megvizsgálni, hogy a szervezeten belül a hierarchiának megfelelő társadalmi rétegeződés mennyiben ad esetleg a makrostruktúra rétegeinek is hierarchikus szempontot — s itt nem csupán az ún. presztízsskálára gondolunk — hiszen az

emberek nemcsak külső társadalmi kapcsolataikat viszik be a szervezetbe, hanem ottani tapasztalataik, viszonyaik sem hatástalanok felfogásuknak, nézeteiknek, kapcsolataiknak, viszonyaiknak stb. szélesebb társadalmi síkon való alakulására.

Ám a hierarchiának, tehát a szervezeten belüli funkcionális jellegű pozíciók (státuszok) felülről lefelé való rang szerinti csoportosításának is vannak funkcionális és diszfunkcionális következményei. Funkcionális jellegű például a felelősségi, a döntési és az ellenőrzési jogkör pontos rendszerezése, felulről lefelé való delegálása, átadása. Ugyanezek az elemek azonban diszfunkcionális következményekre is vezethetnek. Ilyen például a rangsor magasabb pontján elfoglalt pozícióból eredő tekintély, szemben az esetleges nagyobb szakértelemmel; a felelősségtől való félelem miatt elmulasztott kezdeményezések; felső pozícióban a döntési jog átadásától, delegálásától való tartózkodás (mert esetleg mások hibáiért kell felelni), a döntés elszemélytelenedése stb. Funkcionális jellegű a hierarchia egyes fokozatain elhelyezkedő pozíciók státuszjellegétől függő fizetések, jutalmak, különböző címek, más és más munkakörülmények juttatása (ezek azután státuszszimbólumként is szerepelnek), amelyek az egyéni munkateljesítmény elismerését, a nagyobb felelősségvállalást és ezzel a tekintély növekedését eredményezik. Ugyanezek diszfunkcionális következménye lehet viszont a pozícióknak nem mindig objektív alapon történő elosztása és az ebből fakadó sérelmek; a címekért és beosztásokért folytatott versengés (gyakran a szervezet munkáját akadályozó módszerekkel), amely odáig mehet, hogy a beosztottak nem fedik fel például a vezetés helytelen döntéseit, illetőleg azok következményeit. Kialakulhat a vezetést „tűzön-vízen át" támogató, és ezért kellően jutalmazott emberek szűkebb csoportja stb. Sőt magának a funkcionális kötelékrendszernek alapját képező specializációnak is lehetnek diszfunkcionális következményei, például a változástól való húzódozás, a döntés elszemélytele-

nedése, az „organizált felelőtlenség" stb. Egyes szociológusok pedig, pl. Philip Selznick, arra is utalnak, hogy a hierarchia rendszere megtöri a szervezet egységét, s a szervezeten belül a hatalomért való harc következtében akár politikai jellegű szakadék is támadhat. Mások a hierarchia különböző fokozatai között kialakítandó egyensúlyhelyzet fontosságára mutatnak rá, vagy a felülről lefelé való vezetés mellett a horizontális koordinációt hangsúlyozzák. S számos más olyan követelmény is kidolgozásra került, amelyek a problémát a szociológiai síkról szervezéstechnikai területre viszik át.

Ismeretes, hogy a szervezet tevékenysége individuális emberi magatartásokban jut kifejezésre. Ideálisan ezeket a magatartásokat nem határozhatja meg más, mint a szervezet feladataival funkcionális kapcsolatban levő formális szabályok összessége. Láttuk azonban azt is, hogy már ezeknek a szabályoknak a tömege sem ellentmondásmentes, és arra is utaltunk, hogy az egyéneknek a szervezeten belül a formális struktúrának megfelelő kapcsolatai mellett más, nem formális kapcsolatai is kialakulhatnak, ezek a kapcsolatok nem formális csoportokat (szemtől szembeni csoportokat) is alkothatnak, sőt általában alkotnak is. Az egyénnek e nem formális kapcsolatai, csoporttagsága, sőt a szervezeten kívüli társadalmi meghatározottsága is sok tekintetben kifejezésre juthat a szervezet tevékenységének alakulásában. A szervezet tagja általában nem gép módjára teljesíti a formalizált előírásokat, munkáját ezeken az előírásokon túl a társadalom egészében és a szervezet szűkebb körű társadalmán belül elfoglalt saját helyzete, csoportkapcsolatai, szimpátiái, ellenszenvei, előítéletei, sőt sajátos egyéni ambíciói és érdekei is befolyásolják. Hiszen még egy egyszerű ügyintéző, de a szervezet bármilyen más pozícióját elfoglaló egyén is egész személyiségével látja el szerepét, és feladatának megoldásában lényegesen közrehat az is, hogy milyen elképzelést alakított ki például az „ügyintézői szerepről". Hozzá kell tenni, hogy ezt az elképzelést, az ún.

„szerepfelfogást" is társadalmi kapcsolatai, a társadalom struktúrájában elfoglalt helye, individuális tapasztalatai, ambíciói stb. alakítják ki. Az emberi cselekedet motivációinak sokfélesége a szervezeten belüli cselekvés esetében sem szűnik meg, még ha a motivációk jelentős részét szervezeti tényezők szabják is meg. A szervezeti tevékenységet megtestesítő emberi cselekedeteket tehát nemcsak a szervezet célja, érdekei, az ezeket kifejező szabályok, utasítások, szankciók stb. motiválják, hanem — még mindig a szervezeten belül — a státusszal kapcsolatos egyéni érdekek, ambíciók, a szervezeten belüli és kívüli kapcsolatok, érdekek stb. is.

Az egyén szervezeten belüli kapcsolatait természetesen nemcsak a formálisan előírt struktúrának megfelelően alakítja ki. Ezek a kapcsolatok, amelyek a legkülönbözőbb kölcsönös elvárásokon nyugszanak, s megnyilvánulhatnak érdek- vagy érzelmi alapon, spontán módon nem formális csoportokká is szerveződhetnek, amelyek ezután saját normáikkal, szokásaikkal stb. befolyást gyakorolnak a szervezet tagjait alkotó egyénekre. Hegedüs András vizsgálatainak tanúsága szerint, ezek a nem formális jellegű kiscsoportok lényegében hármas funkciót látnak el: 1. a közvetlenül érzékelhető csoportérdek megteremtése (ebben az esetben fokozódik a csoport társadalmasító hatása); 2. vélemények és magatartások formálása; 3. közvetlen társasélmény nyújtása. Különösen jelentőssé válnak az ilyen csoportok a nagy szervezetekben. Minél nagyobb ugyanis egy szervezet, annál kevésbé lehet tagjai többségének tevékenysége és viszonya „szemtől szembeni" jellegű. Ennek a körülménynek kettős következménye van. Egyrészt a tényleges munka is alegységekben, éspedig formálisan is kialakított alegységekben (például főosztályok, osztályok, alosztályok, csoportok, üzemrészek, műhelyek, szalagok stb.) folyik, s ezek az alegységek speciális céllal, szervezettel rendelkeznek, másrészt pedig a nem formális kapcsolatokból szerveződött csoportok száma is növekszik.

Mivel az egyén számára, aki a szervezeten belül általában egy-egy ilyen kisebb egységen belül dolgozik, igen sokszor ez az egység jelenti a szervezetet magát, az egész szervezet működése szempontjából is fontos, hogy a *formálisan létrehozott alegységek, az elsődleges munkahelyi szervezetek és a nem formális kapcsolatokból szerveződött csoportok mennyire fedik egymást*, áttörik-e a nem formális kapcsolatok a formális kereteket. Mindkét lehetőségnek vannak pozitív és negatív következményei. Így például a formálisan és nem formálisan is egységet képező csoportok belső munkahatékonysága, nagyon sokszor a más egységek viszonylatában kialakuló verseny vagy a csoporthoz való lojalitás miatt nagyobb lehet. (A második világháború idején végzett szociológiai vizsgálatok feltárták a hadseregben szemtől szembeni csoportot is alkotó formális egységek — raj, szakasz — kiscsoport jellegéből fakadó tényezők nagy jelentőségét a harci feladatok ellátásában is.) A szervezett alegység kereteit áttörő nem formális kapcsolatok viszont megkönnyíthetik az egységek összműködését, lehetővé tehetik vagy meggyorsíthatják egy-egy ügy és probléma elintézését. Hogy egészen mindennapi példával éljünk: az ilyen nem formális kapcsolatok rövidíthetik az ügyirat útját, kedvező közbenső vagy akár végső döntést is lehetővé tesznek, megkönnyíthetik egy-egy üzemrész anyagellátását stb. Természetesen mindez kialakulhat a szervezet működését tekintve negatív jelleggel is. A nem formális kapcsolatok alapján érdekcsoportok, klikkek szerveződhetnek, protekciórendszer honosodhatik meg stb. A szervezeteken belüli kiscsoportoknak tehát sokféle és sokirányú hatása van, s a szervezet egészét tekintve éppen úgy szolgálhatják az integrációt, mint ahogyan éppen e folyamat ellen is hathatnak.

Kifejthet pozitív és negatív hatást a nem formális kapcsolatok útján érvényesülő, a formálistól, a hivatalostól eltérő hierarchikus rendszer is. A szervezeten belül ugyanis nincsen biztosíték arra, hogy a hivatalosan kialakított hierarchia egyes fokozatait betöltő emberek vezetői ké-

pessége vagy az adott területen fontos szaktudása tényleg nagyobb, mint a hierarchia alsóbb fokain helyet foglaló beosztottjaiké. A szaktudás és a hierarchikus pozíció sokszor nem csupán elválik egymástól, de esetleg más tekintélyrendszert is kialakíthat. Ha ez az elválás tényleg adott, akkor létrejöhet a szervezeten belül bizonyos nem formális, nem hivatalos vezetés is, amely a nem formális kapcsolatok hálózata útján érvényesülhet, és amely a szervezet és az ügy jellegétől függően változó keretek között alakíthatja a szervezetnek mint egésznek a tevékenységét is. De kiépülhet ilyen nem formális hierarchia nem csupán a szaktudásra alapozva, hanem más előnyös emberi tulajdonságok, például tapasztalat, technikai jártasság, az emberekkel való ügyes bánásmód stb. köré csoportosulva is. Sokszor pedig a szervezeten belüli „hatalom" megszerzéséért vagy megtartásáért folyó küzdelem csatornáját alkotják a nem formális kapcsolatok és csoportosulások.

A nem formális kapcsolatok léte és rendszere igen fontos szerepet tölt be a szervezet *kommunikációs* folyamatában is. A szervezeten belül a kommunikáció (bizonyos információk, utasítások szóban, írásban, meghatározott szimbólumok stb. útján való továbbítása a szervezet egyik tagjától a másikig), amennyiben a szervezet tevékenységével kapcsolatos, *ideálisan* a hierarchián mint csatornán, vagy más hivatalosan kialakított információs csatornán keresztül történik (értekezletek, hivatalos tájékoztatók — írásban, szóban stb.). A szervezeti tevékenységre vonatkozó szűkebb információkon túl a hivatalos csatornákon keresztül futnak bizonyos, az össztársadalomra vonatkozó legkülönfélébb jellegű információk is. (A szocialista társadalmakban különösen nagy szerepük van az ilyen kommunikációban a szervezetben jelenlevő, sőt annak struktúrájába beillesztett, de más szervezetet képviselő formális struktúrának, mint a pártszervezet, szakszervezet stb.) Világos azonban, hogy a hivatalos csatornák mellett a szervezetben meglevő nem formális kapcsolatok, az

ezekből összetevődő csoportok is kommunikációra adnak lehetőséget. Az efféle „nem formális" kommunikáció már eleve befolyásolja a hivatalos csatornákon futó információkat is, másrészt saját információit is szállítja, akár a szervezeten belülről, akár kívülről indulnak el, sokszor csoportvéleményeket adva tovább. A nem formális kommunikációs csatornák szerepét a szervezetben semmi esetre sem becsülhetjük le. Akár a meglevő nem formális hierarchiához, akár a kiscsoportokhoz kapcsolódnak (ebben az esetben érezhető a csoport alakító hatása is), akár ad hoc kapcsolatokon alapulnak, mindenképpen tükrözik a szervezet ténylegesen kialakult, a formális mellett is jelentős társadalmi struktúráját.

6. A DÖNTÉSI FOLYAMAT

A szervezettel foglalkozó szociológiai kutatások ma jórészt a döntési folyamat problémáinak feltárására irányulnak. Annyi bizonyos, hogy mindaz, amit eddig a szervezetről mint társadalmi alakulatról elmondottunk, mindazok a sajátosságok, amelyeket megkíséreltünk feltárni, kifejezésre jutnak a szervezeti keretek között születő döntésekben, amelyek a szervezet tevékenységének igen lényeges elemét jelentik. A szervezetet — elsősorban természetesen a politikai szervezetet, de ha eltekintünk a konkrét termelőmunkától, a „fizikai" munkafolyamattól, akkor a gazdasági, sőt üzemi szervezetet is — különböző szintű döntések meghozatalára szolgáló, illetőleg a döntéseket végrehajtó (s ezzel újabb alacsonyabb szintű döntéseket eredményező) gépezetként is felfoghatjuk. Ebben az esetben a vizsgálatok is többé-kevésbé indokoltan csoportosulnak a döntési folyamat köré.

E vizsgálatok eddig három fő kérdést hoztak felszínre: *a)* mennyire racionális a döntés, illetőleg milyen módon biztosítható a döntés racionalitása; *b)* a döntések milyen faj-

táit különböztethetjük meg; *c)* kik vesznek részt a döntés folyamatában.

A szervezetnek mint abszolút racionálisan működő egységnek a felfogásával természetesen a döntés teljes racionalitásának elfogadása is együtt járt. De a racionális modellel szemben fokozatosan kialakult kétely nem jelentette egyúttal a döntési folyamat teljesen racionális jellegéről való lemondást is. Chester Barnard, aki már teljesebben vizsgálta — a formális struktúrán túlmenően is — a szervezet problémáit, még mindig a racionális megfontolást látta a döntési folyamat jellemzőjének, jóllehet megjegyezte, hogy a szervezet döntési működésében nem tudatos, automatikus reszponzív aktusokat is találunk. A racionális folyamat keretébe illesztette be azt a felfogását is, hogy a döntésnek vannak a helyzettel, a környezettel, a lehetőségekkel megalkuvó „opportunus" elemei is, amelyek a cél elérésének eszközeit, feltételeit érintik. Ezek az elemek ugyanis a racionális megfontolás során kerülnek be a döntés folyamatába. A döntési folyamat alapvetően racionális jellegének *lehetőségét* ideálisan biztosítja az a puszta tény, hogy az szervezeti keretben, több ember együttműködése folytán, olyan tényezők közepette megy végbe, amelyek elősegítik a racionalitás érvényesülését. Abszolút biztosítékként persze a szervezeti keret sem értékelhető. S ha el is fogadjuk Herbert A. Simon megállapítását, amely szerint a döntést alkotó rendszer „az egyének részvételét determináló motívumoktól jórészt elvonatkoztatott rendszer", ezzel még nem állítjuk, hogy az egyéni motívumok ilyen mértékű kiküszöbölése egyúttal a racionalitás feltétlen elérését is jelenti. Ismét meg kell azonban jegyeznünk, hogy a személyes motívumok teljesen, mint láttuk, nem küszöbölhetők ki, és az sem bizonyos, hogy ezek feltétlenül a racionalitással szemben hatnak. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a racionális döntés *lehetősége* a szervezetekben általában ténylegesen adott.

A szervezeti döntés folyamatának kutatói általában meg-

egyeznek abban, hogy a döntés lényegében a következmények értékelésére utal, illetőleg — ami tulajdonképpen ugyanazt jelenti — valamilyen cél érdekében jövőbeni emberi magatartások befolyásolására irányul. Ebből a szempontból kiindulva tehát a döntés racionalitása a következményeknek a cél szempontjából való felmérésével, illetőleg előrelátásával függ össze. Könnyen megkérdőjelezhető tehát, hiszen a jövőbeni magatartás, a döntés következményei nem jósolhatók meg nagyfokú bizonyossággal, és a határozat olyan „etikai" vagy „értékelő" elemeket is tartalmazhat, amelyek helyessége, vagy helytelensége nem mindig állapítható meg tudományos vizsgálatok segítségével, illetőleg ilyen vizsgálatoknak nem is mindig vethető alá.

Messzire vezetne annak elemzése, hogy az „etikai", helyesebben „értékelő" elemek racionális vagy irracionális volta tudományos módon igazolható-e. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az értékek is létrejöhetnek racionális gondolkodási folyamat, sőt tudományos vizsgálatok eredményeiként, így azok, legalábbis részben, *önmagukban* vizsgálhatók, és ellenőrizhetők tudományos eszközökkel is. Kevéssé kerülhet azonban sor helyességük ellenőrzésére a szervezeti döntési folyamatban, így a döntés következményeiben, illetőleg e következmények felmérésében játszott bizonytalansági szerepük jórészt megmarad. A kérdést bonyolítja azután az, hogy az értékelemek sokszor a döntés számára előírt szabályban (jogszabályban) vagy felsőbb szervektől, illetőleg a hierarchia magasabb fokán levő személyektől származó (sokszor politikai természetű) döntés formájában, az adott individuális döntés számára tehát racionális és általában megkerülhetetlen elemként jelentkeznek. A következmények becslésére (ha nem is pontos ismeretére) mégis lehetőséget ad a társadalmi gyakorlat tanulmányozása, egyes múltbeli döntések következményeinek felmérése, kísérleti döntések stb. útján. Egyedi esetekben történő (pl. bírói) döntés következményeinek becs-

lése is csak ilyen általánossággal, statisztikai valószínűséggel megállapított általános kép alapján lehetséges, így az ilyen döntés az individuális viszonyok sokrétűségéből adódóan gyakrabban is járhat előre nem látott következményekkel. A döntés racionalizálása lehetőségeinek további vizsgálata azután sok tekintetben már meghaladja a szociológia kereteit. Legújabban a matematika eszközeivel, elsősorban a valószínűségszámítás és a játékelmélet felhasználásával kísérlik meg a döntés optimális és racionális modelljének kialakítását. Az ilyen modelleknek a valóságban való érvényesülését, illetőleg empirikus vizsgálatuk lehetőségét azonban többen tagadják, vagy legalábbis kétségbe vonják a mesterséges, kísérleti feltételek között bevált modelleknek a valóságos viszonyokra való alkalmazhatóságát. Ezzel kapcsolatban talán a legfőbb érv — ami a szervezet sokfajta, egyebek közt az egyénekkel, azok sajátos viszonyaival összefüggő tényezőire utal —, hogy annyi tényező és olyan komplex módon gyakorol befolyást egy-egy döntési folyamatra, hogy az esetek többségében lehetetlen azokat matematikai formába önteni. Egyelőre célravezetőbbnek tűnnek azok a kutatási és fogalmi sémák, amelyek a döntési folyamat fő fázisait, tényezőit, az ezeket tükröző és kifejező fogalmakat próbálják meghatározni és az empirikus döntési folyamat kutatására alkalmas modellt kialakítani. Az ilyen kutatási modellek valóban elősegíthetik a szervezeten belüli döntési folyamat megismerését, ezzel együtt a racionális és a szubjektív tényezők, a tudatos és a véletlen elemek szerepének feltárását is.

A döntési folyamattal foglalkozó szociológiai irodalom valamilyen módon általában megkülönbözteti a döntések különböző típusait a szervezeti feltételeken belül is. Barnard például eltérést lát a személyes jellegű döntés (valamilyen módon a döntésben részt vevő személyes viszonyait is érintő, általában nem átadható, tehát nem delegálható) és az igazi szervezeti döntés között (amely nem érinti a személyes viszonyokat, és általában delegálható). Selznick

a rutin jellegű döntéseket (technikai, mindennapi feladatok megoldása) és a kritikus (nem rutinjellegű, dinamikus, a szervezetnek az új és változó körülményekhez való adaptációját érintő) döntéseket választja el egymástól; Scott (March és Simon nyomán) a rendszert alkotó és a rendszerben résztvevő jellegű döntéseket, Gore és Dyson pedig a programozott vagy rutin jellegű és az újító (az esetleg bizonytalanságot eredményező, kísérleti) döntéseket különbözteti meg.

Ha a fenti néhány példából általánosíthatunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a döntések ilyen csoportosítása egyfelől a napi rutin jellegű, a technikai, másfelől viszont a változó helyzetből fakadó új, esetleg tényleges bizonytalanságot eredményező, esetenként kísérleti jellegű döntéseket választja el egymástól. Kérdés azonban, hogy a döntési folyamatban kifejezésre jutó szervezeti sajátosságok szempontjából milyen mértékben van értelme ennek a megkülönböztetésnek. S ez a probléma szorosan összefügg a harmadik fő kérdésünkkel, a döntési folyamatban való részvétellel Selznick, aki a rutin jellegű és a kritikus döntések között tett különbséget, úgy véli, hogy az utóbbiak érdemelnek nagyobb figyelmet. Így jut el a vezetés tanulmányozásáig, minthogy azt a kritikus jellegű döntésekkel hozza összefüggésbe, és a továbbiakban a vezetés szerepét tényleg ebben a körben írja körül. Véleményünk szerint azonban a kétféle döntéstípust csak bizonyos általánosítással és bizonyos korrekcióval társíthatjuk a szervezet vezetőivel, illetve a szervezet alsóbb szintjén dolgozó egyénekkel. Talán valóban több „kritikusnak" nevezett, a változással összefüggő és „újító jellegű" döntés kapcsolódik a vezetői szerepekhez (empirikus vizsgálatokat igényelne a pontos megállapítás), de a szervezeti hierarchiában alsóbb pozíciót elfoglaló egyének is dönthetnek ilyen jelleggel, ahogy a vezetőnek is vannak rutin jellegű döntései. Lényeges eltérés adódhat abból az elválasztásból is, amelyet e fejezet első részében, a politikai szervezetekkel kapcsolatban említ-

tettünk, amikor a reális és a formális döntések közti különbségtevés szükségességére mutattunk rá. A kettő megkülönböztetéséből ugyanis az következik, hogy a vezető által hozott „kritikus" jellegű döntés esetleg csak formális jellegű, mert a reális döntés — egyáltalán nem rutinmunkával — már a szervezet alsóbb szintjén megszületett, s a vezető csupán jóváhagyta azt. Így a két döntéstípus — a reális és a formális döntés — ilyen elválasztása korrigálhatja azt a képet, amelyet a rutin- és kritikai, újító stb. jellegű döntések szükségesnek tűnő megkülönböztetése ad. A döntésben való részvételnek ugyanis nem csupán az az aspektusa érdekes, amelyet a folyamat egyes szakaszaiban (problémafelismerés — információszerzés — választás), illetőleg az egyes szervezeti szerepekkel kapcsolatos elvárásokban írhatunk le, hanem érdekesek ebből a szempontból a döntést meghozó személy, személyek, illetőleg egységek sajátos viszonyai, érdekei, elvárásai, ambíciói és képességei is. Ezek olyan aspektusok, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül a döntési folyamat vizsgálatakor.

Az elmondottakban a szervezeten belüli döntési folyamat problémáinak csupán néhány fontosabbját emeltük ki. A döntési folyamattal kapcsolatos vizsgálatok ma már szinte sajátos „tudományágazatot" alkotnak a szervezet szociológiai kutatásán belül, amelynek mai helyzetét az adott keretek közt kimerítőbben aligha tárgyalhatjuk. Mindössze egy, a szervezetekkel foglalkozó szociológiai irodalomban szinte egyáltalán nem tárgyalt problémát kell még érintenünk, és ez a jogszabály helye és szerepe a döntés folyamatában. A kérdés elhanyagolása érthetetlennek tűnik, hiszen csaknem minden szervezet jogszabályi alapon működik, a szervezetek egy tekintélyes csoportja, az állami szervezetek pedig döntéseik során — túlnyomórészt konkrét esetekre — jogszabályokat alkalmaznak. Nincs itt hely a jogalkalmazás bonyolult és sokrétű problematikájának tárgyalására, s az adott témakörben ez nem is feladatunk, mindenesetre legalább jelezni kell a jogszabályi elem helyét és funkcióját

a szervezeti döntésekben. Ennyi közvetlenül is hozzátartozik a szervezetek szociológiai megközelítéséhez.

A jogi döntés jellegzetességének általában a *konfliktusok megoldását* tekintik. Nem kétséges, a jogi döntés — különösen, ha csak a bírói döntést tekintjük modellnek — jórészt konfliktusok megoldására irányul, de természetesen nem csak arra. Jogszabály alapján oldanak meg szervezési-igazgatási feladatokat, olyan feladatokat, amelyekből általában hiányzik a konkrét konfliktus eleme. Ha ezt tekintetbe vesszük, világossá válik, hogy a jogszabálynak — jogi normán alapuló valamennyi döntés esetén — azonos a funkciója, éspedig *kötelező elemet* visz be (bármilyen tág keretek között is) a döntés folyamatába. Más oldalról megközelítve: csökkenti a lehetséges alternatívák számát. Hogy ez a csökkentés milyen mérvű, az attól függ, mennyire érinti a döntés az eseti, individuális viszonyokat. Egy jogszabályon alapuló igazgatási-szervezési jellegű döntés esetében tehát — ahol a jogszabály csupán tág kereteket állapít meg — a döntésben részt vevők elvileg az alternatívák nagyobb számával állanak szemközt, mint például egy büntetőügyben ítélkező bíró, aki döntésekor jóval kevesebb alternatíva között választ.

A jogszabály ily módon a döntés jelentős, bizonyos szervezeteknél igen jelentős eleme, amely hozzájárul a döntési folyamat racionális jellegéhez (jóllehet ezt nem minden esetben biztosítja) azáltal, hogy generalizálva állapít meg e folyamatban részt vevők számára bizonyos körülményeket, és így mentesíti őket az esetleg sok szubjektív elemet tartalmazó értékelés egy részétől. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a körülmény nem minden esetben csökkenti a döntés mentális nehézségeit, esetenként éppen a jogszabályhoz való alkalmazkodás szükségessége jelent mentális terhet a döntésben részt vevők számára.

ÖTÖDIK FEJEZET

A család szociológiai problémái

1. A család fogalma és formái
2. A család helyzete a mai magyar társadalomban
3. A család funkcióinak átalakulása
4. A válás társadalmi tényezői

A CSALÁD SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

1. A CSALÁD FOGALMA ÉS FORMÁI

A család egyike azoknak a társadalmi jelenségeknek, amelyekkel több tudomány is foglalkozik. Így például a demográfia a család alapját képező házasság kialakulásának, összetételének, megszűnésének jelenségeit, valamint a család nagyságát, összetételét stb. kutatja; a jogtudomány a családot a vonatkozó jogszabályok útján közelíti meg, tehát elsősorban mint jogintézményt vizsgálja; a néprajz pedig a családi szerkezetnek, szokásoknak a primitív, illetőleg a hagyományos falusi társadalomban való megjelenését, sajátosságait figyeli meg. A szociológia felhasználja a demográfiai kutatások során gyűjtött ismereteket, a jogszabályi rendezésben kifejeződő társadalmi értékelést, a néprajzi megfigyeléseket, de nem elégszik meg ennyivel. A családot szociológiai egységként, csoportjelenségként vizsgálja, s figyelmét a család társadalmi jelentőségére irányítja. Említettük már, hogy a család — jóllehet jogilag szabályozott intézmény is — a legjelentősebb elsődleges csoport a társadalomban, amelyben különösen jól megmutatkoznak az ilyen típusú csoportok sajátosságai, s jól megérthető társadalmi szerepük is.

A család szociológiai értelemben olyan csoport, amely legszűkebben egy férfi és egy nő, valamint leszármazottaik tartós együttélését jelenti. Ez az együttélés a férfi és a nő nemi kapcsolatán, illetőleg a leszármazottak vérségi kapcsolatán alapul ugyan, de tágabb, például gazdasági közösséget is jelent, más

jellegű kötelékek is erősítik, erkölcsi és jogi normák is szabályozzák, és jelentős szerepet tölt be az egyén és a társadalom viszonyát alkotó legkülönbözőbb folyamatokban.

Miután a család alapvető jellegzetessége abból adódik, hogy elsődleges csoport, tartalmán, csoportjelenségein keresztül ismerhetjük meg leginkább. Már most emlékeztetünk azonban arra, hogy — mint minden más csoportét — a család belső struktúráját, jelenségeit, normáit stb. is alapvetően az *egész társadalomban elfoglalt helye*, a társadalomban észlelhető folyamatok, változások határozzák meg. A mai család társadalmi helyével, funkcióival kapcsolatban például kimutatható a nők társadalmi méretű helyváltoztatásának hatása a modern család arculatára, jelenségeire. A család társadalmi helyét, funkcióit, azok társadalmi értékelését azonban a családra vonatkozó jogszabályok is kifejezik, így a család és a társadalom kapcsolata több vonatkozásban jogilag is intézményesen jut kifejezésre.

Ha a család struktúráját, akár a legegyszerűbb kapcsolataiban is szemügyre vesszük, látjuk, hogy az *funkcionális* jellegű. Világos ez már a férfi és nő nemi kapcsolatában is, de a család struktúráját alkotó más viszonyokban is. A funkcionális jellegből következik, hogy a családon belül is megtaláljuk a családi struktúra státuszainak megfelelő szerepeket, s e szerepek tartalmát: a részben az egész társadalom, illetőleg annak egy része által, részben az egyedi család által belsőleg kialakított normákat, elvárásokat. Az a körülmény, hogy a családot az egész társadalom határozza meg, már eleve kifejezésre jut abban, hogy e szerepek tartalma alapvetően a társadalom egészének viszonyait tükrözi. Más volt például a családapa vagy a családanya szerepköre száz, ötven, vagy akár harminc évvel ezelőtt is, mint ma. A mai család helyzetére jellemző azonban, hogy az egyes szerepek, például a családanyai szerepkör tartalmát adó elvárások között ellentmondások vannak, az említett példában egyebek közt abból az egyetlen tényből kifolyóan is, hogy a jogilag elért női egyenjogúság társadalmi tartalmában távol-

ról sem teljes. A magyar Családjogi Törvény is előírja például, hogy a házastársaknak a házasélet ügyeiben egyenlő jogaik és kötelességeik vannak, s bírói gyakorlatunk is hangsúlyozza, hogy a háztartás munkáiból, a gyermek neveléséből a férjnek is ki kell vennie részét. Részben azonban a nő biológiai alkatából fakadó sajátosságok, részben pedig a női szerepkört érintő hagyományos elvárások (amelyek még intenzíven élnek a társadalomban) nem egy tekintetben a jogi normáktól eltérően alakítják a családi szerepek tartalmát. Minthogy az egyedi családok a társadalom különböző rétegeihez tartoznak, a társadalom struktúrájában különböző helyet foglalnak el, és nem egy vonatkozásban sajátos egyéni vonásokat, tradíciókat fejeznek ki, így a bennük érvényesülő elvárások eleve változatosak. Ezen túl azonban az egyénekben individuálisan is kifejeződő társadalmi sajátosságoktól is függ, hogy az egyes családokban a jórészt a társadalom egészéhez vagy egy-egy szűkebb réteghez kapcsolódó elvárásokon alapuló szerepeket miként fogják fel és teljesítik a család tagjai.

A család és társadalom viszonya azonban csak részben fejeződik ki abban, hogy a család struktúráját, szerepeinek tartalmát legalábbis részben a társadalom határozza meg. Az adott társadalmi-történeti szituációk és folyamatok, a társadalom kultúrája, konfliktusai, eseményei kisebb-nagyobb intenzitással visszatükröződnek az egyedi családok életében, tehát a család sok tekintetben gyűjtőhelye a társadalom makrostruktúrájából adódó hatásoknak. A család belső folyamatai viszont — amelyek végső soron nemcsak a gyermek szocializálásában, nevelésében jelentősek, hanem minden tagjának formálásában is — a család sajátos viszonyainak prizmáján átalakítva ugyan, de kifejezik a család teljes társadalmi-kulturális környezetét is. A családszociológia legújabban kimutatta, hogy a családban végbemenő folyamatok a tapasztalatoknak generációtól generációig terjedő folyama, s a családtagok ennek során fejlesztik ki aspirációikat, elvárásaikat, teljesítik különböző szerepeiket.

Az adott társadalmi-kulturális környezet mellett tehát az egyes családoknál sajátos önfejlődést is észlelhetünk, amely — ha korlátok között is — a múlt társadalmi-történeti szituációiban kialakított tapasztalatokat juttatja érvényre a családtagok magatartásában, nemegyszer a családon kívül is. Ez a körülmény különösen érthetővé teszi, miért adódnak eltérések — a családnak a társadalom struktúrájában elfoglalt helyétől függetlenül is — a társadalom egészéből érkező hatásoknak az egyénhez való családi közvetítésében. Nem közömbös az a tény sem, hogy a felnőtt emberek jórésze két, de bizonyos értelemben esetleg három családhoz tartozik, éspedig ahhoz a családhoz, amelybe beleszületett, s ahhoz, amelyet férjként vagy feleségként maga alapított. A harmadik családhoz tartozás tényezői a házastárs családjával való esetleges fokozott azonosulás folytán érvényesülhetnek. A két család között — az előbb említett folytonosságon kívül — szükségképpen diszkontinuitás is van (már csak a generációs különbségekből adódóan is, nem szólva más jellegű, például a társadalmi struktúrában elfoglalt más-más pozícióból következő különbségekről). A család egész belső életére, a családtagok szerepfelfogására, a családi problémák megoldására stb. kihat az a körülmény, hogy az egyes családtagoknak a két család felé irányuló orientációja milyen erősségű. Talán nem árt emlékeztetni arra, hogy például a mai magyar társadalomban a generációk közötti mobilitás elég nagyarányú, így a „kapott" és a „szerzett" család viszonyai, értékei, szokásai közötti eltérések a szocialista társadalmi viszonyok bizonyos kiegyenlítő hatása ellenére hangsúlyozódhatnak.

Ma már általánosan ismert, hogy a család a történelem során fejlődésen ment át, amíg eljutott a mai, csaknem általános monogám családi formáig. Anélkül, hogy végigkísérnénk a családi formák fejlődését, megállapíthatjuk, hogy miként a társadalom egésze meghatározza a család szerkezetének, funkcióinak változásait a történelem során, bizonyos vonatkozásokban ugyanúgy visszahatnak a családi for-

ma jellemző vonásai is az adott társadalom és kultúra arculatára. A nemzetségi alapon szerveződő társadalomban például az egyén és a társadalom közötti viszonyt *formálisan is* a családi-rokonsági kötelékek jelentették, így a vérrokonsági családi kapcsolatok lényegében a társadalom valamenynyi jelenségében kifejeződtek. A monogám család kialakulása és további fejlődése során a társadalom szerveződését már jó részben és elsősorban az állam, de más társadalmi szervezetek megjelenése, egyre erőteljesebbé válása határozta meg, a vérségi kapcsolatok társadalomszervező helyét egyre inkább a helyi jellegű igazgatási és a munkamegosztásból fakadó szervezeti kapcsolatok foglalták el. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy jóllehet a rokoni kötelékek ebből a szempontból egyre inkább háttérbe szorultak, a család sok tényező következtében (például erősen ható gazdasági funkciója, az ember szocializálásában és társadalmi státuszának meghatározásában való jelentősége stb.) még mindig szinte a legfontosabb csoportjelenség az egyén és a társadalom viszonyában. Bizonyos változásokat, különösen a tőkés társadalom kialakulásával, észlelhetünk ugyan — legalábbis a társadalom egyes osztályait tekintve. Ám a parasztság zöménél, tehát a hagyományos falusi társadalomban a család termelési funkciója, státuszmeghatározó szerepe stb. a tőkés viszonyok között is csaknem érintetlen maradt, mint ahogyan a hagyományos társadalomban továbbra is a család a társadalom alapegysége. A tőkés társadalom más osztályainál, elsősorban a munkásosztálynál azonban a termelési funkció már nem jellemezte a családot, a család gazdasági funkciójának tartalma csupán a gazdálkodás. Már a tőkés társadalom fokozódó munkaerőszükséglete is, amely tömeges női munkát eredményezett, jelentősen közrehatott a család tartalmának, funkcióinak alakulásában. A mai társadalomban pedig, akár a szocialista, akár a tőkés társadalmat vesszük szemügyre, tanúi lehetünk a család bizonyos, elsősorban funkcióiban, de összetételében, a kötelékek tartósságában és jelentőségében is megmutatko-

zó átalakulásának. Ennek az átalakulásnak – amelynek tartalmával később ismerkedünk meg, általános jellemzője az apaközpontú, ún. patriarchális család fokozatos eltűnése, és az apára, valamint az anyára egyaránt támaszkodó – elvileg és jogilag egyenlő státuszukat kifejező – modern család megjelenése. Mielőtt azonban ezt a jelenséget a mai magyar társadalom viszonyai között megfigyelnénk, röviden meg kell ismerkednünk a monogám család ma még többékevésbé megtalálható formáival.

Családon – a továbbiakban minden jelző nélkül – az ún. *kiscsaládot*, vagy *családmagot* értjük, azaz egy férfi és egy nő mint házastársak és esetleges leszármazóik együttélését. Ez a mai monogám család legtipikusabb formája, az a forma, amelyben a mai család tartalma legjellemzőbb módon nyilatkozik meg, és amelynek funkciói a legtipikusabban határozzák meg a mai család szerepét az egyén és a társadalom kapcsolatában is. A kiscsalád vagy családmag típusú család azonban még mindig nem minden vonatkozásban egységes forma. A demográfiában megkülönböztetik például a gyermek nélküli házaspárból és a gyermekes házaspárból, illetőleg egy szülőből és gyermekből álló családot. Magyarországon 1968-ban a családok 31%-a volt gyermek nélküli és 57%-a gyermekes házaspár, a többi „egy szülő gyermekkel" típusú család, tulajdonképpen már nem teljes család volt. Világos, hogy jóllehet a gyermeknélküli családok élete sok tekintetben más, mint a gyermekeseké, mások az igényeik a társadalommal szemben, mások a lehetőségeik életformájuk alakításában stb., mégis ezek potenciálisan vagy olyanokként tekinthetők (legalábbis túlnyomó többségükben), amelyek gyermekes családokká alakulnak át, így teljesítik a család egyik legfontosabb funkcióját, a gyermek világrahozatalát és a szocializálásában való részvételt is, vagy pedig már teljesítették e funkciójukat, minthogy gyermekeik felnőve, maguk is családot alapítottak.

Szociológiai értelemben a kiscsaládtól jelentősen eltérő

családforma az ún. *nagycsalád*. Ez kettő vagy több olyan generáció szerves együttélése, amely nemcsak egy helyen vagy akár egy lakásban él, hanem sokrétűen funkcionális köteléket alkot, s közös termelőtevékenység alapján sajátos szokásrendet testesít meg. Ez a különbségtevés igen fontos ahhoz, hogy elválaszthassuk a különösen a falusi társadalomban régebben sajátos egységet képező nagycsaládi formát a mai, más körülmények (például lakáshiány) okozta, inkább városokban előforduló együttéléstől. 1960-ban a magyar családok 28,5%-a volt ún. egygenerációs család (tehát házaspár gyermek nélkül), 64%-a kétgenerációs, három vagy több generáció pedig a családok 7,5%-ában élt együtt. A hagyományos értelemben vett nagycsaládi formát — amely meglehetősen elterjedt volt a magyar falusi társadalomban is — elsősorban a föld kötötte össze, amely a gyermekek felnőtté válása, családalapítása esetén is a családfő tulajdonában maradt, és amelynek megművelése ily módon sajátos munka-, gazdálkodási és életközösséget alakított ki, sajátos munka- és életmódbeli, magatartási szabályokkal. (A munkavégzés rendjét a családfő határozta meg, a jövedelem elosztását, a családtagok legkülönbözőbb egyéni szükségleteire fordítható összeget vagy jövedelmi formát a családfő, vagy sok esetben felesége szabta meg, Egyes helyeken a családfő felesége írta elő még azt is, hogy lányainak vagy menyeinek hány gyermeke lehet.) Ez a nagycsaládi forma hazánkban már a század eleje óta bomlóban volt, és a falu szocialista átszervezésével szinte teljesen meg is szűnt. A több generációs együttélés fentebb ismertetett adatai így lényegében másfajta együttélést tükröznek, éspedig az általános, de különösen városi lakáshiányból fakadó kényszerű együttélést, amely az esetek jelentős részében úgyszólván semmiféle vagy csak minimális funkcionális kapcsolatot jelent. Ilyen együttélést alakíthat ki a társadalom elöregedésével együtt járó, többé-kevésbé teljes szülőtartás még akkor is, ha a szülő kisebb-nagyobb nyugdíjellátásban részesült. Az ilyesfajta együttélés problémái azon-

ban jó részben már az öregkor szociológiai problémáival függenek össze.

A család fentebb ismertetett formái mellett ismerjük még a *családtöredék* fogalmát, amely részcsaládokból, azaz olyan rokon személyek együttéléséből áll, akik között házastársi vagy fel- és lemenő rokoni kapcsolat nincs: ide tartoznak továbbá az egyedülállók is. Világos, hogy a családtöredék a családfunkciót nem vagy csak nagyon csekély részben teljesítheti.

2. A CSALÁD HELYZETE A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A polgári szociológiában meglehetősen elterjedt nézet szerint a család válságban van, a család intézménye bomlik. Ezt a nézetet többnyire a válások egyre emelkedő arányával, a gyermeknevelésre visszavezethető, a családdal összefüggő, de általában társadalmi kihatású hibákkal, hiányosságokkal, valamint azzal indokolják, hogy a társadalom egésze, több intézménye és szervezete fokozatosan átveszi a család funkcióit, hogy a családdal összefüggő jogi, erkölcsi normák és a tényleges helyzet eltérnek egymástól stb. Az eddigiek alapján is világos azonban, hogy a *társadalmi változásokkal a család is változik, új jelenségei alakulnak ki.* Ha a társadalom változásával összefüggő ilyen jelenségeket megvizsgáljuk, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a *család átalakulóban van,* szerepét az egyén és a társadalom között sok tekintetben új módon tölti be, régi funkciói módosulnak, elhalnak, ezzel szemben újak keletkeznek. Mindez azonban még nem ad alapot arra, hogy a család válságáról vagy éppen bomlásáról beszéljünk. Egyre inkább kiteljesedik az a tulajdonképpen már a monogám család kialakulásával megindult folyamat, amelyben a család elveszti ma már meghaladott funkcióit, azokat, amelyeket a társadalom fejlődésével, munkamegosztási és annak megfelelő

szervezeti differenciálódásával a legkülönbözőbb formákban a társadalom egésze vesz át.

A mai magyar társadalmat a szocialista viszonyok jellemzik, éppen ezért jelenségei, egyebek közt a családdal összefüggő jelenségek sem azonosíthatók a tőkés társadalom jelenségeivel. Bizonyos hasonlóságok azonban mégis adódnak, és ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy hazánkban a szocialista viszonyokkal együtt vált az ország ipari jellegű társadalommá.

A szocialista társadalom építése ugyanis a tulajdonviszonyok megváltozásán túl — amelynek jelentőségét a családdal összefüggésben már Engels felismerte — nagyarányú iparosítást, a mezőgazdasági kisüzemi viszonyok fokozatos átalakulását hozta magával. Tehát az iparosodási folyamat közvetlen következménye egyrészt, hogy uralkodó lesz a nagyüzemi termelés, illetőleg a nagyüzemi jelleg, és pedig nem csupán az iparban, hanem a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban is, másrészt pedig erőteljessé válik az urbanizáció, a városodás folyamata. Ez utóbbi nem csupán a tényleges városépítés formájában vagy a városi lakosság növekedésében nyilvánul meg, hanem a „falusi" jellegű területek egyre fokozódó városiasodásában (a termelés, az életmód, a kultúra stb. területén), s tendenciaként a falusi és a városi társadalmi szerkezet és sajátosságok közötti különbségek csökkenésében, elmosódásában is. Mindezek összességükben — s az egyes említett jelenségek fejlődési fokának megfelelő differenciáltsággal is — olyan további jelenségeket produkálnak, amelyeknek közvetlen hatásuk van a család jelenlegi arculatára, társadalmi helyzetére. A további közvetettséggel érvényesülő tudati hatásoktól eltekintve, a szocialista társadalomban kialakult, fentebb érintett jelenségek alakító befolyását a családra elsősorban három területen tapasztalhatjuk.

Mindenekelőtt a *tulajdonviszonyok átalakulása* elvileg és perspektivikusan az egész társadalom számára megszünteti a párválasztásnál a „gazdasági mellékszempontok"

érvényesülését (különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezése után), és ezzel a házasságkötés központjába a szerelem kerülhet. Ez ma még természetesen csak tendencia, hiszen amíg különbségek vannak a végzett munka jellege, társadalmi tekintélye és díjazása között, addig az érzelmek mellett ilyen szempontok is befolyásolhatják a párválasztást. A párválasztás bizonyos társadalmi meghatározottsága persze így sem tűnik el, hiszen általánosságban a lakó-, a foglalkozási környezet, a társadalmi rétegviszonyok stb. legalábbis bizonyos valószínűséggel kijelölik azt a kört, ahonnan a párválasztás történik.

Másodszor, az iparosodással együtt járó, egyre inkább tömeges *női munkavállalásnak* is jelentős következményei vannak. A női munkavállalás ugyanis a társadalom túlnyomó része számára gyakorlatilag megbontja és átalakítja a monogám házasság és a ráépülő család hagyományos szervezeti, funkcionális és életmintáit. (Az átalakulás sok tekintetben ott is jelen van, ahol a nő nem dolgozik, hiszen a női munka potenciális lehetősége, valamint a vele összefüggő, közvéleményben, szokási rendszerben, jogi szabályozásban érezhető változások ebben az esetben is hatnak.) A női munka hatása tehát mind a házasság felbontását, mind pedig belső tartalmát illetően, lényeges változásokkal járt. A változások abban is kifejeződnek, hogy a női munka bizonyos feszültséget teremtett a nő biológiai alkata és szerepe, másrészről pedig megváltozott társadalmi helyzete között. Közelebbről ez azt jelenti, hogy a nő „biológiai szerepköréhez" kötött funkciók, a gyermekszüléstől és gyermekgondozástól kezdve a hagyományosan szintén ide kapcsolódó háztartási és otthoni munkáig, sok tekintetben szembe kerültek a termelőmunkában való részvétellel, illetőleg annak mai feltételeivel, és főleg azokkal a következményekkel, amelyek a termelőmunkában való tömeges és egyre differenciáltabb szinten való részvétel folytán kikerülhetetlenül megjelentek. E következmények közül különösen jelentős az, hogy a nők — a nemek nyilván később is ható, sok tekin-

tetben különböző fizikai, biológiai és bizonyos fokig pszichológiai tulajdonságainak megfelelően – ténylegesen egyre inkább a férfiakkal egyenlő mértékben vesznek részt a társadalmi termelésben s általában a társadalom életében. Ebből adódik, hogy igényeik és ambícióik *nem maradnak a család keretei között*, önálló foglalkozási, szakmai, tanulmányi és kulturális ambícióvá szélesednek. Világos, hogy ez a humánum kiteljesedését is jelentő, pozitív folyamat a nők igen nagy részénél máris azt eredményezte, hogy nem tudják ellátni a hagyományos módon, a hagyományos minták szerint a biológiai-családi szerepkört, annak ellenére, hogy sok helyütt a közfelfogás még ezt várná el tőlük. Engels egyébként erre is utalt, mikor saját korára vonatkoztatva azt mondja, hogy a társadalmi munkában részt vevő nő képtelen lesz szerepét a családban betölteni. A női státusz így általában átmenetileg problematikusabbá válik, s talán ezek a jogi egyenlőség ellenére tapasztalható nehézségek is kifejeződnek abban az értékelésben, amelyet egy, az Egyesült Államokban 1946-ban végzett vizsgálat tárt fel. Eszerint – ha újra születhetne és a választás rajta múlna, a férfiak 91,5 százaléka kívánna férfi lenni, míg a nőknek csupán 65,7 százaléka lenne szívesen ismét nő.

Ennek következtében különösen fontos a társadalom fejlődésének harmadik területen megnyilvánuló hatása, amelynek eredményeképpen egyre inkább kialakul az az állapot, amit Engels úgy jellemzett, hogy a *„magánháztartás társadalmi iparrá alakul át"*. A társadalomnak ez a funkciója, amely igen sokrétű feladat teljesítését jelenti, kezdve a lakásépítéstől és a legkülönfélébb szolgáltatásoktól, egészen odáig, hogy a gyermeknevelés egyre inkább társadalmi feladattá válik, perspektivikusan feloldja, sok tekintetben máris lazítja a feszültséget a nőnek a család kereteit meghaladó társadalmi szerepköre és biológiai adottságaival összefüggő családi szerepköre között. Ez a hatás azonban egyúttal lényeges változásokat is eredményez mind a család belső tartalmában, a családon belüli munkamegosztás-

ban (és az erre vonatkozó ma még sokszor régi szokási, erkölcsi csökevényeket képviselő tudati viszonyokban), mind pedig a család társadalmi funkcióiban.

S most lássuk, hogyan jelentkezett a szocialista ipari társadalom kialakulásának hatása nálunk a családdal összefüggő jelenségekben, elsősorban a női munkában. Az a tény, hogy Magyarország a szocialista társadalom építésével együtt vált ipari országgá, a fentebb említett mindhárom vonatkozásban jelentős hatást gyakorolt a családnak és társadalmi tartalmának alakulására.

A tulajdonviszonyok megváltozása az egész országra általános új társadalmi, gazdasági és politikai rend létrejöttén túl, az első évtizedben lényegében és elsősorban a városi, illetőleg az iparosított területeket érintette. A társadalmi tulajdon ekkor a mezőgazdaságban még kisebbségben maradt, de már maga a tulajdonviszonyok megváltozásának ténye, mint sok más tekintetben, a családot illetően is befolyásolta a falusi viszonyokat. Az, amit a tulajdonviszonyok megváltozása a család szempontjából elsősorban jelentett, tehát a párválasztás gazdasági mellékszempontjainak (amelyek időnként fő szempontokká is váltak) háttérbe szorulása tendenciaként szinte általánosan érvényesül az egész országban. Ezek a „gazdasági mellékszempontok" azonban bizonyos értelemben átalakulva, új, a mai társadalom által kialakított formákban sokszor ma is hatnak. A jó anyagi helyzet, a lakás, bizonyos foglalkozási ágak esetleg időleges, de mégis ható vonzása nem egy esetben tudatos szempont a párválasztásnál, nem beszélve arról a csak a pszichológia által elemezhető problémáról, hogy ilyen és hasonló tényezők esetleg a szerelem kialakulásában és fejlődésében is hatnak. A párválasztásban az anyagi szempontok háttérbe szorulásának folyamata érvényesül egyre inkább a faluban is, hiszen a nagymérvű iparosítás a faluról szívta el a munkaerőt és éppen a fiatalságot, akiket az 1950-es évek falusi politikája amúgy is elidegenített a földtől és akiknek párválasztását, éppen mert a föld nem kötötte

őket, már sokkal inkább a szerelem irányíthatta. A falusi tulajdonviszonyok átalakulásának késedelmessége inkább más vonatkozásban fejtett ki hatást, különösen abban a tekintetben, hogy egészen a legutóbbi évekig, amíg a szocialista mezőgazdaság szervezése nem került napirendre, a falun a család – az egyéni gazdálkodás rendjének megfelelően – mint termelési egység is funkcionált, és így a hagyományos családi viszonyokat erősítette. Az egész országot átfogó jogszabályi intézkedések, a bontással kapcsolatos bírói gyakorlat új tartalma azonban, nem is beszélve a szinte korlátlan városi munkaalkalomról, még az ilyen családokra is hatottak, éspedig a belső tartalom, a családi élet belső normáinak átalakulása irányában.

Az iparosítás következtében előállott munkaerő-szükséglet nálunk is a női munka tömegessé válását eredményezte, és ezzel együtt más, figyelemre méltó szociológiai következményekkel járó demográfiai jelenségeket is életre hívott.

Ha ugyanis figyelemmel kísérjük Magyarországon a családdal közvetlenül összefüggő demográfiai jelenségeket, akkor különösen két dolog válik szembetűnővé. Egyrészt a házasságkötések számának növekedése, együtt a házasulók fiatalabb korával, másrészt pedig a női munkavállalás tömegessé válásának jeleként a női keresők számának emelkedése. Az első jelenséggel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy az 1960. évi népszámlálás időpontjáig csupán 1949-hez képest a családok száma több mint 16%-kal, a családtöredékek száma pedig csaknem 12%-kal növekedett. A női munkavállalás növekedésének adatait a második fejezetben már bemutattuk, itt csak hangsúlyozzuk: az a tény, hogy ma már a munkaképes korú nőknek több mint fele kereső munkát végez, a mi társadalmunkban is kiváltja azokat a jelenségeket, amelyekről a nő biológiai és társadalmi szerepe közötti feszültséggel kapcsolatban már beszéltünk.

Világos, hogy a szocialista társadalom kialakulása objektíve lehetővé (sőt szükségessé is) teszi, hogy a háztartás „társadalmi iparrá" alakuljon át, hogy a női munka és a

hagyományos család követelményei közötti feszültség enyhüljön, sőt, a család bizonyos tartalmi átalakulásával összefüggésben, perspetivikusan meg is szünjön. A társadalom tudatos alakítását szolgáló szocialista állami intézkedések ebben a vonatkozásban sikeresen vehetik fel a harcot (természetesen megfelelő objektív anyagi bázis alapján és az ebben a tekintetben végbement fejlődésnek megfelelően) a család belső tartalmát sokszor súlyosan terhelő tudati maradványok ellen is. Nálunk igen jelentős jogszabályi intézkedések történtek, amelyek *jogilag* teljessé tették a nők egyenjogúságát, elhárították az akadályokat az iskolai képzés, az alkalmazás útjából, új családjogi törvény született, amely jogaikat és kötelességeiket illetően egyenlővé tette a házasfeleket, és sok más különböző intézkedés történt a nők védelmében, mint ahogy jelentősek a társadalom szolgáltatásainak kialakítására tett gazdasági intézkedések is. Mégis a családdal kapcsolatos sok problémának, helytelen szokásnak, életformának forrása az a körülmény, hogy az intézkedések még nincsenek arányban a női munka általánossá válásának méreteivel. A gazdasági politikán belül a szocialista építés egy meghatározott szakaszában kialakult ellentmondás így társadalmi jelentőségűvé szélesedett, és ez a család vonatkozásában is éreztette hatását. Az a tény például, hogy az iparfejlesztésen belül nem volt meg a kellő arány a nehéz- és a könnyűipari üzemek között, kihatott a háztartási gépek, a család életét befolyásoló, a dolgozó nő otthoni munkáját könnyítő cikkek termelésére. A lakásépítés problémájának megoldatlansága, a nem megfelelő lakások építése még gyakoribbá tette a több család együttélésében jelentkező problémákat: a szülőkkel együtt lakó fiatal házaspárok életformáját, az ezzel járó ideiglenességet, a sokszor házasságbontást eredményező szülői beavatkozást. Sok tekintetben nem kielégítő a közétkeztetés, s a különböző szolgáltatások (mosás, tisztítás, üzlethálózat stb.), az iparosodás méreteivel nem tartott lépést a bölcsődei, óvodai, iskolai hálózat fejlődése. A magánháztartás társadalmi iparrá

alakulása tehát nem a társadalom szükségleteinek megfelelően ment végbe. A helyzetet egy időben még súlyosbította a szubjektív népesedéspolitika, amelynek révén növekedett a támogatást még fokozottabban igénylő nagycsaládok és a társadalom lehetőségei közötti feszültség, s a már említett hibák súlyosabbá váltak. Mindez negatívan hatott a család stabilitására, problematikussá tette tartalmát és egyes normáit is.

A család fejlődése szempontjából igen jelentős tehát, hogy az utóbbi évek politikája következtében ezen a téren több vonatkozásban pozitív, a feszültség csökkenésére vezető változások következtek be, noha távolról sem állíthatjuk, hogy az említett problémák megoldódtak, vagy ezek a gondok és nehézségek társadalmi méretekben igen jelentősen enyhültek volna. Mégis, az olyan intézkedések, mint a fizetett szülési szabadságon is túlmenő gyermekgondozási segély vagy a családi pótlék (egyébként még mindig nem kielégítő) növelése, rendszerének kiterjesztése, továbbá a társadalmi szolgáltatások fejlődésének érezhető növekedése, a lakásépítés gyorsulása, a bölcsődei-óvodai hálózat kapacitása és az igények fokozatos kiegyenlítődése, a lakosság háztartási gépekkel való ellátottságának növekedése nem csupán az eredményeket jelzik, de egyre többet mutatnak meg a jövő arculatának vonásaiból is. Sok tekintetben adódnak még problémák, különösen a társadalmi szolgáltatások falura való kiterjesztésében, vagy a háztartás „társadalmi iparrá" való társadalmi méretű átalakulásának ütemében. Ezeknek a problémáknak a megoldása — párhuzamosan a tudati tényezőkben bekövetkezett változással, amelynek folytán bizonyos értelemben módosul a társadalomnak a női szerepkörről alkotott felfogása, és ez a változás a magatartásban is kifejeződik — ad társadalmi tartalmat a nők egyenjogúságának, de egyúttal sok tekintetben új elemeket a családi együttélésnek is. Részben a társadalom szervezeti, anyagi stb. jelenségeinek hatására, részben az erre irányuló széles körű társadalmi nevelő munka

hatására is megfigyelhetők a tudati tényezők átalakulásának kezdeti jelenségei is, amelyek már a család belső életében, a családi munkamegosztásban is éreztetik hatásukat. (Egy, a nők helyzetét vizsgáló KSH felvétel adatai szerint például már jelentős azoknak a háztartásoknak a száma, amelyekben a kereső feleség otthoni munkáját a férj is segíti.)

Ez azonban a kérdésnek csupán egyik oldala. A megváltozott társadalom tényezői (különösen a női munka általánossá válása, valamint a vallás háttérbe szorulása) következtében a társadalomra egyre inkább jellemző racionális életvitel a *család belső normáit a családi szerkezetre kihatóan is átalakítja.* Ennek talán legfontosabb következménye a születések számának csökkenése és a válások arányának növekedése. Két olyan jelenség ez, amelyben sokfajta, nem is mindig negatív jelentőségű társadalmi tényező fejeződik ki. A családtervezés, azaz a család nagyságának a házaspár által való *tudatos* alakítása, általában természetszerűen születéskorlátozással jár. A születéskorlátozások szubjektív tényezői a vizsgálatok tapasztalatai szerint jó részben társadalmunk fentebb vázolt jelenségeit tükrözik, amelyek éppen a családtervezés útján válnak így egyéni okokká. Mármost, akárcsak a válás esetében, a családtervezésben közreható tényezők — éppen a szubjektív értékelés folytán — az egyéni okokban már torzultan is jelentkezhetnek. Mindkét esetben az ilyen torzulásokkal szemben (tehát a családtervezés esetében például a túlzott anyagiasság, a felelőtlenség, a helytelenül felfogott „erkölcsiség" stb., a válás esetében a felelőtlen házasságkötés, felelőtlen, az esetleges gyermekek érdekeivel nem számoló, házasságot szüntető viszony stb.) ellen kell és lehet társadalmi méretekben fellépni, s nem önmagában a családtervezés vagy egyes esetekben a válás, voltaképpen racionális, humánus és objektíve meghatározott jelensége ellen.

3. A CSALÁD FUNKCIÓINAK ÁTALAKULÁSA

A család társadalmi kondicionáltságának ténye természetesen alakítja a családnak mint társadalmi csoportnak a funkcióit is. E funkcióknak az alapja éppen a család csoport jellegében keresendő. A család, mint már megállapítottuk, primér, elsődleges, intim csoportként lényeges *közvetítő láncszem az egyén és a társadalom között.* Jóllehet éppen a marxista szociológia mutatott rá elsőként (már Marx ifjúkori műveiben) arra, hogy az egyént és a társadalmat nem lehet két egymással szemben álló antipólusként felfogni, hiszen az egyénben a társadalom viszonyai jelennek meg, s a társadalom (objektíve fejlődő) viszonyai egyéni magatartásokban realizálódnak, világos, hogy ez a viszony többszörösen is közvetített, s nagy szerepet játszik benne, hogy az egyén a legkülönbözőbb csoportokhoz tartozik. Különösen jelentős az olyan intim, nagy kohéziójú csoport, mint a család, amely egyesíti magában a nem formális szervezet spontaneitását és a jogrend által meghatározott szervezet formális kötelékeit. A családnak mint társadalmi csoportnak közvetítő helyzetéből, az imént említett kettős jellegéből adódó jelentőségét is mérlegelve, funkciói átalakulását tényleges átalakulásnak, s nem válságnak vagy szerepcsökkenésnek kell felfognunk.

Ezek a funkciók a társadalomban sokféle vonatkozásban jelentősek. W. Goode amerikai szociológus nyomán — aki elsőként foglalkozott a család funkcióinak alakulásával — általában megkülönböztetnek gazdasági, szexuális és az utódokat létrehozó, a család tagjainak biológiai és pszichikus fenntartásában jelentkező, a családtagok érzelmi egyensúlyát biztosító, a gyermekek nevelésében, társadalmi értelemben vett személyiséggé való formálásában (szocializálás) álló, a családtagok magatartását ellenőrző és irányító, a családtagok társadalmi helyét kijelölő stb. funkciót. Világos, hogy ezek a funkciók, amelyeket még ki is lehetne egészíteni, *nem azonos értékűek,* illetőleg az egyén és a társadalom vo-

natkozásában nem egyformán fontosak, a különbségek pedig a család átalakulási folyamatában még tovább hangsúlyozódnak. Bár megváltozott tartalommal, de még mindig jelentős a család gazdasági funkciója, és különösen — a szerelemnek a párválasztásban elfoglalt uralkodó helyzeténél fogva — a nemi kapcsolatok, az utódok létrehozásának és nevelésének funkciója.

A következőkben röviden áttekintjük a család funkcióit és azok mai tartalmát. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy eddig a szocialista társadalomra vonatkoztatva, tipikus családképpel, a valóság leglényegesebb vonásait absztraháló modellel dolgoztunk. Nyilvánvaló, hogy ennek a modellnek megvan a maga szükségessége, hiszen bizonyos tendenciákat csak így lehet vázolni, de az is bizonyos, hogy sok tekintetben elfedheti a konkrét valóság sokrétűségét, általános valóságként ábrázolhat konkrétan már (vagy még) megnyilvánuló, de esetleg távolról sem általános vonásokat és tendenciákat. S ennek különösen nagy a veszélye az olyan átmeneti társadalomban, mint a mi társadalmunk, ahol a család is meglehetősen eltérő tartalmú jelenség.

A konkrét valóság differenciáltsága szembetűnő mindjárt az elsőként említett *gazdasági funkció* esetében. A gazdasági funkció a régebbi társadalmi alakulatokban a társadalom széles rétegeiben — a magyar falusi társadalomban pedig egészen a legutóbbi évekig — termelési funkciót is jelentett, jóllehet ezt az utóbbi évtizedekben az ún. kétlakiság a falun is megbontotta. A termelési funkció általános feloldódása igen fontos elem a család mai arculatának kialakításában. Világos, ahol a család termelési egység volt, ahol a női termelőmunka is családi keretek között ment végbe, ez a jellegzetessége már az egész életmódot eleve a tradicionális minták szerint alakította. Ma, jóllehet a család tipikus képébe, modelljébe már kevéssé illeszthető be a termelési funkció, s a család gazdasági funkcióját a gazdálkodási egység kifejezéssel lehetne jellemezni, mégsem mond-

hatjuk, hogy a mai magyar társadalomban a családnak egyáltalán nincs termelési funkciója. Nem csupán arról van szó — bár ez sem elhanyagolható —, hogy néhány ezer család a magánszektorban, a mezőgazdaságban és azon kívül is még termelési egységet képez, hanem ennél bizonyos fokig többről és kevesebbről is. A termelőszövetkezetekben ugyanis sok helyütt felhasználják a családot munkaszervezeti egységként is, meghatározott földterületet családi egységben műveltetnek. Bár ez szociológiailag már egészen más jelentőségű, mint a kistulajdonosi és kisüzemi termelési egységet jelentő család, és az is világos, hogy átmeneti jelenség, mégis megőriz valamit a termelési funkcióból, ahogyan megőriz valamit abból a háztáji gazdaság is. Az ilyen „látszólag családi" keretek között végzett női munka azonban már nem azonos a hajdani „segítő családtag" munkájával. Ez a tény, nemkülönben az, hogy a családi jövedelem jó részét nem szívja fel a termeléshez szükséges beruházás, már jelentősen változtat az ilyen családok gazdálkodásán és sok tekintetben életén is.

A mai családot viszont általánosan jellemzi a *gazdálkodási funkció*. Ez azt jelenti, hogy a család mindenekelőtt jövedelmi egység, hiszen a családtagok jövedelme általában a család egészének jövedelme. A jövedelem nagysága s a családtagok száma, amely meghatározza az egy főre eső jövedelmet, igen fontos tényező nem csupán a család életében, de a család és a társadalom kapcsolatában is. Sok tekintetben kihat a család helyének meghatározására a társadalom struktúrájában, jelentősen befolyásolja a család lehetőségeit a kulturális és művelődési, valamint a szórakozási és pihenési lehetőségek, nemkülönben a társadalom szolgáltatásainak igénybevétele szempontjából. Mindez a család belső életére is hatással van. A gazdálkodási egység jellegéből következik, hogy a család jövedelméről bizonyos családi tervezéssel általában a család mint egész dönt, még akkor is, ha a döntési folyamatban az egészet csupán kevesebb személy testesíti meg. Ugyancsak a gazdálkodási egy-

ség jellegéből következően a család mint fogyasztási egység is funkcionál. Ily módon a család — a gazdálkodás folyamatában — a fogyasztás szintjén is jelentős kapocs marad az egyén és a társadalom között. A termelési funkció eltűnése, amely a legkevésbé speciális családi funkció és amely lényegében és igen sokszor a család sajátosabb funkcióival *szemben* hatott — egyre inkább teret enged a család más funkcióinak, és lehetővé teszi a családnak mint érzelmi közösségnek, mint pihenő és művelődési egységnek tartalmasabb kibontakozását.

A család társadalmi jelentősége különösen megnyilvánul a nemi kapcsolatok rendezésében, a gyermekek világrahozatalában és közvetlen gondozásukban. A *szexuális kapcsolatok* rendezettsége, hogy megfelelnek-e az individuális várakozásoknak, ez a családon belül nem csupán az adott család töretlen fennállására hat ki, hanem a család más funkcióinak (például ellenőrző, érzelmi kiegyensúlyozó stb.) ellátására, sőt a gyermekek szexuális nevelésére és magatartására, így közvetett módon a majdan keletkező családok egyik fontos alaptényezőjére is. A házastársaknak a házassággal kapcsolatos individuális boldogságérzete, amely a család harmonikus, kiegyensúlyozott légkörének egyik elengedhetetlen alapja, jórészt a szexuális megértésből alakul ki, de sok más tényező is befolyásolja. Egy angol szociológus (E. Chesser) által végzett vizsgálat — amely az angol nő szexuális, házastársi és családi kapcsolatainak feltárására irányult — kimutatta például, hogy ennek a boldogságérzetnek a kialakulását az iskolai végzettség hasonló szintje, a hasonló temperamentum, humorérzék, a családi problémák — például a gyermekszám, a háztartás vezetése, a jövedelem elköltésének módja, a szabad idő felhasználása stb. — eldöntésében az egyetértés mértéke is befolyásolja. A szexuális kapcsolatoknak a család keretein belüli rendezettsége tehát a házastársak sokféle tulajdonságától, a család belső rendjének alakulásától is függ, s nem magyarázható a nemi érintkezésből fakadó kielégültséggel vagy annak hiányával.

Az utódok létrehozásának funkcióját — a modern család keretei között egyre inkább a *családtervezés* jellemzi. A családtervezés történetileg nem új jelenség, együtt járt az ún. demográfiai forradalommal vagy robbanással, azaz a gyermekhalandóság csökkenésével, az életkor meghosszabbodásával, s ezzel a népesség gyors, újabban rohamos növekedésével, amely tény egyébként önmagában is hatott bizonyos fokig a születések számának csökkenése irányában. A mai társadalom legkülönbözőbb jelenségei azonban — az iparosodás, a városiasodás, a nők munkába állása, ezzel helyzetük megváltozása a társadalomban éppen úgy mint a családban, a kulturális szint emelkedése, a vallási befolyás háttérbe szorulása, új racionális világszemlélet és életmód kialakulása stb. — mind azt mutatják, hogy általános tendenciaként számolhatunk a családtervezéssel, éspedig a kevesebb gyermek tervezésével. Ez a tény természetesen a születések számának bizonyos csökkenésével jár, a csökkenés mértéke azonban ismét igen sok tényezőtől függ. Megállapították, hogy jóllehet, ma már a nem dolgozó nő is szabályozza termékenységét, mégis elsősorban az iparban, illetőleg a mezőgazdaságon kívül végzett női munkának van termékenységcsökkentő hatása. Kimutatható a család anyagi teherbírásának befolyása, de inkább közvetve, éspedig annak megfelelően, hogyan értékelik a házastársak egy adott társadalmi-történeti szituációban és adott társadalmi státuszban saját anyagi helyzetüket, a társadalomtól ugyancsak nem függetlenül kialakuló igényeiknek megfelelően. Közrehat a gyermekszám alakulásában a társadalom „közérzete", és ennek az egyes rétegekben esetleg sajátos megjelenése stb. is.

A családtervezés tehát objektív társadalmi tényezők eredője, jóllehet alakulásában már szubjektív szempontok is közrehatnak. Ha tehát társadalmi méretekben kívánunk hatni a családtervezésre, és ezáltal a születések számának alakulására, elsősorban az objektív feltételekből kell kiindulnunk. Hatásos népesedéspolitika csak a társadalom vi-

szonyainak, a termékenység alakulásában közreható tényezőknek helyes értékelésén alapulhat. Jó példa erre éppen az 1950-es évek elején kialakított népesedéspolitika sorsa, amely az objektív folyamatok helytelen értékelésével elsősorban jogi, sőt büntetőjogi eszközökkel kívánta a születések számát emelni, és amelyet annál is inkább érdemes röviden bemutatni, mert egyúttal körvonalazhatjuk a jogi eszközök társadalmi hatékonyságát, felhasználásuk lehetőségeit és korlátait is. Ez pedig a modern társadalom egyik igen sok vonatkozásban jelentkező szociológiai problémája.

Nem szorul különösebb indoklásra az a megállapítás, hogy a gyermekszám alakulása szorosan összefügg a nőnek a társadalomban és ezzel együtt a családban elfoglalt helyzetével. A szülés és a csecsemőgondozás a nő biológiai adottságaihoz kapcsolódik, a női nem biológiai szerepének kifejezésre jutását azonban sok tekintetben kondicionálja a női nem társadalmi helyzete. Mármost a második világháború utáni jogalkotás jogilag teljessé tette a női egyenjogúságot, és ezzel megnyitotta az utat az egyenjogúság tényleges társadalmi érvényesülése felé. Nem célunk most azzal foglalkozni, mennyire valósult meg ez az egyenjogúság, mennyire befolyásolják egyes társadalmi tényezők és jelenségek, mindössze azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szocialista társadalom építésével együtt a nők mind fokozottabban kapcsolódtak be a termelőmunkába, és ezzel együtt mindinkább akuttá vált hagyományos családi szerepük változása is. A női munkának különösen az adott körülmények és feltételek közötti elterjedése szükségképpen a családtervezés gyakorlatának irányában hatott. Ha a szocialista társadalom építésének első időszakára vonatkozóan vizsgáljuk a korspecifikus termékenységi arányszámokat, világos, hogy a legnagyobb mérvű csökkenés a 25 éves és idősebb nők termékenységében észlelhető, ami nyilvánvalóan azt jelenti, hogy csökkent a családok átlagos gyerekszáma. Ezt egyébként más adatok is megerősítik. Nem titok az sem, hogy a kereső nők gyermekeinek átlagos száma alacsonyabb,

mint a nem keresőké, a munkába állás tehát általánosabban együtt jár a családtervezéssel, éspedig nyilvánvalóan a kevesebb gyerekszám iránti vonzódással. Amíg a társadalomban meglevő legkülönbözőbb aránytalanságok, gazdasági korlátok, tudati állapot stb. következtében a nőknek sok tekintetben a hagyományos családi szerepkörrel együtt kell kereső munkájukat ellátni, addig az eredmény csak a születések számának csökkenése lehet. Márpedig a nők nagyobb arányú kivonását a termelőmunkából sem az általános munkaerőhelyzet, sem a családi jövedelmek alakulása, sem pedig a társadalomban elfoglalt helyük nem tette lehetővé.

Ha most nem is kívánjuk közelebbről vizsgálni, hogy az 1950-es évek elején kialakított népesedéspolitikának melyek voltak az ideológiai-politikai okai, annyit már a fentebb elmondottak alapján is megállapíthatunk, nem is szólva egyéb tényezőkről, hogy a születések számának mindenképpeni növelésére irányuló törekvés joggal nevezhető szubjektívnak. E politika jogi eszközei, különösen a büntetőjogi eszközök, amelyekkel drákói szigorúsággal, sokszor a hatályos jogszabályokhoz képest törvénytelen szigorúsággal is sújtották a magzatelhajtást, természetesen a születések számának bizonyos növekedését is eredményezték. Az 1950-es évek derekáig a születések száma a megelőző esztendőkhöz képest kb. évi 10–15 %-kal emelkedett. Ez az emelkedés azonban nem csupán abban az időben okozott társadalmi feszültséget — amely végül is a népesedési politika megváltoztatását eredményezte —, de nyilvánvaló nehézséggel jár e korosztályok iskoláztatásában, egyetemi oktatásukban és majdan munkába állásukban is, hiszen az átlagos fejlődéshez képest csupán olyan átmeneti kiugrást jelent, amelyre tartós politikát sem oktatási, sem munkaerő, sem pedig más vonatkozásokban építeni nem lehet.

A népesedéspolitikai intézkedéseket tartalmazó 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozattal összefüggő jogszabályoknak és jogi gyakorlatnak ilyen torz eredménye nyil-

vánvalóan a szabályozni kívánt jelenség nem ismerésén alapuló szubjektív értékelés következménye. Az ilyesfajta jogi intézkedések, különösen a büntetőjogiak ugyanis csak egyéni magatartásokat alakíthatnak. Természetesen világos, hogy minden társadalmi jelenség egyéni, individuális magatartásokban jut kifejezésre, de az is világos, hogy csupán e magatartások alakítására való törekvéssel — anélkül, hogy a magatartásokat kondicionáló tényezőkre figyelemmel lennénk — tartósan nem érhetünk el eredményeket. A magzatelhajtás szigorú, a szociális körülményekre és indokokra való tekintet-nélküli büntetésének például szükségképpen abból az alapvető meggondolásból kellett kiindulnia, hogy a megfogant magzat megszülése vagy meg nem szülése közötti választást csupán olyan tényezők determinálják, mint az önzés, a kényelemszeretet, a szórakozás utáni vágy stb., mert hiszen az ilyenképpen motivált magatartásokkal állhat szemben eredményesen a magzatelhajtást tiltó büntetőjogi rendelkezés. A demográfiai vizsgálatok többé-kevésbé Magyarországon is feltárták azokat az okokat, amelyek — individuális döntést tekintve — az individuális születésszabályozás *közvetlen* okaiként jelentkeznek. Az ilyen individuális okok közt is a legnagyobb százalékban az anyagi nehézségek, a rossz lakáshelyzet jelentkeztek (talán nem felesleges megemlíteni, hogy még az ilyen individuális értékelésben is jelentős szerepet játszik a munkavállalásra való hivatkozás, amely egyébként nyilván más tényezőkben is közrehat). De ha olyan, első pillantásra tisztán szubjektív jellegű okot vizsgálunk, mint a mely a születésszabályozást gyakorló nők indokaként gyakran jelentkezik, hogy például „kevesebb gyermekkel emberibbnek gondolja életét", akkor is világos, hogy ebben az „okban" a társadalmi tényezők egész sora hat közre, mint akár az olyan „okban" is, hogy fél, kigúnyolják a sok gyermekért. Az ilyen és hasonló, személyes motívumokat feltáró válaszok azonban nem válhatnak jogi intézkedések alapjává, bármilyen pontosan is állapíthatjuk meg őket.

Azokat a folyamatokat, társadalmi jelenségeket és feltételeket kell szociológiailag helyesen értékelni, amelyek talaján ezek a személyes motívumok megjelennek, amelyek többé-kevésbé meghatározzák ezeket a motívumokat. Ebben az esetben jutunk el azután azokhoz a jelenségekhez, amelyek egy iparosodó társadalom, éspedig konkrétan a magyar, tehát meghatározott történeti-társadalmi feltételek között iparosodó társadalom gazdasági társadalmi viszonyaiból következnek.

E társadalmi viszonyok helyes értékelése a népesedéspolitika szolgálatába állított jogi szabályozás szempontjából azért is elengedhetetlen, mert a jogi szabályozás funkcionális következményei a társadalomban nem mindig a szándékolt módon jelentkeznek. Már tudjuk, ha egy-egy társadalmi jelenség — különösen tudatos szabályozásban álló jelenség — funkcionális következményeit vizsgáljuk, a szándékolt, az előre látott, a kívánt eredmények mellett „melléktermékként" jelentkező következményekkel is számolnunk kell. A jogi szabályozás társadalmi hatásának vizsgálata során az ilyen diszfunkcionális következményeknek különösen nagy jelentősége van. Diszfunkcionális következményekkel abban az esetben is számolnunk kell, ha feltételezzük, hogy a lehetőség szerint pontos ismereteken alapuló, az adott viszonyokat helyesen értékelő politikaelképzelés jelentkezik, például egyes népesedéspolitikai jogi szabályokban. Hiszen abban a folyamatban, amelynek eredményeként egy-egy jogszabály emberi magatartásban is megjelenik, ismét csak nagyon sok tényező, érdek- és tudati elem stb. játszik közre, amelyek a jogszabály hatását a szándékolttól eltéríthetik. Világos, hogy a diszfunkcionális következmények lehetősége még nagyobb a szubjektív értékelés következtében létrejött jogszabályok esetében. Hogy másra ne utaljunk, a szubjektív népesedéspolitika eszközéül szolgáló jogi szabályozás ilyen nem szándékolt következményei például — a születések későbbi, rendkívüli csökkenésén túl — az 1950-es évek demográfiai hullámával

kapcsolatos mai iskolázási és munkába állítási nehézségek, a lakásviszonyok bizonyos romlása, a családok egy részét érintő életszínvonal-csökkenés stb. Hasonlóképpen diszfunkcionális hatású volt a magzatelhajtás büntetésében kialakult rendkívül szigorú, egyes momentumaiban a hatályos jogszabályokat is sértő gyakorlat. Magzatelhajtás miatt 1938-ban 522, 1950-ben 447 személyt ítéltek el. 1951 óta azután az elítéltek száma növekedett, egészen addig, míg 1953-ban már 1538 személyt ítéltek el e bűntett elkövetése miatt. Az elítéltek száma ismét csökkent ezután, és 1958-ban már csak 133 elítélés történt. Bizonyos, hogy ezekben az adatokban jelen van a bűnüldöző szervek munkájának különbözőképpen jelentkező intenzitása is, de az sem vitás, hogy az intézeti művi vetélések előfeltételeinek megnehezítése, a szakképzett orvosoknak egyes esetekben igen súlyos börtönbüntetéssel való megfélemlítése következtében, elszaporodott a nem megfelelő körülmények között, nem orvosok által végzett beavatkozások száma, és ezzel fokozódott a egészségre való veszélyességük is. A fenti adatokban nyilván ez is tükröződik. Röviden: a szigorú büntetőpolitika (csak példaként: 1952-ben 9 embert ítéltek 5—10 évig és hármat 10 éven felüli időtartamú börtönre, míg 1953-ban 123 személy kapott 5—10 évig és ugyancsak három 10 éven felüli börtönbüntetést) a terhességet megszakító beavatkozást nem csupán csökkentette, hanem jórészt illegális és az egészségre fokozottan káros útra is terelte.

Miután a népesedéspolitikát érintő jogi szabályozás esetében elsősorban nem szubjektív emberi magatartások rendezéséről van szó, hanem olyan társadalmi jelenségek jogi eszközökkel való befolyásolásáról, amelyek *következményei* nyilvánulnak meg az emberi magatartásokban, ma már világos, hogy elsősorban *nem* a büntetőjogi eszközök jöhetnek tekintetbe. (Meg kell jegyeznünk, hogy az 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozat sem kizárólag és nem is elsősorban büntetőjogi eszközökkel kívánt élni, a végrehajtás során azonban — éppen mert egyéb rendelkezéseinek meg-

valósítása sok tekintetben gazdasági nehézségekbe ütközött — a büntetőjogi intézkedések kerültek előtérbe.) A jogi eszközök természetéből adódó lehetőségeken és korlátokon túl azonban mégis a velük szolgált politika helyessége az, amely elsősorban meghatározza társadalmi hatásukat. A mai magyar társadalom gazdasági struktúrájából, az ezen az alapon létrejött különböző tényezőkből és jelenségekből kiindulva, a helyes politikát a spontánul amúgy is kialakult családtervezés „megengedése", jogi eszközökkel való alátámasztása jelenti. Az utóbbi csaknem másfél évtized jogi szabályozása, például a legújabban bevezetett gyermekgondozási segély, lényegében ezen az úton jár, felismerve, hogy a családtervezés a társadalmi fejlődéssel együtt járó objektív, racionális és ennek megfelelően humánus jelenség, amelynek jelentősége a magyar társadalmi viszonyok között sem csökkent.

A család jelentősége azonban a megszületett ember társadalmi lénnyé válásában is igen nagy, jóllehet ebből a folyamatból, a *szocializálás* folyamatából, elsősorban a bölcsődei, az óvodai és az iskolai hálózat segítségével egyre fokozódó részt vállal a társadalom is. A társadalmi szervezetek bekapcsolódása folytán azonban a család szerepe sem csökken a nevelésben. A családnak a szerepe ugyanis nem elsősorban a közvetlen ismeretközlés — bár ez a funkciója sem hal el —, hanem sokkal inkább az érzelmi-közösségi jellegéből adódó érzelmi, jellemformáló nevelés. Ennek jelentősége egyébként sok tekintetben lemérhető a család nélkül vagy nem harmonikus, bomlott kötelékben élő családokban nevelt gyermekek esetében. A társadalmi nevelési intézmények és a család kapcsolatában azonban új problémák is felmerülnek. Nem is kell most arra a mindenképpen szélsőségesen negatív jelenségre gondolnunk, amidőn a család kivonni igyekszik magát a nevelési feladatok alól, és ezeket túlzottan is áthárítja a társadalmi nevelési hálózatra. Megemlíthetünk azonban két általánosabb és jelentősebb problémát. Az egyik az a társadalmunkban már eléggé tu-

datosodott negatívum, amit a család és más közösségi, szervezeti nevelés közötti esetleges eltérés jelent a gyermek személyiségének kialakulásában. E probléma pedagógiai hatásai — kezdve a gyermekkultusz elemeitől, az elkényeztetéstől, a gyermekre koncentrált mértéktelenül túlzott ambíciótól, a világnézeti téren adódó esetleges különbségig — eléggé ismertek is. A második kérdés a családnak *mint csoportnak működése* és ilyen működésének jelentősége a nevelés folyamatában. Itt a családi kapcsolatok rendezettsége, érzelmi és más vonatkozásban betöltött funkciója olyan prizmaként jelentkezik, amelyen megtörik a társadalom sok más hatása is. Számos, a gyermekek fejlődésében bekövetkezett súlyos hiba vezethető vissza megromlott, érzelmileg vagy más vonatkozásban nem kielégítő családi viszonyokra.

A család azonban nem csupán a gyermeket formálja társadalmi értelemben vett személyiséggé, hanem ennél szélesebb értelemben is ellenőrzi és irányítja a családtagok magatartását. *Irányítási és ellenőrzési funkciója* nem csupán a szexuális magatartás vonatkozásában hat, hanem átfogja a családtag viselkedését általában is. A család felnőtt és gyermek tagjainak magatartásában ugyanis, illetőleg a magatartás kialakításában általában, ma is lényeges szerepe van a családnak. A család ilyen irányító-ellenőrző szerepének teljes semmibevétele szinte már a családból való kiszakadással egyértelmű. Ezzel összefüggésben két kérdést emelhetnénk ki. Az első azonos síkon jelentkezik a szocializálás folyamatának egyik már említett problémájával, a családi és a tágabb értelemben vett társadalmi nevelés ellentétével, illetőleg annak következményeivel. Átmeneti társadalomban ugyanis, és ilyen a mai magyar szocialista társadalom is, megtörténik, hogy egyes társadalmi rétegekben vagy valamennyi rétegben a család irányító-ellenőrző funkciója régebbi, társadalmilag általánosan már meghaladott értékekhez, magatartási mintákhoz kapcsolódik. Az így kialakuló ellentét azután esetenként a társadalommal

vagy a családtagokkal való konfliktushoz is vezethet. A második probléma a szexuális magatartás ellenőrzése. A család történeti kialakulása egyértelműen bizonyítja ennek az intézménynek a szerepét a szexuális magatartás bizonyos társadalmilag szükségesnek értékelt szabályozásában, irányításában és ellenőrzésében. Ez a szerep, és ezt éppen a bontás jóval nagyobb lehetősége és az ilyen természetű okra alapozó válások nagy száma is mutatja, ma már bizonyos fokig viszonylagosabb, de feltétlenül megvan.

Vannak azonban a családnak olyan feladatai is, amelyek nincsenek annyira előtérben, mint az eddig vázoltak. Olyan funkciókat is ellát, amelyek általában kevéssé vonják magukra a figyelmet, vagy amelyek ma már inkább kiegészítik a társadalom hasonló funkcióit, de amelyeknek hiányosságai adott esetben súlyosan érinthetik az egyént, így közvetve a társadalom számára is kisebb-nagyobb nehézségeket okozhatnak. A hagyományos család például jóval önállóbban látta el az *egyén fenntartását szolgáló javak elosztását, a családtagok pihenésének és felfrissülésének biztosítását, a családtagok támogatását és gondozását betegség, illetőleg öregség esetén* stb. Ma már ugyanezek a feladatok kevésbé koncentrálódnak a családra, de a családi keretek akár az elosztást, akár különösen a pihenést és a felfrissülést tekintjük, ha tartalmukban átalakultak is, nem vesztették el jelentőségüket. Betegség, öregség vagy más természetű szükség esetén a családtagok támogatásának feladatait a kiterjedt társadalombiztosítási és nyugdíjrendszer igen jelentős mértékben a társadalomra hárította ugyan, de ezzel még nem küszöbölte ki a család szerepét az ilyen családtagokról való gondoskodás vagy anyagi támogatásuk vonatkozásában sem. A napi gyakorlat mutatja, hogy a társadalom gondoskodása mellett jelentős feladatok hárulnak a beteg vagy elöregedett ember családjára is, nem is beszélve más természetű szükség esetén megnyilvánuló segítségről, amelynek legtöbb esetére a társadalombiztosítás nem is terjeszthető ki. Mi több, a közfelfogás és az erkölcs egyértelműen el is

ítéli azokat, akik a család ilyen feladatainak nem tesznek eleget. S ez nyilván csak a kérdés egyik oldala. A betegség, öregség esetében különösen megnyilvánuló érzelmi és általában pszichikus jellegű igények kielégítése feltétlenül a családra koncentrálódik.

Az ember *érzelmi-emocionális egyensúlyának biztosításában*, ami a társadalomra nézve is fontos, a család általánosabb értelemben is igen jelentős tényező. Nem csupán arról van itt szó, hogy a társadalmi élet egyéb területeiről az egyénben esetleg felgyülemlett feszültségek a családban feloldódhatnak, s arra sem kell gondolnunk, hogy a család általában valamiféle menedékhely szerepét tölti be a társadalommal szemben vagy azzal kevésbé harmonikus viszonyban·álló egyén számára (bár kétségtelen, hogy esetenként ilyen szerepe is van). Elsősorban az a lényeges, hogy a család mint elsődleges, nagymértékben intim jellegű csoport, sok tekintetben pótolhatatlanul alkalmas az egyén érzelmi stabilitásának, más társadalmi viszonyai szempontjából is jelentős pszichikus kiegyensúlyozottságának biztosítására. Ennek bizonyítására elegendő talán csak arra a szociológiában régebben is, de legújabban és mai társadalmunkban is megfigyelt tényre utalnunk, amely szerint az érzelmi izoláltság jelentősen közrehat például az öngyilkosságok alakulásában, és ez különösen a nem házasok között figyelhető meg, vagy arra, hogy a családban élők öngyilkosságában, illetőleg alkoholizmusában (ez utóbbi esetben is elsősorban a nőknél) nagy szerepe van a családon belüli érzelmi kapcsolatok megbomlásának. Természetesen a családtagok más csoportoknak, sőt más elsődleges csoportoknak is tagjai. Ezek – a baráti körtől a munkahelyi szűkebb kollektíváig – szintén jelentősen közrehatnak egyrészt tagjaik érzelmi fejlődésében, másrészt a család érzelmi, s ezen keresztül funkcionális, sőt szerkezeti struktúrájának alakulásában (erősödésében és szétesésében is). A család szerepe az ember érzelmi-emocionális egyensúlyának biztosításában tehát nem kizárólagos, de mindenesetre igen jelentős.

A családnak ez az emocionális egyensúlyozó szerepe különösen fontossá válik a tömeges női munkával, a nő önálló szakmai, foglalkozási, kulturális ambícióinak kiteljesedésével. Az ezen a téren keletkező feszültségek igen sokféle tartalommal akár a család bomlására is vezethetnek. A társadalomban élő sokféle tudati csökevénnyel párosulva, összefüggésben például a patriarchális családfelfogással, a férfi családfői szerepével stb., nem egy esetben ilyen feszültséget okozott a feleség nagyobb keresete, magasabb beosztása, képzettsége stb. De nem csekély a szerepe ennek a funkciónak átmeneti társadalmunkban a férj és a feleség eltérő társadalmi pályafutása, képzettsége, világnézeti különbségei stb. folytán. Az ilyen objektív tényezők által előidézett feszültségek nemegyszer a család felbomlására is vezettek, ha a család az érzelmi egyensúlyt nem tudta biztosítani.

Végül meg kell említeni, hogy a család az osztályhelyzeten túl is többé-kevésbé eleve *meghatároz valamiféle helyet tagjai számára* a társadalomban. A hagyományos család esetében általánosan a *férj* társadalmi helyzetétől függött a feleség és bizonyos értelemben a gyermekek helyzete is, amelyet azután az utóbbiak esetében saját szerzett státuszuk többé-kevésbé módosított. Mai társadalmunkban e hagyományos kép már meglehetősen átalakult. Mindenekelőtt, ha nem is tűnt még el teljesen, de sok tekintetben módosult a férj státuszmeghatározó jelentősége a feleség irányában. Világos, hogy a női munkavállalás, a nők fokozott részvétele a legmagasabb szintű oktatásban, a foglalkozások elérhetősége a nők számára, nagyobb jelentőséget ad az ún. heterogén (tehát más-más társadalmi rétegeket képviselő) családokban a nő saját státuszának, mint amilyen a kereső munkát nem végző, önálló foglalkozással nem rendelkező, más társadalmi rétegbe csupán származásuk révén tartozó nők esetében jelenthetett.

Az utolsó éveket figyelve megállapítható, hogy az ezekben az években Magyarországon kötött házasságoknak valamivel több mint a fele azonos társadalmi réteghez tartozó

házasfeleket egyesít. Ez az arány a családok összességére nézve persze nagyobb, hiszen régebben kevésbé volt elterjedt a más társadalmi rétegbe tartozó személyek összeházasodása, mint most. A mai vizsgálatok eredményei is mutatják azonban a saját társadalmi réteg még mindig jelentős hatását a párválasztásra. Ez a hatás objektíve meghatározott abban a tekintetben, hogy jó részben a munkahelyhez, ismeretségi és baráti körhöz stb. kapcsolódik, és ez a rétegeződés következtében is sok tekintetben elhatárolt. Ma a fizikai munkások (különösen a szak- és betanított munkások) körében, valamint a nem értelmiségi szellemi foglalkozású rétegekben a legnagyobb arányú a saját rétegbelivel való házasságkötés. Csak a nőket tekintve pedig az értelmiségi nők kétharmada házasodik értelmiségi férfival, tehát ott, ahol az eltérő foglalkozás következtében a nő társadalmi rétege jelentős státuszmeghatározó lehetne a családban a férfié mellett, viszonylag kisebb a heterogén házasságok aránya, és ezzel az eltérő női foglalkozás jelentősége is. A tényleges átalakulási tendencia ellenére is a férfi társadalmi rétege így sok tekintetben még ma is meghatározó a család számára, noha kisebb-nagyobb fokban mindig közrehat a feleség társadalmi rétege is. Ami a gyermekek társadalmi helyzetét illeti, a család számukra is jelentős tényező. Az iskolarendszer demokratizmusa, amely gyakorlatilag biztosítja minden rátermett fiatal megfelelő képzését, jórészt persze csökkenti ennek a jelentőségét, de a kialakuló kulturális igények, foglalkozási ambíciók stb. világát tekintve, a család helyzete, belső viszonyai még ma is hatnak. Általánosan ismert például, hogy sokszor nem azonos eséllyel indulnak a középiskolai, de még kevésbé a főiskolai és egyetemi oktatásban az értelmiségi és a munkásszülők gyermekei. Az előbbiek hazulról hozzák a szellemi érdeklődést, nagyobb olvasottságot, az értelmiségi pálya iránti határozott igényt, a szülők részéről az áldozatvállalást stb., míg a munkásszülők egy része nem csupán nem tud hasonló műveltségi szintet biztosítani, érdeklődést ki-

alakítani vagy ambíciót kelteni, de esetenként a rögtöni kereset többre becsülése, az értelmiségi pálya kevésre értékelése stb. folytán, nem jó szemmel nézi gyermeke továbbtanulását. Ez azután, mint a gyakorlat mutatja, sokszor lemorzsolódásra vezet. Egészen a legújabb időkig tudatos intézkedések is jelentőséget adtak a családi státusznak, például az egyetemi, főiskolai felvételeknél a származás szerinti megkülönböztetéssel vagy a származásnak az egyes foglalkozási helyek betöltésénél való számbavételével. A társadalom nagy mobilitása azonban egyre csökkenti a család ilyen szerepét.

Az eddig elmondottak alapján nem kétséges, hogy miután a társadalom valóban egyre több olyan funkciót vagy feladatot vállal magára, amelyeket eddig teljes egészében vagy nagy részében a család teljesített, ez a tény lehetővé teszi a család más vonatkozású, sokkal inkább lényegéből fakadó, humánusabb tartalmú feladatainak jobb ellátását, a család érzelmi közösség jellegének egyre fokozódó érvényre jutását. Így a család funkcióiban végbemenő mennyiségi csökkenés az adott társadalmi feltételek keretében egyre inkább sokirányú minőségi kiteljesedésre vezet. Igaz ugyan, hogy — a társadalom egészében végbemenő átalakulással együtt — a család társadalmi szerepének, funkcióinak részbeni megváltozása kihat a család életformájára (példa erre a több műszakos munkavégzés életformát alakító hatása), sőt a családi szerkezet stabilitására is. Az is igaz, hogy a humánum kiteljesedését is jelentő pozitív folyamatok esetenként a családon belül negatívan hatnak a család egyes funkcióinak zavartalan kibontakozására. (Például a női munka, amely mindenképpen elsődleges feltétele a nő társadalmi egyenjogúságának, a nő személyisége teljes kibontakozásának, adott esetben, például a váltott, különösen az éjszakai műszak formájában károsan befolyásolja a nő helyzetét éppen a család legsajátosabb feladatai teljesítésében.) Mégis csupán az a tény, hogy az emberek általában *egész életük során, családi kötelékekkel*

is kapcsolódnak a társadalomhoz, és ezek a *családi kötelékek egy sor esetben szinte pótolhatatlanok*, erőteljesen aláhúzza a család jelentőségét mai társadalmunkban is. A társadalom fejlődésével az egyén viszonya a társadalomhoz erősen differenciálódik, az egyén egyre több kötelékkel kapcsolódik a társadalomhoz, egyre több, egyebek közt elsődleges csoport és szervezet tagja. A család közvetítő szerepe azonban ebben a vonatkozásban kiemelkedő. Említettük már, hogy a család sok tekintetben szinte prizmaként működik, amelyen más vonatkozású társadalmi viszonyok is keresztülhaladnak, esetleg módosulnak, így az egyén más kötelékeinek tartalmát is befolyásolja. Elég sok példa mutatja, hogy a családi közösség közvetítő szerepében bekövetkezett hibák más vonatkozásban is éreztetik hatásukat, s visszahatnak magára a családi szervezet stabilitására is. Ha a család és a szélesebb társadalom között például nincs meg vagy meghibásodik a közvetítő kapocs, a család öncélúvá válik, „individuálisan befelé fordul", s ennek következtében esetleg szét is hullik. Ha pedig a család mint közösség önmagában, *belső viszonylataiban* esik szét, akkor az ember közösséghez való tartozásának eredendő és éppen emberi mivoltát jellemző igénye más módon elégül ki. (Németh László „Nagy család" című drámája éppen ezért valóságos problémát ír le.) A legkülönbözőbb formában kialakuló ilyen csoportok, akár a szocialista brigád az üzemben vagy a tanulócsoport az iskolában stb., azonban elsődlegesen nem *családpótló jellegűek*. Ahogyan nem ilyen, hanem családot kiegészítő jelentősége van az ugyancsak bensőséges viszonylatokat megtestesítő baráti vagy szomszédsági alakulatoknak, „játszócsoportoknak" stb. is. Ezek elsődleges funkciója — ahogyan erre az előző fejezetben már utaltunk —, különösen a formális vagy tágabb szervezeteken belül, az organizált „mesterséges" közösségek emberközelbe való „szelídítése". Családpótlóvá ezek a csoportosulások általában a család szétesése vagy a családi kohézió meggyengülése következtében

válnak. A családi közösségnek mint intim, elsődleges csoportnak, mint az egyént a társadalomhoz kapcsoló egyik jelentős intézménynek a szerepe tehát nem tűnt el, sőt funkciói sok tekintetben kiemelik más hasonló természetű csoportokból. Így átalakulási folyamatát sem tekinthetjük válságnak.

4. A VÁLÁS TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

Miután a család alapkötelékét a *házastársi viszony* képezi, a házasság megszűnése (az özvegyülés és a válás) igen nagy hatást gyakorol a család másfajta kötelékeire és jelenségeire is. A családból való kiválás, egyéb formái, például a gyermekek önálló családalapítása vagy a család közös lakásból való elköltözése, a házaspárral családi kötelékben élő felmenők (apa, anya), kiválása, jóllehet módosíthatja a család életét és esetenként lényegesen is hathat egyik vagy másik funkció ellátására, a család egészét tekintve általában kevesebb problémával jár. Természetesen a válás vagy az özvegyülés sem szünteti meg szükségképpen a családot, hiszen szociológiai értelemben a család fogalma alá vonjuk az egyik szülőnek gyermekeivel való együttélését is. Az ilyen családok esetében viszont — amint később látjuk majd — a család szerkezetében, funkcióiban sajátos változások tapasztalhatók.

Az özvegyülésnek — mint a halálozás egyik lehetséges következményének — társadalmi tényezői, ha esetenként vannak is, szociológiai vizsgálatára most nem vállalkozunk. A családra való hatása sok tekintetben megegyezik a válásával, társadalmi következményeiben való különbségek pedig általában az öregkor sajátos problémáival függnek össze. Szociológiai szempontból — egyrészt növekvő száma, másrészt a család életére való hatása miatt — elsősorban tehát a *válás* érdemel figyelmet.

Ismerjük a válás jogi, demográfiai és szociológiai fogal-

mát. A demográfiai és a jogi fogalom egybeesik, vagyis a házasság bírói úton történő jogerős felbontását értjük rajta. Nem tekintik válásnak sem jogi, sem demográfiai szempontból (s ennek az adatfelvételek szempontjából van jelentősége) a válás olyan közbenső jogi formáját, amely lehetővé teszi, illetőleg legalizálja a házastársak különélését (ilyen volt például az „ágytól-asztaltól való elválás"), de az újbóli házasságkötést nem. A különbség sok szempontból lényeges, szociológiailag azonban elmosódik. Szociológiai értelemben tehát a házasság jogerős felbontásával azonos hatása van a legalizált vagy akár a tartós, de nem legalizált különélésnek is. Ilyen esetek általában akkor következnek be, ha a bíróság hosszabb ideig nincs abban a helyzetben, hogy — különböző okok folytán — a tényleges tartalmában már nem létező házasságot formailag is felbontsa, illetőleg a felek a bírói döntésnek nem tulajdonítanak jelentőséget, vagy valamilyen — legtöbbször anyagi — érdeküket a csupán formálisan létező házasság felbontása ellen hat. Vizsgálati adatok azonban általánosságban csak a jogerősen felbontott házasságokról állanak rendelkezésre, ezért a szociológiai értékelés is általában a válás jogi és demográfiai fogalmán alapul.

A válással kapcsolatos jelenségek elemzése általában a jogerős bírói ítélettel megállapított bontási okok értékeléséből indul ki. A bíróságnak — legalábbis a hatályos magyar jogszabályok szerint — közös megegyezés hiányában meg kell állapítania azt az okot, amely „komoly és alapos" okként a házastársi viszonyt mélyen, súlyosan és tartósan feldúlta. Hogy a bíróság milyen körülményeket ismer el komoly és alapos oknak, az részben társadalmilag eleve meghatározott, hiszen azoknak az okoknak, amelyek az egyedi házasságok feldúlásához vezetnek, nyilvánvalóan általános tartalmuk is van, részben pedig a társadalmi jelenségeket sajátos szempontból értékelő, s a bírói gyakorlatban is kifejeződő politikától függ. Szociológiai szempontból azonban az így meghatározott okok kizárólagos vizsgálatának két

veszélye van. Egyrészt — ha változóan is —, a bírósági gyakorlatban kialakulnak bizonyos körülmények, amelyeket bontásra vezető okként értékelnek, így a más okból válni kívánók is igyekeznek keresetükben ilyen általában elfogadott okra hivatkozni. Másrészt pedig sok esetben ilyen elfogadott, de egyedi tényezőt jelölnek meg bontási okként akkor is, ha a házasság romlását és végül bomlását is egyedileg kisebb, de folyamatban már nagy hatású tényezők sorozata idézte elő. Éppen ezért járt helyes úton a KSH Népességtudományi Intézete, midőn a házasság felbontására vezető körülményeket elsődleges és másodlagos stb. okokra osztotta fel. Ily módon differenciáltabban lehet felhasználni a bírói gyakorlat anyagát is. Egy az 1962. évben felbontott házasságokra vonatkozó magyar reprezentatív vizsgálat a következő válóokokat különböztette meg (előfordulási százalékukban):

A *házasságkötéskor fennálló okok* (előzetes nemi kapcsolat miatt, szülői befolyásra vagy ellenőrzéssel létrejött házasság, vagyoni, vagy egyéb érdek, fiatal kor, katonai szolgálat előtt, vagy alatt kötött házasság stb.)	9,3%
A házasság folyamán létrejött okok	90,7%
Ebből:	
elhidegülés	14,1%
szexuális meg nem értés	2,9%
iszákosság	8,4%
durva bánásmód	11,4%
szerelmi kapcsolat létesítése	31,3%
sok időt tölt otthonán kívül	10,3%
egyéb (bűncselekmény, szülők befolyása, jövedelem lényeges csökkenése, műveltségbeni vagy politikai különbség stb.)	12,3%

Ezek a körülmények elsődleges, másodlagos stb. válóokként is jelentkezhetnek. Ha például az iszákosság az elsődleges válóok, másodlagos okként az esetek nagy száza-

lékában (1962-ben például 57,6%-ban) csatlakozik hozzá a durva bánásmód is.

A bontásra vezető okok sokfélesége, azoknak a bírói gyakorlattól való bizonyos függősége, nemkülönben a közreható szubjektív, sokszor tudatos torzítások miatt e *közvetlen* okok mellett fel kell tárni azokat a társadalmi tényezőket és folyamatokat is, amelyek talaján a közvetlen okok keletkeznek, illetőleg lehetővé teszik azoknak a házasság felbontásában jelentkező hatását. Az utóbbi körülmény is fontos, hiszen a bontást eredményező jelenségek túlnyomó része akkor is létezett, amidőn a válások száma nem volt a maihoz hasonlíthatóan magas, amidőn tehát meghatározott társadalmi tényezők miatt bontásra nem vezethettek.

A válások számára és arányára vonatkozó nemzetközi adatok arra mutatnak, hogy azok e század folyamán, különösen azonban az első és a második világháború után egyre növekednek. Ez időszakban kell tehát keresni azokat a társadalmi tényezőket és folyamatokat, amelyek a válások emelkedő tendenciájának irányában hatnak. Az eddigi kutatások alapján ezeket a következőkben határozhatjuk meg:

a) az iparosodás folyamata, ezzel kapcsolatban a női munka elterjedése és következményei;

b) az urbanizáció (e két folyamat különösen abban a tekintetben jelentős, hogy megváltoztatta a nő helyzetét a társadalomban és sok tekintetben a családban is);

c) a racionálisabb életszemlélet és életmód kialakulása (összefüggésben természetesen az *a)* és *b)* pontban említett folyamatokkal), ezzel kapcsolatban a vallás jelentőségének háttérbe szorulása;

d) mindezek következtében a válás társadalmi megítélésében bekövetkezett változások.

Tekintsük át röviden e tényezők hatását, amelyek — miként arról eddig is meggyőződhettünk — nem csupán a válás, de a család csaknem minden jelensége szempontjából jelentősek.

A női munka elterjedésével és ezzel *a nő helyzetének megváltozásával* már foglalkoztunk. Itt mindössze azt szeretnénk még egyszer hangsúlyozni, hogy a női munka elterjedése a nők nagy részének teljes vagy legalábbis relatív gazdasági függetlenségét, illetőleg annak lehetőségét eredményezte. Ennek közvetlen anyagi és közvetett tudati hatása is van. A közvetlen anyagi hatást abban jelölhetjük meg, hogy a nők egy része vagy eleve saját keresettel rendelkezik, vagy pedig képzettségénél fogva megvan a lehetősége a megfelelő elhelyezkedésre, így nincs szükségképpen férje anyagi támogatására utalva. Anyagi kötelékek tehát kevésbé kötik már a házassághoz, ha más kötelékek megszakadtak. A férfi és a női kereseti viszonyok között ma még meglevő bizonyos aránytalanságok természetesen még hatnak, így — akár a párválasztásban — a válás esetében is érvényesülnek még „gazdasági szempontok" (a kereseti aránytalanságon kívül ilyen irányban hat még a lakás, a lakberendezés kötő ereje stb.). A női munka elterjedésével kapcsolatos közvetett, tudati hatást pedig abban foglalhatjuk össze, hogy a nők közül egyre többen saját foglalkozási, társadalmi ambícióval rendelkeznek, így ha ennek kielégítését a házasság akadályozza, esetleg a házasság felbontását választják.

Az urbanizáció jelentősége is világossá válik, ha tudjuk, hogy a válások arányszáma a falvakban kisebb, mint a városokban. E jelenség okait a falusi társadalom már elemzett sajátosságaiban találjuk meg. Elsősorban abban, hogy a családnak nagyobb gazdasági és társadalmi jelentősége van, s hogy a falusi életrend, a szokások és az értékek sokkal inkább hagyományosak. Az urbanizáció azonban többkevesebb automatizmussal hat a falusi viszonyok felszámolása folytán a válások emelkedésének irányában is.

Az eddig vázolt folyamatok egyaránt azt eredményezték, hogy a házasságon belül nagyobb szerephez jut az *érzelmi tényező*, tehát a házasság megkötésében és fennmaradásában is a házasfelek szerelmi érzése, nemi megértése, amelyet

természetesen kiegészítenek más tényezők is, mint a közös érdeklődés, szórakozási igények stb. Ellentmondásnak tűnhet azonban, hogy a *racionálisabb életszemlélet és életmód* térhódítása a házasság létrejöttében és fennmaradásában jelentős érzelmi tényező érdekében hatna. A racionális életszemlélet egyik megnyilvánulása azonban éppen az, hogy az érzelmi tényezőt, legalábbis viszonylag előítéletmentesen, értékeli a házasságon, a családon belül is. A valláserkölcs háttérbe szorulása, az általános kultúrszínvonal emelkedése tehát szabadabb utat enged az érzelmek változásának, illetőleg a házasságra gyakorolt hatásának. (Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy az érzelemváltozás látszólag individuális jelenségének is vannak társadalmi tényezői.)

Mindezen tényezők együttes hatása is kifejeződik egyrészt a *válás*, másrészt az *elváltak társadalmi megítélésében* végbemenő *változásokban*. A válás valláserkölcs által befolyásolt társadalmi értékelése sokáig negatív volt, ma azonban már aligha lehetne a válást egyértelműen negatív jelenségnek tekinteni. Igaz ugyan, hogy sok esetben individuális problémákat jelent, a gyermekek szempontjából pedig több vonatkozásban is kimutatható káros hatása (így például a fiatalkorú bűnözéssel összefüggésben). A problémának azonban más oldala is van: egyrészt a fennálló, de rossz házasságok olyan családi légkört és állapotokat teremtenek, amelyek egyáltalán nem kedvezőek a gyermeknevelés számára, másrészt pedig társadalmi méretekben a válás negatív következményei csökkenthetők. Ez mindenekelőtt a válásra vezető közvetlen okok lehetőség szerinti kiküszöbölésével (ez a válások indokolatlanul magas számát csökkentené elsősorban), illetőleg az elvált szülők gyermekeinek fokozott védelmével érhető el. Mindenesetre a válás az emberek egy része számára sokszor elviselhetetlen kötelékektől való szabadulást jelent, éppen ezért alapjában szükséges intézmény. Az általános társadalmi értékelés átalakulásával változik meg az elváltak individuális megítélése is. Még

a közelmúltban is — különösen falun — az elváltakkal, elsősorban a nőkkel szemben, határozott erkölcsi elítélés nyilvánult meg. Ma az elítélés már nem általános, hanem individualizálódik, és általában azzal szemben következik be, nemétől függetlenül, akinek magatartása a házasság felbomlásában tényleg indokoltan hibáztatható (például részeges, családját elhagyó vagy azzal nem törődő férfi). Így a szélesebb társadalom vagy a szűkebb társadalmi környezet ítélete általában nem jelent visszatartó erőt a válni szándékozók számára.

Az eddigiekben röviden vázolt folyamatok és jelenségek szinte általánosan hatnak a fejlett ipari országokban. (Kivételt képeznek azok az országok, amelyekben még ma is erős a valláserkölcsi, illetőleg az egyházi befolyás, például Portugália, Olaszország stb.) Kérdés azonban, vannak-e olyan sajátos jelenségek, amelyek a szocialista társadalmakban a vázoltakon túl is hatást gyakorolnak a válások alakulására. Ezeknek a jelenségeknek a kiszűrése igen nehéz, mert a legtöbb szocialista társadalomban az iparosodás és a vele járó urbanizáció a szocialista átalakulással együtt következett be. Mégis, a bírói gyakorlat elemzése segítségével, egyre inkább sikerül néhány olyan tényezőt megállapítani, amelyek — jóllehet esetleg átmeneti jelleggel — speciálisan a szocialista társadalmi viszonyok kialakulásával hatottak a válás számarányának emelkedésére.

Ilyen jelenségként értékelhetjük mindenekelőtt a *társadalom nagy mobilitásának sajátos következményeit.* Ismeretes például, hogy az iparosodás, a falvakból való nagymérvű elvándorlás hosszabb-rövidebb időre fizikailag is elszakította és elszakítja egymástól a házasfeleket, illetőleg az együttes helyváltoztatás következményeit sem egyformán viselték vagy viselik el. A mobilitás másik fajtája, az átrétegeződés, sok tekintetben hasonló következményekkel járt. Az új rétegbe került dolgozók házastársai sokszor nem tudtak beilleszkedni az új viszonyokba, vagy pedig az átrétegeződés ténye zavarta meg az érzelmi kapcsolatot, s ennek

folytán keletkezett új érzelmi és nemi viszony. Mindkét esetben tehát a mobilitásnak — ha nem is túl nagy számban — a válásban is jelentkező következményei is vannak.

Az átalakulással együtt járó *világnézeti feszültségek* is vezethettek és vezethetnek válásra. Ennek hatásáról azonban pontos képünk nincs, mert sokszor a más ok miatt válni kívánók — különösen az átrétegeződéssel összefüggésben megbomlott házasságok esetén — inkább erre a biztosabb és társadalmilag egy időben elfogadhatóbbnak értékelt okra hivatkoztak.

A szocialista viszonyokkal és fejlődéssel szemben ható, a családi viszonyok területén élő *tudati maradványok* is eredményeztek és eredményeznek válást, ha az egyik házasfél nem veti magát alá a másik fél ilyen maradványok alapján kialakult igényeinek. Különösen a női szerepkört érintő hagyományos felfogások és a dolgozó nő mai helyzete közötti feszültségek, a férj hagyományosan kizárólagos családfői szerepével kapcsolatos problémák (pl., ha a férj alacsonyabb beosztásban van, vagy kevesebbet keres, mint felesége stb.) vezethetnek a házasság felbomlására.

Feltehető, hogy a válás problémájának alaposabb vizsgálata és elemzése az elmondottakon túl is feltár majd a szocialista társadalomra sajátos jelenségeket. Végezetül és összefoglalóan a következőket szükséges megjegyezni:

A válás társadalmi jelenségét nem érthetjük és nem ítélhetjük meg csupán a közvetlenül bontásra vezető okok alapján. Fel kell tárni az ilyen okoknak a társadalom objektív folyamataival és esetleges jelenségeivel való összefüggését. Éppen ebben a tekintetben hatolhat mélyebbre a szociológia, mint a demográfiai vizsgálatok, amelyek a válás legkülönbözőbb megoszlási arányszámainak elemzésén túl elsősorban az individuális, tehát a közvetlenül válásra vezető okokat közelítik meg.

Ebből következik, hogy *a válás jogi eszközökkel való szabályozásának lehetősége korlátozott.* Éppen mert a válás objektív társadalmi folyamatok kifejezője, a jogi eszközökkel

a túlzások, a torzulások ellen lehet felvenni a küzdelmet. A bontási gyakorlat szigorodásával egyidejűleg például rendkívül elterjedt a házasságon kívül együttélők száma vagy a házasfelek különélése. Ebben az esetben tehát a szigorodás csak a *formai* válást akadályozta meg, de nem a ténylegest, ellenben nem kívánatos társadalmi jelenség elterjedésére vezetett, szociológiai megfogalmazással tehát: diszfunkcionális következménnyel járt.

Befejezésül a következőkben röviden vázoljuk azokat a változásokat, amelyek a család tartalmában, funkciói ellátásában azáltal következnek be, hogy a *házasfelek egyike kiválik a családból*. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az 1963. évi magyarországi mikrocenzus adatai szerint azokban a családokban, amelyekben az egyik szülő hiányzik, 100 közül 90-ben az anya él együtt a gyermekkel. A nem teljes családok jelenségeinek vizsgálatánál tehát ebből a tényből kell kiindulni.

A család kiscsoport jellege ebben az esetben is megmarad, *funkcionális kötelékrendszere azonban már törést szenved*, hiszen kiesik a férj, a családapa (kisebb százalékban a feleség és családanya) szerepköre, illetőleg e szerepkört képező feladatok egy részét a családban maradt házastársnak, illetőleg másoknak kell ellátniuk. Ezzel a ténnyel a nem teljes család — jóllehet esetleg társadalmi kapcsolatai leszűkülhetnek — általában és bizonyos vonatkozásokban *funkcionálisan nyitottabbá* válik a társadalom egésze és más csoportjai felé. (Például a házastársi nemi kapcsolatot pótló esetleges viszony a családon kívülre vezet.) A család közvetítő szerepe az egyén és a társadalom között ugyan továbbra is érvényesül, de éppen a megbomlott funkcionális kötelékek miatt sajátosan, nemegyszer torzítottan is. Ezzel összefüggésben a gyermek szocializálásában is kifejeződhetnek torz elemek, könnyen fejlődhetnek ki a gyermekben például társadalomellenes vonások. Változatlan marad a család gazdasági funkciója, sőt az általánosan alacsonyabb jövedelem miatt a család életén belül esetleg hangsúlyozó-

dik is. Alapjaiban változatlan az egyén fizikai és pszichikus fenntartásának funkciója is, míg az esetek egy részében hangsúlyozódik, más esetekben pedig relativizálódik a család érzelmi egyensúlyozó funkciója, de találunk bőven példát arra is, hogy ez az egyensúly éppen a túlhangsúlyozódás miatt borul fel (például, ha a családban maradt szülő érzelmi megnyilvánulásai, szeretete kizárólag a gyermekre koncentrálódik). Relativizálódik a családnak tagjait ellenőrző funkciója is. A funkcionális kötelékek megbomlása már eleve erre vezet, mert például a nemi magatartás ellenőrzése sok tekintetben kívül esik a családon, de ezen túl a családtagok magatartásában a családra való vonatkozás jelentősége is csökkenhet. A státuszkijelölő funkció érvényesülésében is tapasztalhatók sajátosságok. A feleség számára relativizálódik a volt férj társadalmi helyzetének jelentősége, és előtérbe kerül a saját helye a társadalomban; a gyermek számára pedig ez a funkció egy sajátosan kettős formában jelentkezik. Ez a kettősség általában annak megfelelően hangsúlyozódik, hogy a családon kívül élő szülő ragaszkodása (akár anyagi, akár érzelmi szempontból) milyen erősen nyilvánul meg gyermeke felé.

Jóllehet a fentiekben röviden felsorolt jelenségek megállapíthatók, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a nem teljes családok sajátos társadalmi jelenségeiről viszonylag még keveset tud a családszociológia.

HATODIK FEJEZET

Az emberi magatartás és a társadalom

1. A magatartásirányitás eszközei
2. A normától eltérő magatartás társadalmi tényezői
3. A kommunikációs folyamat társadalmi problémái
4. Társadalomirányítás – konformizmus – manipuláció

AZ EMBERI MAGATARTÁS ÉS A TÁRSADALOM

Theodor Fontane „Effi Briest" c. regényében a párbajra készülő Instetten elmondja, hogy az emberek együttélésében kialakult valami, ami itt van, akár tetszik nekünk, akár nem, mi pedig hozzászoktunk, hogy ennek a valaminek a paragrafusai szerint ítéljünk meg mindent, másokat is, magunkat is. És ez ellen cselekedni nem lehet; a társadalom megvet bennünket, végül magunk is megvetjük magunkat, nem bírjuk ki, és golyót röpítünk a koponyánkba. A jelenség ilyen költői megfogalmazása csaknem azonos módon jelenik meg Ruth Benedict antropológus-szociológus „A kultúra mintái" [Patterns of Culture] című híres könyvében: „Az egyén élettörténete mindenekelőtt saját közösségében hagyományosan megőrzött mintákhoz és sztenderdekhez való alkalmazkodás. Tapasztalatait és viselkedését születése pillanatától azok a szokások alakítják amelyekbe beleszületett."* Instetten bárót, aki belsőleg a megbocsájtás, életének zavartalan továbbfolytatása felé hajlik, ez a „valami" felesége egykori kedvesének megölésére készteti, mert abban a „közösségben", ahová beleszületett és ahol él, ez az elfogadott cselekvési minta. De vajon ugyanez a minta lett volna irányadó a 19. század végi császári Németország egy munkása számára? Vagy ugyanez

* R. Benedict: „Patterns of Culture" [A kultúra mintái]. New York 1960. 18. old.

a minta irányítja a mai Németország miniszteri tanácsosának cselekvését hasonló esetben?

A kérdésre adandó válasz az emberi magatartás és a társadalom viszonyának egész problématengerét felbolygatja, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a párbaj a sértett Instetten belső megbocsájtási készsége ellenére ment végbe. Világos ugyanis, hogy az ember, beleszületve egy bizonyos kultúrába, szinte gondolkodás nélkül azonosul — szocializálása folyamatában — e kultúra értékeinek, normáinak egy részével, míg másokat esetleg fenntartásokkal fogad, de teljesít, ismét másokat megsért, és viseli normasértésének különböző következményeit. Az is világos azonban, hogy mivel az ember nem csupán a társadalom tagja, hanem e társadalom makro- és mikrostruktúrájának megfelelően több egymástól különböző pozíciót, sőt pozíciókat foglal el, egymástól eltérő értékeket sajátíthat el, egymástól eltérő normákat követhet, más és más minták szerint élhet. Ez pedig azzal a következménnyel is járhat, hogy cselekvése esetleg megfelel az egyik mintának vagy normarendszernek, míg ugyanakkor **a** másikat sérti.

Az emberi magatartás és a társadalom viszonyát már ez a tény is bonyolítja, nem is beszélve arról, hogy az ember biológiai adottságaiból is következnek olyan tulajdonságok, amelyek befolyásolhatják őt a társadalom normáihoz való alkalmazkodásában, amelyek közrehatnak szocializálási folyamatának sajátosságaiban is. Az ember tehát személyiségének biológiai adottságain túl *kulturálisan is kondicionált*, bár nem tekinthető csupán az adott kulturális viszonyok egyszerű tükörképének. A kultúra természetesen rendkívül összetett; az anyagi és a szellemi kultúra összefüggésének bonyolult viszonyai adják meg az emberi személyiség alakulásának feltételeit. A kulturális kondicionáltság kifejeződése az emberi cselekvésben azonban ismét csak bonyolult folyamat, s többféleképpen nyilvánulhat meg. T. Sellin, a nagynevű amerikai kriminológus írja, hogy az ember állandóan a döntés szükségességével áll szemben,

ez a döntés azonban legtöbbször nem drámai természetű, elegendő hozzá a napi rutin, a szokás, éppen ezért — tegyük hozzá — ezek a döntések legtöbbször automatikus természetűek, egyáltalában nem is tudatosak. Abban a módban azonban, ahogyan az egyén az adott élethelyzetre válaszol — akár a megszokás, akár a megfontolás vagy mindkettő jut kifejezésre a válaszban, az egyén személyisége nyilatkozik meg. Hogy melyik elem kerül előtérbe, az a szituációtól és attól a csoportnormától függ, amely a személy számára az adott szituációban kifejezésre juthat. A választás, a megfontolás azonban különösen jelentős, ha a szituációban több csoportnorma is összeütközik.

A fentiekben csupán jeleztük a kérdés bonyolultságát, ennyiből is kitűnik azonban, hogy az ember társadalmi irányítása egyrészről szinte beleépül személyiségébe (hosszas, életünk végéig tartó folyamat ez, amelynek kapcsán különböző vonatkozási csoportok kerülnek előtérbe), másrészről a társadalom az egyén számára „külsőnek" tűnő irányítással is dolgozik — a gazdasági mechanizmus közvetlen és közvetett hatásán túl —, a szerepelvárásoktól a jogi normákig, az elemi ismeretek átadásától a közvélemény alakításáig.

Miután egy adott történeti-társadalmi formációban és különösen egy adott, azonos viszonyokat, azonos történeti tradíciókat őrző társadalomban a társadalmi környezet *végső soron* minden ember számára ugyanaz, a társadalom általánosan azonos módon alakítja az ott élő emberek tudatát, még akkor is, ha egy-egy társadalom — mint tudjuk — makro- és mikroméretekben igen sokszor ellentmondásos módon tagozódik is. A „ne ölj" parancsa normális szituációban a mai ipari társadalmakban általánosan olyan szabály, amely az emberek többsége számára belső értékké vált, jóllehet e társadalomban találunk szocialista és tőkés társadalmakat, illetőleg a társadalmakon belül egymással ellentmondásban levő, esetleg kibékíthetetlen ellentmondásban levő osztályokat, rétegeket és csoportokat is. Mégis az élet kioltása, akkor is, ha ilyen cselekmény megtörténik, sőt

egyes országokban viszonylag sűrűn is megtörténik, nemcsak hogy nem társadalmi norma, de ellenkezőleg, a társadalom átlaga számára elfogadhatatlan, az átlagos magatartástól eltérő viselkedést jelent, akkor is, ha kisebb csoportok sajátos értékrendszere éppen az ellenkezőjét kívánja meg, vagy az általános norma hatását bizonyos társadalmi tényezők és kulturális hagyományok gyengítik (pl. Amerikában). Természetesen ez normális szituációban érvényes, hiszen például háború, nagyobb belső konfliktusok esetén ez az értékrend felborul, vagy az életnek államilag rendezett előírt formában, megtorlásként való elvétele már differenciált társadalmi reagálást von maga után, amelyben például az osztály-, réteg- és csoportérdekek, értékek, az egyéni szocializáció sajátosságai is kifejezésre jutnak. Nem csupán a „ne ölj" parancsa, illetőleg az emberi élet értéke vált azonban ily módon szinte általánosan elfogadottá a mai ipari társadalmakban, hanem a társadalom típusától, történeti hagyományaitól is függően az értékek, életminták, magatartási szabályok egész tömege. Mindez a normális szocializálás folyamatában az emberi személyiség részévé válik oly módon, hogy konfliktust éppen az ilyen értékekkel, normákkal stb. szembeni cselekvés vált ki, nem pedig ezek követése.

A kultúrán belül azonban *szubkultúrák* is léteznek, amelyek talaját az egész társadalomhoz képest sajátos, egyes osztályokhoz, földrajzi körülményekhez, etnikai, nemzeti „közösségekhez" stb. kapcsolódó anyagi és más jellegű létfeltételek alkotják. Éppen ezért az előbbivel azonos automatizmussal válhatnak az emberi személyiség részévé egyes *sajátos* létfeltételek között élő osztályok, rétegek, csoportok értékei is, amelyek azután sajátos magatartásminták kialakulását is eredményezhetik. Egyrészt ezért, másrészt azért, mert a társadalom általános életfeltételeiből következő szabályok, különösen gyors változás esetén, gyakran terhesek, szokatlanok, ellenérzést válthatnak ki, végül pedig azért, mert a társadalom irányítását — elsősorban a politi-

kailag szervezett társadalomban – sajátos partikuláris érdekekkel is rendelkező osztályok, rétegek és csoportok tartják a kezükben, a „társadalom" különböző mechanizmusokon keresztül tudatosan is irányítja az egyéneket. Ez a tudatos irányítás megnyilvánulhat puszta ismeretközlésben, de megnyilvánulhat például a fizikai erőszakot is felhasználó jogrend formájában is. A tudatos irányítás természetesen nem csupán össztársadalmi szinten érvényesül, hanem egyes társadalmi csoportok, a családtól a politikai pártig ugyancsak alakíthatják tudatosan, megfelelő szankciók igénybevételével is tagjaik magatartását.

A társadalom létfeltételeiből következő automatikus irányítás és a tudatos, az esetleges ellenállással is számoló, azt erőszakkal is kiküszöbölő irányítás bizonyos fokig átfedi egymást. Éppen a legalapvetőbb érdekekből fakadó értékek esetében van szükség ezek érvényesülésének tudatos biztosítására is. Ilyen esetekben a társadalom átlagos felfogása, sőt viselkedése többé-kevésbé megegyezhet a partikuláris érdekekhez kötődő jogszabályokkal. Ebben az esetben az emberek átlagának magatartása a jogszabály ismerete nélkül is a jogi normának megfelelően alakul. Az automatikus és a tudatos irányítási mechanizmus között azonban nem csupán megegyezéseket találunk, hanem konfliktusokat is. A történeti tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy ilyen esetben, ha a tudatos irányítási mechanizmus objektíve szükségszerűen előzi meg az automatikusan ható létfeltételeket, azaz a fejlődés irányában hat, de nem túlságosan elszakadva az adott viszonyoktól, a tudatos irányítás hosszabb távra is eredményes marad. Ha azonban a társadalom fejlődéséhez viszonyítva szubjektív törekvésekről van szó, e törekvések távlatilag sikertelenek maradnak, vagy éppen diszfunkcionális eredményekre vezetnek. Az első változatot ábrázolja Thomas Mann „A törvény" című elbeszélésében, ahol mesterien írja le a folyamatot, hogyan válik az erőszak hatására a „természetellenes" „természetessé", hogyan válik elítélendővé az eddig megszokott maga-

tartás: „... a tilalom csakhamar rettegett lett, – kezdetben csak a büntetés miatt; ez azonban nem tévesztette el célját, mert magára a dolgokra is rányomta a rossz bélyegét, melyeknek elkövetésekor elfogta őket a rossz érzés, nem is beszélve a büntetésről"*. De a második változatra is sok példa van, gondoljunk csak az oktalan önkénnyel szembeszálló Antigoné alakjára.

Az emberi magatartás társadalmi irányítása tehát rendkívül bonyolult mechanizmus. Automatikus és tudatos elemek, a különböző osztályok, rétegek és csoportok érdekei keveredtek benne, és teszik összetetté, ellentmondásossá. Tartalma és eszközei társadalmi típustól és történelmi korszaktól függő módon és intenzitással érvényesülnek, kifejezésre juttatva az össztársadalmi életfeltételeken és hagyományokon túl a sajátos osztály-, réteg - és csoportérdekeket, értékeket is.

1. A MAGATARTÁSIRÁNYÍTÁS ESZKÖZEI

A társadalom fejlődésével, komplexitásának fokozódásával a társadalomnak, illetőleg egyes rétegeinek, csoportjainak az anyagi viszonyok, a gazdasági mechanizmus közvetlen és közvetett (más társadalmi jelenségekben megnyilvánuló) hatásán túlmenően is, a puszta véleménytől a jogszabályokig, egyre több eszköz áll rendelkezésére az individuális magatartás megfelelő formálására. A magatartás irányításának ez a folyamata annyira összetett és bonyolult, hogy itt nem csupán a gazdasági mechanizmus ilyen szerepével nem foglalkozhatunk, amely egészen nyilvánvaló, de néhány általános megállapításon túl a magatartásformálás sajátos, közvetlen, de szociológiailag jórészt még feltáratlan *eszközeinek* tömegét sem tekinthetjük át. A következőkben csupán néhány legfontosabbról beszélhetünk, ezek közül is elsőként a közvéleményről.

* Th. Mann: „A törvény" [Das Gesetz]. Bp. 1958. 109. old.

A szocialista társadalmakban is egyre világosabbá válik a *közvélemény* és a *közvélemény-kutatás* jelentősége, elsősorban a politikai és a gazdasági gyakorlat számára, és ez a tény a marxista szociológia figyelmét is felhívja erre a kérdésre. Nyugaton a közvélemény és befolyásolásának problémája évtizedek óta az érdeklődés központjában áll; ez az érdeklődés azonban sajátos kutatási tendenciákban nyilvánul meg.

Igen nagyarányú közvéleménykutató-munka folyik a különböző nyugati országokban (ma elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban), amely azonban elsősorban gyakorlati, politikai, gazdasági, kereskedelmi jellegű kérdésekre keres választ. Miután a cél a pontos, a közvetlenül hasznosítható adatok megszerzése, ezért a közvéleménnyel foglalkozó tudományos irodalomban túlteng a vizsgálatok módszerének és technikájának problematikája, a kiválasztás, az ún. mintavétel kérdése, annak matematikai megalapozottsága, a kérdőívszerkesztés, a felvételezés stb. módja. Ezeket a praktikus céllal irányított kutatásokat, illetőleg eredményeiket, sőt eredményeik használhatóságát viszont egyre több bírálat éri. Kétségbe vonják az így szerzett adatok pontosságát, többen is rámutatnak a velük való manipuláció lehetőségeire, és szinte általánosan kifogásolják, hogy ezekkel a kutatásokkal nem ismerjük meg a közvéleménynek mint *társadalmi jelenségnek* lényegét, struktúráját. Annyira nem, hogy még ma sincs a közvéleménynek egységes, a szociológia, a politika tudománya által egyaránt elfogadott meghatározása. Vercors híres regényében, a „Les animaux dénaturés"-ban (magyar nyelvű fordítása „Tropikomédia" címen jelent meg) egy angol esküdtszék elnöke megrökönyödve veszi tudomásul, hogy az emberek, akik a legkülönbözőbb dolgokat definiálják, önmagukat nem határozták meg, hiányzik tehát az ember általánosan elfogadott fogalma. Körülbelül ez a helyzet a közvéleménnyel is, azzal a különbséggel, hogy meghatározásokat találhatunk szép számmal,

ezek elfogadhatósága azonban a nyugati tudomány számára is kétséges. Így azután Ferdinand Tönnies alapvető munkájának megjelenése után csaknem fél századdal, ismét tudományos problémává vált a közvélemény jelensége.

A marxista szociológia, jóllehet meglehetősen kis számú kutatással rendelkezik — a polgári szociológia eredményeit is értékelve —, már eljutott a közvéleménnyel kapcsolatos néhány alapvető megállapításig. Ismeretes, hogy a közvélemény, jóllehet maga a jelenség, sőt a kifejezés, például a vox populi formájában már régebben is megjelent, sőt kisebb-nagyobb szerepet is játszott a társadalomban, *politikai* jellegűvé, különösen politikai fogalommá, a feltörekvő polgárság ideológiájában, a liberális politikai eszmekörben, és — bár korlátozottan — politikai valósággá a liberális demokrácia államában vált.

Miután a liberális polgári ideológiában a közvélemény *politikai* fogalom, ennek megfelelően a kifejezésben a *„köz"* szócska hangsúlyozódik. Amíg a közvéleményt mint a politikai demokrácia egyik lényeges elemét fogták fel, és így is vizsgálták, tehát aktivitásában közelítették meg, addig mindig valamilyen egységes „köz"-höz kapcsolódó véleményt jelentett, ennek megfelelően keresztmetszetszerűen kutatták. A keresztmetszetszerű kutatásban persze többé-kevésbé jelen van a társadalom strukturális viszonyainak a hatása is, hiszen a kutatási célokra szolgáló „mintát" általában a társadalom tagozódását, ha nem is osztálytagozódását, hanem foglalkozási, nem és kor szerinti, valamint lakhelynek megfelelő tagozódását figyelembe véve alakították ki. Az eredményben megnyilvánuló vélemény azonban inkább a társadalom statisztikai átlagának a véleménye, olyan vélemény, amely elfedi magának a véleménynek, pontosabban véleményeknek társadalmi kötöttségét, összefüggéseit. Az ilyen átlagos vélemény vizsgálata kielégítő azon a szinten, amelyen csupán ilyen ismeretekre van szükség, például országos választásokat előrebecslő, egyes politikusok népszerűségének fokát megállapító vagy bizonyos fo-

gyasztási cikkek iránti érdeklődést felmérő kutatásokban. Mihelyt azonban a közvélemény *befolyásolása* kerül előtérbe — és ez a mai polgári társadalomban a közvéleménykutatásokkal összefüggésben egyre fontosabb szempontté vált, hiszen a liberális demokrácia általános „közre" alapozó politikájának fikciója ma már tudományosan nem tartható, és a valóságban a politikai irányítás bázisa egyre inkább szűkül. A közvélemény tehát politikai és gazdasági szempontból is egyre inkább mint *passzív, befogadó* jelenség érdekes, s kiderült, hogy az egységes „köz" is fikció. Az átlagos vélemény szociológiailag nem élő vélemény, s egyre inkább világossá és kutatottá is válik a közvéleménynek a társadalom makro- és mikrostruktúrája által való kötöttsége, a vélemény csoport jellege.

Ez a kötöttség a közvélemény fogalmának feltárására irányuló eddigi marxista kutatások során világossá vált. A közvélemény fogalmára vonatkozó marxista meghatározásokból ugyanis a következőket szűrhetjük le: A közvélemény a társadalmi tudat sajátos kifejeződési formája egy adott társadalmi problémával kapcsolatban, amely értékelő módon jut kifejezésre. Értékeli a társadalom tényeit, sőt magát a társadalmi tudatot is, vagy annak más kifejeződési formáit, például a különböző intézményeket, normákat, éspedig az adott társadalmi problémával kapcsolatban. A közvélemény azért sajátos kifejeződési forma, mert ebben — az adott társadalmi problémával kapcsolatos — értékelő folyamatban a problémától függően egész sor olyan tényező hat közre, amelyek egy bizonyos, a véleményt kialakító társadalmi csoport sajátos viszonyait, érdekeit, tudati állapotát, normáit, sőt érzelmeit juttatják kifejezésre, esetleg a társadalmat általánosan jellemző viszonyoktól, érdekektől eltérő módon vagy azok ellenére is.

Magát a közvélemény kifejezést tehát csak bizonyos korlátok között használhatjuk, hiszen az egész társadalmat átfogó „köz" a véleményt kialakító folyamatban kevéssé vagy legalábbis ritkán játszik közre. A közvélemény álta-

lában differenciált, és mint *osztály- réteg- vagy csoportvélemény* nyilatkozik meg. A „megnyilatkozás" kifejezés pedig arra mutat, hogy közvéleményről általános állapot jelleggel ritkán beszélhetünk, az csaknem mindig egy adott társadalmi érdekű (a társadalmi érdekűség is lehet a társadalom teljes egészét vagy kisebb részét átfogó) probléma kapcsán alakul ki, és fejeződik ki. „Közömbös problémával kapcsolatban nincs vélemény" — mondotta a probléma egyik kutatója, illetőleg az ilyen módon, például a kutatókérdőív segítségével kierőszakolt vélemény társadalmilag nem jelentős.

A közvélemény differenciáltságát az szabja meg, hogy menynyire differenciált a társadalmi lét, a társadalmi tudat, az érdekek és az érdekek felismertsége. Ez a négy momentum természetesen nem független egymástól, és egységesen hat a társadalom tagozódásának folyamatában. A társadalmi tagozódásban, az osztályok és a legkülönbözőbb rétegek, csoportok képződésében az alapvető tényező természetesen a társadalmi lét és az abból fakadó érdek. Az említett négy tényező azonban az emberek egyes csoportjai számára kisebb-nagyobb jelentőséggel már eleve differenciáltan jelentkezik, és a történeti fejlődés folyamán egymással való kapcsolatukban is szükségképpen differenciálódnak.

Nem kétséges ugyanis, hogy minél konkrétabb az a probléma vagy jelenség, amellyel kapcsolatban a közvélemény kialakul, minél jobban érinti egyik vagy másik csoport érdekeit, illetőleg a mindig sok — szorosabb vagy lazább kötelékű — csoportban élő ember valamelyik csoporthoz való tartozásának minőségét, annál inkább kerülnek előtérbe a véleményformálódás folyamatában is az érintett csoporthoz, illetőleg az érintett csoportminőséghez tartozó érdekek és más tényezők. Az egyes politikai problémák megoldása kapcsán kialakuló közvéleményt például inkább a társadalom alapstruktúrájával kapcsolatos jelenségek befolyásolják (persze az érdekfelismerés igen sok tényezője által alakítottan), ezzel szemben az alkoholizmussal mint

élő társadalmi problémával kapcsolatban kialakult közvéleményben egyebek közt inkább érezhető a nemi státusz különbözősége és az ezzel összefüggő tényezők. A nőnek a családon belül elfoglalt helyzetéből következik, hogy a családot érintő társadalmi problémák értékelésében ez a minőség kerül előtérbe, elhomályosítva a nő osztályhelyzetét vagy mint bizonyos munkakört betöltő dolgozónak ezzel összefüggő létfeltételeit stb. Ez a tény világosan megnyilvánul napjainkban annak a szervezett és spontán női társadalmi véleménynek az alakulásában is, amely például egyes, a családvédelemmel kapcsolatos jogszabályokat fogadta, illetőleg ilyenek megteremtésére indított stb. Bőven idézhetnénk hasonló példákat. Így a KRESZ tervezetéről annak idején viták folytak a sajtóban és a különböző munkáskollektívákban. Az itt jelentkező „közvéleményben" elsősorban az embereknek mint gépkocsivezetőknek, mint közlekedési rendőröknek, s kisebb részben mint gyalogjáróknak érdekei és ennek folytán véleménye nyilatkozott meg, és ez az egy tényező szorította háttérbe a többi csoportminőséghez tartozó tényezőt. Ebben az esetben a közvéleményként ismert vélemény jobbára a járművek vezetőinek, illetőleg a közlekedésben más módon szakmailag is közvetlenül érintetteknek a véleménye volt, és alig az általános értelemben vett „köz"-é, mert a közlekedés rendje az említetteken kívül kevés ember érdekeit érinti problémaként. Lényegileg mindegy, hogy milyen előírásoknak megfelelően közlekednek. (Ahogyan jellemző módon a viták során elhangzott „gyalogos" vélemények többsége is valamilyen sajátos minőség kapcsán tört felszínre. Például idős emberek, kisgyermekes szülők, iskolai nevelők nyilatkoztak.)

A közvetlen érintettség azonban nem mindig válik társadalmilag tudatossá, különösen akkor nem, ha a társadalmi probléma felületesen *szakmai* problémának tűnik. A magyar Polgári Törvénykönyv és a Büntető Törvénykönyv alkotása például az egész társadalmat érintő probléma. A közvetlen érintettség tudata azonban a társadalom túlnyomó részé-

ben nincs meg, ez csak akkor ébred fel, ha az egyén vagy egy csoport valamilyen módon személyi érintkezésbe is kerül az említett jogszabályok rendelkezéseivel. S mivel ez a társadalom egyes egyedei vagy egyes csoportjai számára csak ad hoc jelleggel — mint jogeset — következik be, a vélemény is ad hoc alakul ki, éspedig nem is csupán az intézkedést illetően, hanem az intézkedéssel érintett sajátos viszonyokkal összefüggésben, amelyek az eset tartalmát adják meg. Így azután a két törvény társadalmi vitája során megnyilatkozott „közvélemény" inkább a jogászok véleménye volt, mert ez az a „csoport," amelynek mindennapi tevékenységét e törvények léte közvetlenül érinti. Az így kialakult véleményben azonban a jogászi sajátosság vált dominánssá, amely a gyakorlatilag még uralkodó jogászi felfogással összefüggésben, sok esetben a formai szabályozást helyezi előtérbe és nem a társadalmi tartalmat.

Ha hangsúlyozzuk is, hogy a társadalmi tudat általánosságán túl a közvéleményt kialakító értékelési folyamat legalapvetőbb tényezője az érdek, arról sem feledkezhetünk meg, hogy az érdek tudatosodási folyamata sem mindig azonos fokú az egyes csoportérdekek esetében. A véleményformálódás érdekhez kötött differenciáltsága számos tényező hatására alakul, és nagyon sokszor előfordul, hogy ezek a tényezők megnehezítik vagy akár el is mossák az érdekfelismerést. Louis Aragon szép mondatára utalunk itt: „A férfiak és a nők nem csupán múltjuk hordozói, egy világ örökösei, nem csupán egy sereg cselekedetért felelősek, hanem a jövendő magvai is."* Ugyanezt a pszichológia nyelvén Rubinstein úgy fejezte ki, hogy az egyén a társadalmi-történeti fejlődés hordozója. S ez a tény nem csupán azt jelenti, hogy a társadalmi történeti fejlődés konkrétan az egyének útján megy végbe, hanem ennek mintegy tükörképeként azt is, hogy az emberi tudat — legyen az egyéni, csoport- vagy általánosabb tudat, hiszen mindezek dia-

* L. Aragon: „A nagyhét" [La semaine sainte]. Bp. 1960. 104. old.

lektikus összefüggésben vannak egymással – történetileg „terhelt", tehát kisebb-nagyobb részben magában hordja a múlt viszonyainak megfelelő elemeket, s egyénileg, vagy csoportosan is saját fejlődésének felhalmozódott vonásait. Ez a történetiség különösen jellemző a morális, tehát értékelő tudatra. A társadalmi helyzet és az ebből fakadó érdek felismerése és értékelése így ebből a szempontból is történeti.

Az érdekfelismerés történetisége mellett jelentős körülmény az is még, hogy egyes érdekek – tartalmuk tényleges felismerése nélkül is – eleve tudatossá válnak pusztán annak következtében, hogy valamilyen intézmény vagy norma formájában már elfogadottak. Így azután természetes, hogy az intézmény vagy a norma elfogadottsága és vitatlansága folytán a tartalmat jelentő érdek esetleges megváltozása akár hosszabb ideig sem törhet a felszínre. Az érdek és a közvélemény mint értékelés összefüggésében még egy rendkívül fontos momentumra kell rámutatnunk, éspedig arra, hogy bár a kisebb-nagyobb körű „köz" véleményét kiváltó jelenségek, problémák, intézkedések és megoldási módozatok általában egy, esetleg több csoportérdeket érintenek, az értékelés már nem csupán ehhez a csoportérdekhez kapcsolódik. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy az ember egy bizonyos érdekével kapcsolatos jelenséget vagy problémát mint egész ember, teljes személyiségével ítél meg. Ez a körülmény – bár nem ingatja meg annak a korábbi megállapításunknak érvényét, hogy a közvélemény kialakulásában a jelenséggel, a problémával érintett érdek és az ebből fakadó csoporttényezők az elsődleges fontosságúak – arra mutat, hogy a társadalom sokrétű viszonyainak mint egésznek a jelentőségéről sem szabad megfeledkeznünk.

A vélemény – és így a közvélemény is – természetesen még nem cselekvés. Közvetve azonban cselekvésre indít, akár az emberi tudat megfelelő alakításával, akár úgy, hogy valamilyen magatartási norma mögött állva, elítéli annak

megszegőit, akár egyik sajátos formájával, *előítéletek* és *sztereotípiák* kialakításával. Ez utóbbiak, éppen azért, mert az emberek készen kapják, szocializálásuk során szinte automatikus jelleggel sajátítják el őket, nagy szerepet játszanak a magatartás alakulásában.

Az előítélet individuális jelleggel is kialakulhat — jóllehet annak is társadalmi háttere van, éspedig a szocializálás körülményeiben rejlő tényezők — de csoportjelleggel vagy akár ennél szélesebben is. Heller Ágnes figyelemre méltó tanulmányában az előítéletet az ember partikularitásával hozza összefüggésbe, ennek a partikularitásnak azonban az „elszigetelt" egyén és az emberi nem között számos fokozata van, és valóban, csaknem minden szinten — a csoporttól a vallási közösségekig — megnyilatkozik az előítélet is. E jelenség egyik legismertebb kutatója, Gordon W. Allport nyomán a társadalmi előítéletet mint más csoporthoz tartozó személlyel szemben megnyilvánuló ellenséges vagy elvető magatartást fogalmazhatjuk meg, amely eleve kialakul csupán egy bizonyos csoporthoz való tartozása miatt, feltételezve, hogy a csoport „elvetendő" tulajdonságait az adott személy is osztja. A csoport fogalmát itt azonban a harmadik fejezetben adott meghatározásnál szélesebb értelemben használjuk. Allport álláspontjának megfelelően, ideértjük a faji „csoportokat", a nemzetet, a vallási közösségeket stb. Mindezek felfoghatók ugyanis a „saját" és a „más" csoportok (in-groups és out-groups) kategóriáiban, mindezekben kialakulhat tehát az előítélet a más „csoportokhoz" tartozókkal szemben. A társadalom és a történelem nagyon sok jelenségében közrehatnak a faji, a nemzeti, a vallási stb. előítéletek, amelyek azután különösen ott okoznak nagy problémákat, ahol a társadalomban jelentős faji, etnikai, nemzeti vagy vallási kisebbségek is élnek. Ilyen probléma pl. az Egyesült Államokban a négerkérdés, ilyen volt Kelet-Európában a zsidókérdés és még ma is sok helyütt a cigánykérdés, a történelem során pedig nagyon sokszor és nagyon sok helyütt a legkülönbözőbb vallásokhoz és nemze-

tekhez, nemzetiségekhez tartozó emberek társadalmi elnyomása, üldözése stb. Nem kétséges azonban, hogy a kisebbségi helyzet önmagában csak részben ad alapot társadalmi előítélet kibontakozására. Előítélet fejlődik ki ugyanis más fajokhoz, nemzetekhez, vallásokhoz stb. tartozó emberekkel szemben ilyen kisebbségi helyzet nélkül is. Nem kétséges ugyanis, hogy minden faji, nemzeti stb. képződményhez tartozó emberek rendelkeznek sajátos vonásokkal, amelyek ilyen vagy olyan vonatkozásban megkülönböztetik őket a többiektől. S miután egy-egy nemzethez vagy valláshoz tartozó emberek ritkán ismerik teljes alapossággal a másik valláshoz, vagy nemzethez tartozók sajátos vonásait, így általában késznek mutatkoznak egy, vagy több leegyszerűsített, de ugyanakkor eltúlzott vonás általánosított elfogadására. Az előítélet egyik jellemzője pedig a *hamis általánosítás*, a másik a *túlzás*, és különösen fontos sajátossága, hogy a kialakított előítélettel szembeni ellenkező értelmű tudás sem képes megingatni ezt az előzetesen kialakult túlzott s hamis állásfoglalást.

Az előítélet kialakulása történelmi folyamat, amelyben szerepet játszanak egy bizonyos társadalmi-történelmi szituációban megnyilvánuló, hosszabb-rövidebb ideig érvényesülő sajátos partikuláris érdekek, ezekkel összefüggő események stb., s ennek megfelelően a szemben álló érdekeket hordozók tudatosan eltúlzott — sokszor hamis és torz — ábrázolása és ennek a saját „csoport" felé leegyszerűsített továbbadása. Az előítélet ily módon a hagyomány, a szocializáció, a tömegközlési eszközök stb. behatása folytán olyan erősen sulykolódhat az emberekre, hogy a kialakító hatást gyakorló partikuláris érdekek (és az őket termelő történeti-társadalmi szituáció) elmúlása után esetleg hosszabb ideig is hat, akár az általánosabb vagy sokszor a közös érdekek kialakulása után is.

A szociológiában általánosan ismert, hogy azok a *sztereotípiák*, amelyekben a társadalmi előítéletek tipikusan megjelennek, illetőleg az abból fakadó ellenőrzés tulajdonkép-

pen „egy bizonyos érdektartalmú szituáció racionalizálása". Ez a racionalizálás természetesen ismét csak egyes vonások mértéktelen általánosítása és eltúlzása, de éppen ezért kényelmesen leegyszerűsíti az ember számára a világban, a társadalomban, a társadalom „csoportjai"-ban való tájékozódást. Ebből következik, hogy nem minden sztereotip jellegű megállapításban jelennek meg negatív előítéletek — különösen így van ez egyes nemzetek megítélésénél, hiszen saját nemzetünk értékelése is kifejeződik sztereotip módon, például a magyar harcos, bátor vagy széthúzó stb. — de a sztereotípiára mindenképpen a túlzás és a hamis általánosítás a jellemző.

Társadalmi szempontból természetesen rendkívül fontos, hogy a sztereotip jellegű megállapítások mennyire vezetnek konkrét magatartásra is. Mert ha például valaki elfogadja azt a sztereotip formában megjelenő előítéletet, hogy mondjuk a cigányok piszkosak, lusták, lopnak stb., még nem jelenti feltétlenül, hogy ennek elfogadásával készen állnak megsemmisítésükre, vagy akár helyeselne ilyen törekvéseket. A már említett Allport a következő fokozatokat különbözteti meg az előítélet megnyilvánulásában. 1. szóbeli elvetés, elutasítás (az előbbi példából kiindulva, ha valaki csupán hangoztatja, hogy a cigányok piszkosak, lopnak, tehát csak továbbadja a sztereotip előítéletet anélkül, hogy más magatartásában érvényesítené); 2. diszkrimináció, ideértve az elkülönülést is (ebben az esetben az előítéletet hordozó ember már tiltakozik, ha cigány akar építeni a szomszédságában, ha a gyereke mellé az iskolában cigánygyereket ültetnek, vagy ha eleve bizonyítottnak tekinti például a bűncselekmény elkövetését, ha cigány a gyanúsított stb.); 3. fizikai bántalmazás, végső soron megsemmisítés (ebben az esetben egyszerűen azért bántalmaznak valakit, mert például cigány, megszervezik vagy közreműködnek egyes embercsoportok megsemmisítésében). Egyik magatartás sem vezet természetesen automatikusan a másikhoz, jóllehet ez is bekövetkezhet. Sajátos szituációk kialakulása

szükséges ahhoz, hogy az ember a puszta szóbeli elutasítástól megtegye az utat mások fizikai megsemmisítéséig. A történelem azonban igen sok példán bizonyítja, hogy ez az út megtehető, a sztereotip jellegű előítéletek tudatosan fokozott propagandahadjárat folytán, esetleg politikai manőverek segítségével a nyílt gyűlöletig, a fizikai bántalmazásig, sőt a megsemmisítésig is elvisznek.

A sztereotip jellegű előítélet általában latens módon él egy-egy embercsoport tudatában. Általános véleményként, szinte rejtetten hathat a magatartás formálásában, de adott eset kapcsán nyíltan is meghatározott viselkedést válthat ki, közvetlenül is befolyásolja az emberi magatartást egy adott szituáció megoldásában. A közvélemény, az előítélet fontos része ugyan a társadalom magatartásirányításának, de a társadalom közvetlenebb módon is alakítja tagjainak magatartását, éspedig a legkülönbözőbb *magatartási normák* útján.

A magatartási normák vagy *magatartási szabályok* a társadalom egésze vagy kisebb nagyobb része által elfogadott cselekvési minták, amelyek alapján az emberek, sőt egyes embercsoportok viselkedését megítélik, s amelyek éppen ezért közvetlen hatást gyakorolnak az emberi magatartás alakulására. Követésük bizonyos társadalmi előnyökkel, megszegésük viszont többféle módon realizálódó hátrányokkal járhat. E normák birodalma nagyon változatos. Az illemszabályok, a divat szabályai, a szokások éppen úgy részeit alkotják, mint a vallási, az erkölcsi normák, a jogszabályok stb. Érvényesülési körük is sokféle, egy-egy csoport szerepnormáitól a társadalom egészére érvényes magatartásszabályokig terjednek, a megsértésük következményeként előálló hátrányok változatossága pedig a puszta rosszallástól vagy kinevetéstől az államilag alkalmazott erőszakig a szankciók sokaságát foglalja magában. Mindebből következik, hogy a társadalomban élő és ható magatartási normákat igen sokfajta jellegzetesség alapján csoportosíthatnánk. Az ilyen csoportosítás vagy tipizálás elvégzésével azonban már el is

hagynánk a szociológiát, és átlépnénk más tudományágak területére, vagy legalábbis sajátos, szakszociológiai problémák megoldására kellene vállalkoznunk, amelyre e mű keretében nincsen sem helyünk, sem pedig alkalmunk. Így csupán a *valamennyi* magatartási normára egyaránt jellemző vonások felvázolását kíséreljük meg.

Valamennyi magatartási norma, magatartásszabály a helyesnek tartott cselekvésmódra utal. Felmerül azonban a kérdés, kik tartanak helyesnek egy adott magatartási szabályt, honnan ered ez a meggyőződésük, kik osztják ezt a meggyőződést, mi történik azokkal, akik nem csupán nem helyeslik az adott szabály által helyesnek tartott cselekvésmódot, de nem is viselkednek annak megfelelően?

Mindenfajta magatartásszabály valamilyen társadalmi érdekhez kapcsolódik. Ez a társadalmi érdek összefüggésben lehet az egész társadalom létfeltételeivel, illetőleg bizonyos partikuláris létfeltételekkel, amelyek osztály-, réteg- vagy csoportérdek formájában nyilvánulnak meg. Ezek az érdekek az adott társadalom vagy egy része számára alapvető jelentőségű létfeltételekkel is összefügghetnek, így a hozzájuk fűződő norma is alapvető jelentőséggel nyilvánulhat meg, mások viszont járulékos jelleggel, kevésbé fontos érdekekhez fűződve, más normatípusban fejeződhetnek ki. Így például az uralkodó társadalmi osztály alapvető politikai érdekeit büntetőjogi normával, éspedig általában igen kemény szankciókkal ellátott büntetőjogi normával védelmezi, bizonyos politikai bűncselekmények definiálásával. Védelmezheti azonban érdekeit sajátos viselkedést előíró etikettszabályok megállapításával is, amelyekkel például az uralkodó osztályba feltörekvők számára nehezíti az utat, vagy hozzájárul ahhoz, hogy teljes azonosulásra kényszerüljenek. Szinte általános jelleggel megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos társadalmi osztályon, rétegen, csoporton belüli viszonyok szabályozása (tehát az in-groupokra tekintettel levő szabályozás) kevésbé erőteljes szankcióval ellátott normák útján történik, mint a más osztályok, rétegek, csoportok (tehát az out-group)

felé irányuló szabályozás. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha az osztályon belüli viszonyokra például csak illemszabályok vonatkoznának, míg más osztályok felé irányuló magatartás csupán jogi szabályoknak lenne alávetve. Az uralkodó osztályok tagjainak magatartását éppen úgy meghatározzák jogi normák és erkölcsi normák is, mint más osztályok tagjainak viselkedését. A lényeges érdekeket sértő magatartásokkal szembeni szankció azonban általában súlyosabb, és azok, akik ilyen magatartást tanúsítanak, antagonisztikus osztályviszonyok között természetszerűleg többnyire nem az uralkodó osztályok vagy rétegek tagjai közül kerülnek ki.

Természetesen nem minden magatartási szabály osztálykötött. Ez elmondható — legalábbis a normák egy része esetében — az erkölcsről, a szokásokról, az illemszabályokról, sőt még a jogszabályokról is. Míg azonban a társadalomban uralkodó helyet elfoglaló osztályok szokásai, erkölcsi és illemszabályai pusztán az uralkodó helyzetből kifolyóan utat találnak más osztályok és rétegek tagjai felé — a vonzási osztálynak, rétegnek ebben is jelentősége van —, míg a jogszabályok természetszerűen az egész társadalom vonatkozásában érvényesülnek, addig az is megállapítható, hogy miután a jogalkotás mechanizmusa az uralkodó osztálytól magától is elkülönült, esetleg el is idegenedett tényezőket, gyakran sajátos réteg- és csoportérdeket is kifejez, a jogszabályok egy része is ilyen partikulárisabb érdekekhez kötődik, vagy egyszerűen a helytelen értékelés miatt nem az adott uralkodó osztály érdekeit fejezi ki, hanem csupán azt, amelyet uralkodó helyzetben levő politikai tényezők, vagy a döntés kialakításában részt vevők — esetleg tévesen — annak értékelnek. Engels utal rá, hogy minden, ami emberi tudaton megy keresztül, el is torzulhat, és ez a jogalkotásra is vonatkozik.

Nem csupán mindenfajta tudatosan megformált magatartásszabály esetében kerülhet előtérbe az esetleges partikuláris érdek, illetőleg a helytelen értékelés, hanem gyakran akár a legautomatikusabban kialakulónak tekintett szoká-

sok esetében is. A harmincas–negyvenes években például Magyarországon mozgalom indult az ún. népi jogszokások gyűjtésére. E mozgalom kiinduló feltevése szerint ezek a jogszokások az idegen eredetű „hivatalos" joggal szemben a magyar nép egészséges jogérzetét tükrözik, olyan normák tehát, amelyek a parasztság érdekeit, felfogását fejezik ki. Ennek megfelelően többen is követelték — hivatalos szervek is —, hogy az ország jogrendjét is ezekre a jogszokásokra építsék fel. Ez utóbbi követelmény helyességéről vagy akár megvalósíthatóságáról most ne beszéljünk. A jogtörténeti kutatások kiderítették azonban, hogy a nép körében élő, sajátosan parasztinak tekintett jogszokások igen nagy részükben tulajdonképpen a régi „hivatalos" jogi szabályozás termékei, amelyeknek kezdeti „hivatalos" kényszerjellege feledésbe merült, és amelyek a megszokás erejénél fogva a „hivatalos jogszabályok" megváltozása után és gyakran velük szemben is, életben maradtak, anélkül, hogy akár az egykori jogalkotók, akár pedig a parasztság érdekeit képviselték volna. Emlékezzünk Thomas Mann fentebb idézett leírására a törvény keletkezéséről!

Ebből a példából azonban az is kitűnik, hogy a társadalomban vagy annak egy részében élő magatartásszabályok közül jó néhány akkor is érvényesül, azaz kifejeződik emberi magatartásokban, amidőn a valamikori érdekeket produkáló létfeltételek már eltűntek, így a magatartásszabályok tulajdonképpen alapjukat vesztve, a szokássá válás folytán mint automatikus cselekvésmódok élnek tovább. Ki keresné például ma már, midőn kezet fog valakivel, e szokás hajdani, a puszta üdvözlésen túlmenő értelmét? De nem csupán egy-egy magatartásszabályhoz fűződő érdekmomentumok múlnak el, jóllehet a magatartásszabály megmarad, hanem igen gyakran feledésbe mennek a modern, mai ember által is gyakorolt szokásokhoz fűződő, egykori hiedelmek is. És ez éppen úgy érvényes egyes mindennapi életünkben élő, mint a vallási köntösben jelentkező szokásokra.

Az eddig elmondottakból is világos, hogy a társadalom-

ban élő, az egész társadalom vagy annak egy része által helyes magatartási módnak tekintett szabályok érvényesülése, magatartássá válása nem mindig azonos tényezők következménye. Az érvényesülést előidéző társadalmi tényezők mindegyike minden fajta magatartási szabály esetében megtalálható. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a jogszabályok pusztán az állami kényszer következtében érvényesülnek, vagy hogy az erkölcsi szabályokat az emberek belső meggyőződésükből kiindulva követik. Ha a magatartási szabályok érvényesülését kiváltó momentumok tipizálására törekszünk, akkor a következő eredményre juthatunk. A legtöbb magatartásszabály az ember élete során *automatikus cselekvéssé*, tehát *szokássá* válik. A szokássá válásnak természetesen társadalmi tényezői vannak, amelyek az egyén társadalmi lénnyé válása, szocializálása során jutnak kifejezésre, és alakítják az ember személyiségét. E tényezők között megtaláljuk a puszta, de huzamos ismétlést, a kényszerrel kiváltott ismétlődést, a tanítás legkülönbözőbb formáit stb. Eredményük azonban közös, éspedig az automatikus cselekvés. Az emberi tudat sajátosságai is kedveznek az ilyen automatikus cselekvésmódok kialakulásának, hiszen Sumnertől kezdve, több szociológus is rámutatott már arra, hogy ezek a szokások a szinte minden pillanatban való tudatos, megfontolt döntés terhétől mentesítik az embert.

Részben már az automatikussá vált cselekvésmódban is benne rejlhet azonban — latens módon — a *helyeslés* eleme, amely azután egyes normák esetében az illető norma követésének elsőrendű indokává válik. A magatartási szabály helyesként való felismerése azonban ismét csak bonyolult folyamat, amelynek egyes tényezőit itt csupán jelezhetjük. A legegyszerűbb és legtisztább típus az érdek és az ezt kifejező norma pontos felismerésén és azonosításán alapuló helyeslés. Amennyiben ez megtörténik, ebben az esetben világosan elkülöníthető az azonos érdekűek helyeslő és az ellentétes érdekűek elvető állásfoglalása. A valóságban azonban ilyen tiszta helyzet nagyon ritkán alakul ki. Tudjuk, hogy

az ember több csoportnak tagja, a társadalom makrostruktúrájában is több fajta vonatkozásban foglal helyet, bizonyos összefüggésekben tehát individuálisan is több fajta érdekkel rendelkezik, amelyek felismerése, súlyozása, sokfajta tényezőtől függ. Röviden, szerepet játszik benne az egész társadalom kulturális helyzete, a társadalomban uralkodó ideológiai jelenségek, az egyén szocializálásának körülményei, sőt bizonyos biológiai-pszichikus tulajdonságok is. Éppen ezért nem kizárt, sőt a történelem nagyon sok példát mutat arra, hogy a normának helyesként való elismerése egyes társadalmi osztályok, rétegek, csoportok, illetőleg egyének esetében saját objektív érdekeik *ellenére* következett be. Ez a helyzet például a tradicionálisan helyesnek elfogadott vagy a vallásos hit alapján helyesnek tartott normák jó részével. De ilyen helyeslés váltható ki a tömegközlési eszközök meghatározott célra történő felhasználásával, intenzív propaganda segítségével, tehát az emberi tudat bizonyos célnak vagy céloknak megfelelő „tudatos" formálásával. Ily módon – amint ezt például a náci Németország gyakorlata mutatja – elérhető a saját érdekekkel, de a társadalom alapvető érdekeivel, az emberiség hagyományos kultúrértékeivel szemben álló normák csaknem általános helyeslése is. A helyeslés, illetőleg a nem helyeslés momentuma arra mutat, hogy az egyén és a norma, a magatartásszabály között értékelő viszony alakulhat ki. Az egyénnek a szokásnormákhoz és az elvontabb normákhoz való e viszonyát Heller Ágnes moralitásnak nevezi, és megjegyzi, hogy ez csak az osztálytársadalmakkal egyidőben alakult ki. Ez a viszony tehát tulajdonképpen akkor válik lehetségessé, amidőn az ember „felszabadul" *egy* normarendszer uralma alól, amikor tehát „választhat" (a választás semmiképpen sem jelentheti mindig a teljesen autonóm döntést) a követhető normarendszerek között. Természetesen nincs arról szó, mintha a primitív ember a szokás rabja lenne, s esetében nem kerülhetne tehát sor normasértésre. Ilyenkor azonban a szokáshoz való viszony sokkal inkább kapcsolódik egyéni

— fizikai, pszichikus — tulajdonságokhoz, sajátos egyéni érdekekhez, mintsem hogy tartalma a „jó" vagy a „rossz" eltérő felfogásán, tudatos mérlegelésén alapuló helyeslés. vagy elvetés lenne, lényegében tehát nem jellemezhető moralitásként. A magatartásszabályokhoz való viszony természetesen nem csupán a szokásnormák, erkölcsi szabályok esetében fejeződik ki, hanem a „moralitáshoz" hasonló például a jogszabályokkal szemben a jogtudat, amelyben szintén társadalmi tartalommal a jogilag helyesnek, igazságosnak tartott nézetek, elképzelések jelennek meg. Ebből természetesen az is következik, minél inkább kizárólagossá válik egy normarendszer (sokfajta tényező következtében), annál inkább szűkül a moralitás szférája, annál magától értetődőbben cselekszik az ember, és talál nem csupán felmentést, de helyeslést is cselekvésére. Így történt ez a katolikus vallási normarendszerrel való azonosulás esetén, amidőn például a hit és szeretet nevében irtották a konkvisztádorok a közép- és dél-amerikai indiánokat, és ennek nevében dolgozott az inkvizíció, de lényegében ez történt a náci Németországban is, ahol a nemzeti szocialista ideológiának megfelelő normarendszer uralmi helyzete ugyancsak a moralitás szférájának gyengülésével és az embertelen cselekedetek elterjedésével járt együtt.

A szokásszerű és a helyeslésen alapuló normakövetés azonban önmagában még nem oldja meg a társadalom magatartásirányításának problémáját. Különösen nem oldja meg a modern társadalomban, ahol az egymástól eltérő vagy ellentétes érdekű osztályok, rétegek, csoportok léte egyre inkább kifejleszti saját értékeit és normáit, és ahol a társadalom fejlődése olyan jelenségeket produkál, mint például az iparosodás, amelynek következményei negatív jelleggel is megnyilvánulhatnak, így a bűnözés emelkedésében, illetőleg mint a társadalom fokozott, tudatos állami irányítása, amely ismét csak új, sokszor az uralkodó osztályokon belül is ellenérzéssel fogadott normatömeget hoz létre. Valamennyi magatartási szabállyal összefüggésben

nagy jelentősége van tehát a *kényszernek*, annak a szankciónak, amely a szabály megsértése esetén a normasértővel szemben alkalmazásra kerül. A kényszerítés érvényesül a szokás (erkölcsi, divat- vagy illemszabályok) esetében is, hiszen már ezek kialakulásában is szerepet játszott a „cselekedj úgy, ahogyan mindenki más cselekszik" elve, és érvényesül természetesen a jogszabályok esetében, részben már a kényszer alkalmazásával való fenyegetettségen keresztül, részben pedig a kényszer tényleges alkalmazásával. A kényszert jelentő következmények változatossága a társadalomban — különösen, ha a történeti fejlődést is szemügyre vesszük — szinte felmérhetetlen. Csaknem minden a társadalom különböző képződményeiben kialakult normával kapcsolatos kényszerről megállapítható azonban — a játszócsoporttól egészen egy adott társadalom jogszabálytömegét védő kényszerig —, hogy az bizonyos „jutalom", tehát a helyesnek tartott cselekvéshez fűződő pozitív következmények elmaradásától egészen az adott csoport (végső soron társadalom) kötelékéből való eltávolításig terjed. A kényszer tehát mindig ott állott a társadalom magatartásszabályai mögött, akár az egész társadalom dimenziójában gondolkodunk, akár egy-egy társadalmi csoporttal összefüggésben. Mire utal akkor Ovidius „Metamorphoses" című nagy költeményének következő két sora, amely szerint az ember az aranykorban

„... Kényszer meg nem alázta
Törvény nélkül és önként élt becsületben"*
(Ford. Rónai Pál)

Az állam keletkezését megelőző ősközösségi, nemzetségi társadalomban is — ahová Ovidius az „aranykort" helyezte — volt kényszer. Ezt egyértelműen bizonyítják nem csupán e korból fennmaradt írásos emlékek, de a közel-

* Ovidius: „Metamorphoses". Lásd: A kétezer éves Ovidius. Bp. 1957. 121. old.

múltban még létezett, egyes maradványokban ma is létező nemzetségi társadalmak viszonyai. A különbség akár az egykori, akár Ovidius korabeli, akár pedig a modern társadalom között, de a modern társadalomban élő, különböző típusú magatartási szabályok között sem csupán abban van, hogy a társadalom viszonyainak megfelelően az ősközösségben, a nemzetségi társadalomban a kényszert nem specializált s társadalomtól elvált apparátus alkalmazta, hanem, ha sokszor szimbolikusan is, az egész társadalom. Ugyanezt állapíthatjuk meg a mai társadalom bizonyos magatartásszabályaival kapcsolatban is, amelyek megsértése esetén az érintett csoport, emberi közösség vagy egyszerűen csak az emberek egyuttese maga alkalmazza a kényszert, a csoportból való kitaszítást, a kinevetést, a megvetést, a kikerülést stb. Ezzel szemben más normák esetében *specializált kényszerítő apparátus* lép fel, éspedig olyan, amely a társadalom egészétől elkülönült, saját törvényszerűségekkel, érdekekkel rendelkező szervezet, amely tehát elkülönül a társadalomnak attól a részétől is, amelynek létfeltételeit és érdekeit végső soron kifejezni törekszik. Ilyen specializált kikényszerítő apparátus például a jogszabályok esetében az állam. (Általánosságban a jogszabályok rendelkeznek a kikényszerítés leginkább kimunkált, legfejlettebb organizációjával, ezért a jogszabályoknak lényegi elemük is az állami kényszer). Egyes más szervezetek is rendelkeznek — a történeti körülményektől függően, részben az állami kikényszerítő mechanizmusba beágyazva — saját kikényszerítő apparátussal. Ilyen volt, sőt bizonyos fokig ilyen még ma is a katolikus egyház, egyes politikai pártok, például a német náci párt, de jóval fejletlenebb formában, korlátozott hatáskörrel és állami felhatalmazás alapján ilyen lehetőségeik vannak más szervezeteknek is. Mármost világos, hogy a külön apparátussal való kikényszerítés mechanizmusában sajátos, a kikényszerítő szervezethez vagy az azt kézben tartó politikai csoportosuláshoz fűződő partikuláris érdekek is közrehathatnak, ezért a magatartási szabály a ki-

kényszerítés folyamatában az eredetitől eltérő tartalmat is nyerhet. Erre a folyamatra igen sok példát szolgáltat a bíróságok jogalkotási tevékenysége.

A különböző érdekeket és értékeket kifejező közvélemény, az előítéletek és a sztereotip jelleggel elfogadott megállapítások, nemkülönben a magatartási normák sokasága még mindig nem adja meg a társadalom magatartásirányításának teljes mechanizmusát. Ennek a mechanizmusnak olyan, itt most bővebben nem ismertethető részei is vannak, mint a mindennapi életben oly nagy szerepet játszó *jelek, jelzések,* amelyek a társadalom egészét vagy annak egy részét éppen úgy bizonyos magatartásra késztetik, mint a különböző értékeket és érzelmeket megtestesítő, éppen ezért ilyeneket ki is váltó *szimbólumok.* Egy közlekedési lámpa jelzései éppen úgy meghatározott magatartásra késztetik a gyalogost és a gépkocsivezetőt — éspedig kikényszeríthető módon, mint a katonai feljebbvaló rendfokozati jele az alárendelt katonát. A nemzeti tradíciókat, értékeket megtestesítő lobogó és állami címer éppen úgy tiszteletadó magatartásra késztet, mint ahogyan a hívőt főhajtásra és keresztvetésre indítja a templomi kereszt vagy leborulásra a mekkai szent kő, a kába. E jelzések, jelek és szimbólumok látszólag egy szintre helyezett, de nagyon is különböző értékeket, egymástól eltérő elemeket testesítenek meg, éspedig nem csupán tartalmukban, hanem a köréjük csoportosuló normák vonatkozásában és a magatartás kiváltásának módja tekintetében is. A közlekedési lámpa jelzéseit saját érdekében, de kényszer kilátásba helyezése miatt is mindenkinek figyelembe kell venni, anélkül azonban, hogy e jelzés érzelmi momentumokra utalna. A nemzeti szimbólumok a szokási, erkölcsi és jogi normákkal való védettségük mellett már egész hagyományrendszert, de érzelmi szférát is érintenek, míg a vallási szimbólumok nem csupán hitből, meggyőződésből fakadó cselekedetet váltanak ki, hanem, legalábbis bizonyos körben, szokásszerű, rutinmagatartást, a környezethez való hasonulás törekvését is. E példák is

mutatják, hogy a társadalom magatartásirányításának különböző eszközei működésük során az emberi társadalom életének különböző elemeit, vonatkozásait érintik. Egy-egy speciális norma, jelzés stb. sem vált ki tehát minden mástól független reagálást az emberből, aki ilyen esetben is, mint minden társadalmi tevékenységben, legtöbbször teljes — bár a társadalom által alakított — személyiségével válaszol.

2. A NORMÁTÓL ELTÉRŐ MAGATARTÁS TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

Látszólag teljesen magától értetődő az a megállapítás, hogy a *normától eltérő magatartás* — mint például a bűnözés, az alkoholizmus, az öngyilkosság stb. — is *emberi magatartás*. Ez a megállapítás azonban távolról sem volt mindig magától értetődő, és a belőle adódó következtetéseit is csupán a legújabb fejlődési szakaszában kezdi levonni a szociológia, de a szociológia által befolyásolt más tudományágak, például a kriminológia is. Ha ugyanis a társadalomban élő normáktól eltérő, adott esetben akár bűncselekmény elkövetését is jelentő magatartás emberi magatartás, akkor ugyanazok a törvényszerűségek vonatkoznak rá, mint amelyek a normának megfelelő, normális emberi magatartást meghatározzák. Ebben pedig — ahogyan már tudjuk — társadalmi okok, valamint részben általuk is alakított individuális biológiai és pszichikus tényezők is közrehatnak. Márpedig száz esztendővel ezelőtt a normától való eltérés okát — különösen a bűncselekmények elkövetői esetében — csupán az egyéni biológiai vagy pszichikus tulajdonságokban keresték. A legszélsőségesebben talán Lombroso ismert elméletében mutatkozott meg ez az álláspont, aki egyenesen született bűnözőkről beszélt, és egyes külsődleges alkati vonásokból következtetett a jövőbeni bűnözésre. De nem sokkal jutottak többre azok a kísérletek

sem, amelyek az emberek ugyancsak „vele született" erkölcsi tulajdonságaiban vélték megtalálni ezeket az okokat. A polgári szociológiában Gabriel Tarde kriminológiai elmélete után (ő azonban csak a szokásos bűnözést vizsgálta és tekintette a társadalomban általánosan meglevő utánzás egyik következményének) Durkheim választotta el először a normától való eltérés jelenségét az ember individuális tulajdonságaitól. (A polgári szociológiában először, mert a marxista klasszikusok ezt az elválasztást már jóval előbb megtették.)

Durkheim az öngyilkosság tanulmányozása során jutott arra a következtetésre, hogy ha a társadalomban az értékek és normák rendje valamilyen oknál fogva megbomlik, s a hozzájuk való emberi alkalmazkodás ezáltal megnehezül, ez a tény a társadalmi normáktól való eltérés egyik fajtájának, az öngyilkosság számarányának emelkedésére vezet. Durkheim a normák ellentmondásosságának, illetőleg a normák irányító ereje meggyengülésének állapotát — amelyet anomiának nevezett — még időlegesnek, egy-egy időszakra jellemzőnek fogta fel, amely a társadalmi integráció meggyengülését fejezte ki akár gazdasági válságok, akár pedig konjunktúra idején. A szociológiának Durkheim óta bekövetkezett fejlődése azonban már kimutatta — és ezt a képet igyekeztünk a jelen fejezet megelőző pontjában röviden vázolni —, hogy az anomia, a normazavar — legalábbis bizonyos szintig — állandó jellemzője a társadalomnak. A *normális, a normáknak megfelelő magatartás* ugyanis — legalábbis bizonyos vonatkozásokban — szinte *csoportonként változhat*, hiszen a társadalomban több olyan értékfelfogás és ebből fakadó magatartásszabály található, amely egy-egy osztályhoz, réteghez vagy csoporthoz kötődik, és ezek nemegyszer ellentmondhatnak egymásnak, illetőleg a társadalom „hivatalos" normarendszerét jelentő jogszabályoknak. Miután azonban azt is tudjuk, hogy az egyén társadalmi lénnyé válása, szocializálása különböző feltételek között, különböző csoportok közbejöttével tör-

ténik, s ez kihat az ember választására vonatkozási csoportjait illetően, az is világos, hogy a különböző „normarendszerek"-ben található ellentmondások, illetőleg következményeik az emberi magatartásban is lecsapódnak. Így tehát előfordul, hogy az egyén magatartása teljesen megfelelhet a társadalomban élő egyik magatartásszabálynak, míg ugyanakkor súlyosan sérthet egy másikat. Nemcsak a „normális" magatartás változhat tehát osztályok, rétegek, csoportok vagy korok és kultúrák szerint, hanem a normától eltérő is.

A társadalmi normák ellentmondásos jellege azonban természetesen nem magyarázza meg a normáktól eltérő magatartás minden változatát, minden esetét. Lássunk egy egyszerű példát. Magyarországon — különösen még néhány évtizeddel ezelőtt — elsősorban egyes vidékeken, itt is főleg a falvakban, a helyi szokások bizonyos vélt vagy valódi sértés esetén azonnali szúróeszközt, általában kést felhasználó megtorlást követeltek. Gyakran olyan sértőnek aligha nevezhető esetekben is „késelésre" került sor, amidőn például falusi bálon, táncmulatságon egy férfival együtt érkezett és szórakozó leányt más fiatalember táncra kért. Az ún. bicskázás szokásának kialakulását persze igen sok tényező eredményezte, számunkra azonban most az a lényeges, hogy az ilyen módon okozott gyakran súlyos testi sértés, esetleg halál, nyilvánvalóan bűncselekményt alkotott a jogrend szerint még akkor is, ha ezeket a cselekményeket a bíróságok általában enyhébben bírálták el. Két elvárásrendszer ellentmondása jutott tehát itt kifejezésre, s ez megfelel az eltérő magatartások *egyik* társadalmi okának, feltételének. Más országokban, például az Egyesült Államokban, ahol az erőszakos bűncselekmények ugyancsak elszaporodtak, más feltételek is ebben az irányban hatottak. A gyors és önkényes erőszakos cselekvés a pionírkorszaktól kezdve jellemezte az amerikai társadalom kialakulását, illetőleg a pionírkorszak feltételeihez, a későbbi lakosság rendkívül heterogén összetételéhez, az igazságszol-

gáltatás bizonytalanságához kötődve alakult ki az erőnek, sőt az erőszaknak az a kultusza, amelyet azután e társadalmi feltételek elmúltával is ébren tart, sőt erősít nem csupán a tömegközlési eszközök erőszakot idealizáló hatása, de az életformának ténylegesen bűnözésre indító elemei is.

A kialakult elvárás, az erőszakos cselekményekre indító szemlélet és értékrendszer mellett azonban olyan ugyancsak testi sértésben megnyilvánuló bűncselekményeket is találunk, amelyek egyik társadalmi feltétellel sincsenek összefüggésben, amikor egy-egy szituáció ilyen feloldásban ténylegesen személyes tulajdonságok is kifejezésre juthatnak. Egy testi sértést eredményező magatartás kialakulásában — a társadalmi feltételeken túl, azon túl, hogy egy adott társadalomban vagy társadalmi csoportban a sérelem ilyen megtorlása mennyire elnézett, elfogadott vagy éppen megkívánt — közrehathat az is, hogy a cselekményt elkövető esetleg (ismét csak sokfajta ok következtében) alkoholmámorban van, hogy sajátos neveltetési, szocializálási körülményei következtében különösen agresszív alkat fejlődött ki benne, vagy olyan fizikai tulajdonságai vannak, amelyek szintén ebben az irányban hatnak stb. A fenti példákban bemutatott tényezők egy része általános társadalmi jelenségekkel függ össze, más része viszont a cselekvő egyén sajátos, sok tekintetben azonban ismét csak társadalmilag alakított körülményeit és egyéniségét tükrözi, de szerepe lehet bizonyos keretek között az egyén öröklött tulajdonságainak is. Egyes társadalmi tényezők ugyanis sokszor csak sajátos (bár társadalmilag alakított) pszichikus vagy éppen biológiai, illetőleg fizikai tulajdonságok közbenjöttével váltanak ki normától eltérő magatartást, míg viszont egyes ilyen tulajdonságok csak társadalmilag meghatározott helyzetben fejeződhetnek ki problematikus magatartásban.

Ezen a ponton azonban utalnunk kell arra, hogy a szociológia feladata csupán azoknak a *társadalmi körülmé-*

nyeknek feltárása, amelyek következtében az eltérő magatartást kifejező társadalmi jelenségek — például a bűnözés, az alkoholizmus, az öngyilkosság stb. — kialakulnak. Társadalmi tényezőket és társadalmi jelenségeket vizsgál tehát. S itt válik el például a kriminológiától, amely a *bűnözővé válás individuális folyamatát* deríti fel, azokat az egyedi okokat, körülményeket, amelyek folytán az általános társadalmi tényezők egy-egy adott esetben tényleg bűncselekmény elkövetésére vezetnek. A kriminológia tehát azt a folyamatot vizsgálja, amelyben az általános társadalmi tényezők talaján az individuális okok létrejönnek, amelyben az általános társadalmi feltételek individualizálódnak. A szociológia kimutatta már, hogy például a megbomlott családi kötelékben vagy labilis, nem kiegyensúlyozott érzelmi struktúrával rendelkező családban, illetőleg családtöredékben felnevelkedett gyermekek közül arányosan többen követnek el fiatalkorúként bűncselekményt. Az is ismert, hogy a fiatalkorú bűnözés jórészben bandabűnözés, amelyekben gyakran társadalmilag általánosan helyeselt értékek — például bátorság, vakmerőség — eredményeznek társadalomellenes, esetleg bűnöző magatartást. Nem minden megbomlott családi kötelékben felnevelkedett fiatalkorúból lesz azonban bűnöző, és nem minden „galeri" válik bűnöző bandává, mint ahogyan a legnormálisabb családi körülmények között nevelkedett gyermek is követhet el bűncselekményt, és nem is minden fiatalkorú bűncselekmény vezethető vissza a galerira. Világos tehát, hogy az eltérő magatartást eredményező társadalmi tényezők és az individuális magatartás, például bűncselekmény elkövetés között sajátos és sokfajta tényező által meghatározott összefüggés van, amelynek felderítése már a kriminológia feladata.

Az eltérő magatartás társadalmi tényezői azonban nem csupán a társadalomban jelenlevő és különböző, esetleg ellentmondó értékekben és normákban keresendők, amelyek az egyedi emberi magatartásban is ellentmondásos mó-

don nyilvánulhatnak meg. A fiatalkorú bandabűnözéssel kapcsolatban már utaltunk arra, hogy a társadalom által széles körben elfogadott értékek is vezethetnek társadalomellenes magatartásra. Ez a probléma jóval általánosabban is észlelhető. Általánosan elfogadott például szocialista körülmények között is — nem is beszélve a polgári társadalmakról (a típus ebben a tekintetben az amerikai társadalom), ahol az anyagi siker szinte általános értékmérő tényező — az egyéni érvényesülés. Az olyan embert, aki „vitte valamire", jóllehet ennek sokféle tartalma van, legtöbbször megbecsülés övezi. A mai társadalmunk átmeneti jellegéből kifolyóan egyaránt részesül ilyen értékelésben a kiváló dolgozó, a sikeres művész, a tudós, a magas pozícióban levő vezető, a közéleti és az anyagilag jó helyzetben levő ember. A különböző típusú emberek számára természetesen különböző sikerminták kívánatosak, de szinte mindegyikkel párosul nálunk is a jó anyagi helyzet. S ez természetes is, hiszen a szocialista társadalom szervezetten is törekszik az állandóan magasabb életszínvonal biztosítására. Ezek a társadalmilag elfogadott értékek és célok azonban *társadalmilag elvetett vagy elvetendő módon is elérhetők*, legalábbis az esetek jó részében, éspedig objektíve társadalomellenes magatartással. A csábító anyagi jólét bűncselekmény elkövetésére ösztönözhet, a magasabb funkció, jobb beosztás, sikeres művészi státusz stb. opportunizmusra, klikkek képződésére, a hibák elhallgatására, a bírálat elfojtására, „fúrásra" stb. A társadalom által helyesnek ítélt célok, értékek társadalomellenes módon való követése természetesen nem mindig, sőt az esetek többségében nem bűnözés formájában megy végbe, de a társadalomellenes magatartás nem is csupán bűnözésben nyilatkozhat meg.

Nagyon érdekes kettősség mutatkozik meg például az alkoholfogyasztással kapcsolatos társadalmi értékelés alakulásában. Az eddigi vizsgálatok kimutatták, hogy a társadalom egyrészt előmozdítja a szesz fogyasztását, mert nem

csupán beveszi a legkülönbözőbb alkalmakkor kötelező szokásai közé, hanem sok esetben a „sokat bíró" szeszfogyasztót bizonyos nimbusszal is övezi. Ez a „megbecsülés" különösen egyes társadalmi rétegekben, csoportokban, pontosan lemérhető előnyökkel is járhat. Ennek megfelelően — természetesen gazdasági érdekektől is indíttatva — a társadalomban nagymértékű szesztermelés is folyik. A társadalom viszont hivatalosan, de ettől eltekintve spontán módon is, szinte általánosan elítéli az alkoholistát, különösen, ha szenvedélyének további, másokat is érintő káros következményei is megmutatkoznak. Alkoholistának azonban senki sem születik, és a legtöbb ilyen ember a szeszfogyasztási szokásoknak hódolva fokozatosan válik az ital rabjává. A választóvonal természetesen meghúzható az alkalmasint vagy akár szokásszerűen is szeszfogyasztó ember és az alkoholista között, és jogos az utóbbi társadalmi elítélése is, mint ahogyan az is világos, hogy nem minden szeszfogyasztó válik alkoholistává. A kettő között azonban kapcsolat van, és azt a folyamatot, amely az előbbitől az utóbbi felé visz, azaz az alkoholistává válás individuális útját szociológiailag ugyanúgy kell vizsgálni, mint a bűnözővé válás individuális útját.

Az értékek és a normák ellentmondásossága, a társadalmi magatartás irányításának viszonylagossá válása, valamint a társadalmilag elfogadott célok, értékek társadalomellenes módon való követése mellett a normálistól eltérő magatartás jelenségét eredményezheti — ahogyan egyébként ezt már Durkheim „Az öngyilkosság"-ban kimutatta — *a társadalmi kötelékek lazulása, megszűnése*, esetenként egyes *kötelékekkel való túlzott azonosulás*, és e kötelékek *gyors változása is*.

Azok a társadalmi tényezők, amelyek bizonyos kötelékek lazulását, megszűnését, változását, vagy éppen ellenkezőleg, az egyénre való eltúlzott nyomást eredményezik, igen gyakran, szinte általánosan, egyébként pozitív jellegű társadalmi folyamatok részei. Az iparosítás folyamata és kö-

vetkezményei, mint a nagyobb mobilitás, az urbanizáció növekedése, a válás társadalmi „megengedettsége", sőt például az életkor emelkedése is vezethetnek bizonyos, elsősorban primér társadalmi kötelékek lazulására vagy megszűnésére, megváltozására. Nem állítjuk természetesen, hogy ezek a jelenségek minden esetben köteléklazulással járnak, vagy hogy a kötelékek ilyen változása, megszűnése minden esetben, vagy akár az esetek többségében is társadalomellenes magatartást eredményezne. Adatokkal bizonyítható azonban például, hogy a mobil egyének között arányosan nagyobb a bűncselekményt elkövetők vagy az alkoholisták száma (a válásnak ilyen következményeiről — elsősorban a gyermekek vonatkozásában — már szóltunk), a város sajátos szociológiai arculata jobban kedvez a bűnözésnek, mint a falusi viszonyok, az öregkori öngyilkosság pedig ismét csak általánosan ismert jelenség. Az említett és általában az iparosítással összefüggő jelenségek *önmagukban* tehát *nem közvetlen okai* egyes társadalomellenes jelenségeknek vagy magatartásoknak. Mindössze bizonyos *feltételeket* teremtenek, amelyek talaján kialakuló konfliktusok individuálisan esetleg társadalomellenes magatartásban oldódnak fel.

Már Durkheim megfigyelte azonban, hogy egyes társadalmi csoportokkal, kötelékekkel való túlzott azonosulás is vezethet a normálistól eltérő magatartásra. Mint tudjuk, a katonai, elsősorban katonatiszti öngyilkosságok magyarázatát találta meg a csoporttal, csoportkötelékekkel való túlzott azonosulásban. Az öngyilkosságra vonatkozó újabb kutatások nagyon érdekes módon kísérlik meg e durkheimi tétel továbbfejlesztését. Rendkívül szellemes — jóllehet empirikusan még nem teljesen igazolt — E. M. Powel amerikai szociológus elmélete, aki szerint bizonyos státuszokban levő egyéneket teljesen elnyomhatják a viselkedésüket szabályozó normák. Az egyes társadalmi státuszokat elfoglaló egyének iránti elvárás ugyanis abból a szempontból is különböző lehet, hogy milyen intenzitással kell

alkalmazkodniuk a magatartásukat szabályozó normákhoz. Ez Powel szerint az egyéniség teljes elnyomását is eredményezheti, de — tegyük hozzá azt is, hogy normasértés esetében az ilyen pozícióban levő egyén jóval kevésbé tudja esetleg elviselni a fellépő hivatalos vagy társadalmi szankciót, elítélést, amely a feléje irányuló nagyobb elvárásnak megfelelően, intenzívebben nyilvánulhat meg, és az azonosulás fokától függően az adott kötelékekből való kiszakadás is súlyosabban érintheti. Gondoljunk csak egy bűncselekményt elkövető segédmunkás és egy bűncselekményt elkövető magas beosztású bíró helyzetének sokféleképpen megnyilvánulható különbségére. A túlzott azonosulásnak, és a belőle fakadó deviáns magatartásnak másik példája a családi kötelékkel való azonosulás. Ez különösen a nők esetében lehet annyira intenzív, hogy önmagának a kötelék megbomlásának ténye társadalomellenes magatartást válthat ki. Az alkoholizmussal kapcsolatos vizsgálatok például kimutatták, hogy a nők között az elváltak alkoholizmusának intenzitása igen magas — különösen a családi kötelékben élőkhöz viszonyítva —, míg a férfiak esetében az elváltak alkoholizmusa éppen csak meghaladja a házasokét. De a családi életben, sőt a szexuális életben bekövetkezett változások egyébként is lényeges tényezői a női alkoholizmusnak. Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a történelem tanulságai szerint egy csoportkötelékkel vagy eszmével való fanatikus mérvű azonosulás ismét megnyilvánulhat a társadalomellenes magatartás sokféle változatában. Gondoljunk csak — hogy távolabbi múltba ne is kalandozzunk — a második világháború végét jelentő japán fegyverletétel éjszakáján Tokióban a császári palota előtt elkövetett öngyilkosságok sorozatára, vagy akár valamilyen fanatikusan képviselt eszmének bűncselekmények útján való megvalósítására. Ez utóbbira is számos példát ad a második világháború.

Végezetül még két fontos körülményre kell rámutatnunk. Az eltérő magatartás lehetőségét magában rejtő — a fen-

tiekben példaként bemutatott — társadalmi folyamatokat a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat alapvető viszonyai és az adott történeti szituáció tényezői, jelenségei töltik meg az eltérő, deviáns magatartást elősegítő vagy éppen gátló tartalommal. Különösen világos ez a bűnözésre vonatkozóan. Ahol éles osztálykülönbségek jellemzik a társadalmat, ott az eltérő, egymással ellentétben élő társadalmi értékek és normák konfliktusa, nemkülönben az egyes osztályok és rétegek számára nyitva álló társadalmi lehetőségek, a társadalom valóságos jelenségei és ideológiája közötti ellentétek sokkal inkább oldódhatnak fel bűncselekmények elkövetésében. Cohen, a neves amerikai kriminálszociológus, a munkásfiatalság bűnözésével kapcsolatban a következőket állapította meg: „Úgy véljük, hogy a bűnöző magatartás bizonyos státuszproblémákra való reakció... a munkásgyerekek nincsenek abban a helyzetben, hogy a társadalmi státuszért folytatott harcuk eredményes legyen, mivel a státusz követelményeit is az amerikai középosztály szabályai határozzák meg."* A szocializálás osztálykülönbségei és más osztálytényezők eleve valószínűvé teszik a középosztálybeli és munkásifjú sorsának egymástól eltérő alakulását. Ebből következik azután — ahogyan erre Cohen rá is mutat, hogy a munkásosztály gyermekeiből alakuló bűnöző bandák normarendszere részben státuszbiztonságot ad, részben pedig igazolja a középosztály-társadalommal szemben érzett ellenségességet és agressziót. Bizonyos társadalmi osztályok, rétegek kívánatosnak tűnő viszonyai és a társadalom más osztályainak, rétegeinek tagjai számára biztosított tényleges lehetőség közötti nagymérvű különbség egyébként is könnyen eredményezheti a társadalomellenes magatartás bármelyik formáját, de különösen a bűnözést.

* A. K. Cohen: „Kriminelle Subkulturen. Soziologie der Jugend kriminalität" [Bűnöző szubkultúrák. Az ifjúkorú bűnözés szociológiája]. Köln én. 112. old.

A társadalomellenes magatartások egy részét a politikailag szervezett társadalomban büntetőjogszabályok is tilalmazzák, büntetik. A bűncselekmény megállapításának tehát elengedhetetlen kritériuma, hogy egy magatartás ne csupán veszélyes legyen a társadalomra, de valamilyen jogszabály büntetni is rendelje. Erről az oldalról nézve végső soron minden bűncselekmény azonos sajátossággal rendelkezik, hiszen az a magatartás képez bűncselekményt, amelyet a törvény annak nyilvánít. Szociológiai szempontból azonban egyes bűnöző magatartások és a bűncselekményt elkövetők egyes típusai között jelentős különbségek lehetnek. Elsősorban olyan bűncselekményekre és a bűncselekményt elkövetők olyan csoportjára gondolunk, mint a többiekkel szemben sajátos helyzetben levőkre, akik a társadalom egyre fokozódó jogszabályi irányítása folytán kerülnek — sokszor átmenetileg — olyan helyzetbe, amelynek szinte következménye a bűncselekmény elkövetése. A tőkés államok egy részében például a kommunista pártokat betiltó jogszabályok büntető rendelkezéseket is tartalmaznak, de bűncselekménynek minősül sok helyütt a sztrájk vagy a sztrájkkal kapcsolatos néhány magatartás is. Világos, hogy az ilyen bűncselekményt elkövetők — jóllehet ez a jogi értékelésben nem fejeződhet ki — nem olyan típusú bűnözők, mint a sikkasztók, a betörők stb. De hazai példával is élhetünk. Általánosan ismert például, hogy a bűncselekményt elkövetők között az öregkorúak aránya alacsonyabb, mint a többi korcsoporté, és esetleges bűnöző magatartásuk is néhány meghatározott típusú bűncselekményben fejeződik ki. Az 1950-es évek első felében azonban emelkedett az öregkorú bűntettesek száma, éspedig elsősorban a falun. Ebben az időben a begyűjtésre vonatkozó jogszabályok maguk teremtettek bűnözést egy olyan korcsoportban, olyan társadalmi rétegben, ahol a bűnözés szokatlan volt. A szubjektív mezőgazdasági politika és más tényezők, például az iparosítás következtében ugyanis a falusi lakosság elöregedett, az adott vi-

szonyok között ez a réteg nem tudott eleget tenni a termelésirányításból eredő és a fokozott beszolgáltatást követelő jogszabályok követelményeinek, így bűncselekmény elkövetésével kerültek bíróság elé olyan emberek, akiknek magatartása valójában sem társadalomellenes, sem pedig társadalomveszélyes nem volt.

Ezek a példák, amelyek sorát szaporíthatnánk, jelzik, hogy szociológiai szempontból a bűnözés, a bűncselekményben jelentkező magatartás is differenciált, sokféle társadalmi tényezővel kapcsolatos, így megközelítése is csak differenciált módon lehetséges. Csak ilyen módon feltárt ismeretek birtokában születhetnek hatásos intézkedések a társadalomellenes magatartások ellen általában és a bűnözéssel szemben különösen.

3. A KOMMUNIKÁCIÓS FOLYAMAT TÁRSADALMI PROBLÉMÁI

Nem csupán a magatartást irányító véleményeknek, szabályoknak az egyénhez való eljuttatásában, de mindenfajta emberi ismeret, kultúrérték továbbadásában, ily módon a társadalom életének minden területén igen nagy jelentősége van a kommunikációnak, azaz az információk közlési folyamatának. A társadalom közlési rendszere tehát mindenfajta társadalmi viszony kialakulását érinti, lényeges eleme a társadalmi konfliktusok feloldásának, és nélkülözhetetlen a társadalom és az emberi kultúra folytonosságának biztosításában. Az emberek közötti kapcsolat önmagában potenciálisan mindig kommunikáció, így a közlés olyan emberi kapcsolatokban is jelen van, amelyek *lényege* tulajdonképpen nem az információátadás. A kommunikáció jelenségét ma már sajátos szakszociológiai tudományág kutatja, amelynek itt még problémáit sem vázolhatjuk fel, a következőkben tehát csak a jelenség általános vonásaira utalunk.

Az emberi társadalomban már a legprimitívebb fokon is jelen volt a kommunikáció (sőt bizonyos fokig már az állatvilágot is jellemzi). Az emberi társadalom fejlődésével azonban a kommunikáció rendszere is egyre összetettebb, bonyolultabb lett, eljutott a kezdeti figyelmeztető vagy indulathangoktól a tömegközlési eszközökig, és a technika haladásával egyre újabb és újabb közlő és jelző berendezések jelennek meg. A kommunikációs folyamat jórészt azonban még a modern társadalomban is a verbális, a szavak útján való közlés. A nyelv fejlődése a kezdeti primitív hangmegnyilvánulásoktól a mai napig hosszú utat járt be ugyan, de társadalmi funkciója, a közlés, a hagyományátadás, tehát az emberek közötti érintkezés és a kumulált emberi tapasztalat továbbadása, minden társadalmi élet és fejlődés alapfeltétele, megmaradt. A verbális kommunikáció mellett ugyancsak a primitív viszonyoktól kezdődően kifejlődött a jelek, a szimbólumok útján való közlés is. A primitív viszonyok között élő természeti népeknél a dob például ugyanazt a funkciót töltötte és részben még tölti be ma is, mint a modern társadalom bonyolult jelzőberendezései útján történő elektronikus híradás. Sőt a szimbolizálásnak, az ilyen alapon kialakított jeleknek a társadalmi információs folyamatokban egyre nagyobb szerepük lesz. A szavak segítségével és a szimbólumok, jelek útján történő közlés különösen a kultúra átadásának folyamatában csupán korlátozott eredményeket érhetett el. Mert igaz ugyan, hogy egy nemzedékről nemzedékre átadott közmondásban vagy népmesében akár évezredek tapasztalatai, ismeretei is felhalmozódhattak, vagy egy hagyományos termelési eljárás apáról fiúra, mesterről tanítványra szállva folyton tökéletesített módszerekkel vitte tovább az ember technikai vagy művészeti kultúráját, az emberi társadalom fejlődésének gyorsulása mégis összefügg az írásbeliséggel, az írás, majd a könyvnyomtatás kialakulásával és tökéletesítésével. Marx és Engels „A német ideológiá"-ban találóan jegyezték meg például, hogy „ameddig nem létezik olyan érintkezés,

amely túlmenne a közvetlen szomszédságon, minden találmányt minden helyen külön kell felfedezni..."* Az írásbeliség azonban térben és időben egyaránt óriási mértékben kiszélesítette a befogadók körét, hiszen a „szájtól szájig"terjedő közlés térben és időben korlátozott. Az írásbeliség elterjedése nem szorította ki a verbális vagy szimbolikus jellegű információkat sem, sőt a modern technika nem csupán a szimbolikus, jelzésszerű közlésnek kedvez, hanem különböző eszközök közbeiktatásával (telefon, rádió, televízió) újabb lendületet adott a verbális közlésnek is, és soha nem ismert mértékben fokozta hatásosságát.

A technika fejlődésével kialakult új lehetőségek, az ún. *tömegközlési eszközök* (sajtó, rádió, televízió stb.) elterjedése következtében gyakorlatilag csaknem minden ember mindenfajta információ számára elérhető, így óriási mértékben fokozódott a társadalom irányításának intenzitása is. Oly mértékben, hogy éppen ez az intenzitás, az emberi tudat, vélemény, magatartás nem egyszer „totális" formálása negatív jelenségekre is vezet. Ilyen jelenségek, mint egyrészről a teljességre törekvő manipuláció és ezáltal az emberi tömegek sajátos, partikuláris célokra való felhasználhatósága, másrészről a tömegközlési eszközök tevékenysége által is elősegített, a politikai, kulturális területen és az életmódban megnyilvánuló konformitás elleni lázadás gyakori túlzásai, napjaink olyan jelentős problémái, amelyek felé a szociológia is egyre nagyobb érdeklődéssel fordul.

A kommunikációs folyamat, különösen a tömegkommunikáció szociológiai kutatása — mint említettük — egyébként is oly mértékűvé vált, problémái, fogalmi rendszere, kutatási módszerei, eszközei olyan sajátosak, hogy a szociológián belül is elkülönült ággá, szakszociológiává fejlődött. A kommunikációs folyamat szociológiailag vizs-

* K. Marx – F. Engels: "A német ideológia." Lásd *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Bp. 1960. 53. old.

gálható problémái — Harold Lasswell amerikai szociológus immár szinte klasszikussá vált megfogalmazása szerint a következő momentumok alapján csoportosulnak:

ki
mit közöl
milyen csatornán (tehát milyen közlési eszközzel)
kinek a számára
és milyen hatásfokkal?

E problémák átfogó vizsgálatára, gyakorlatilag tehát egy szakszociológiai problematika teljes bemutatására természetesen nem vállalkozhatunk. Mindössze azt kíséreljük meg, hogy — az eddig követett módszernek is megfelelően — jelezzük e folyamat társadalmi, különösen csoportdifferenciáltságát. Ez az a sajátosság, amelyből — véleményünk szerint — a kommunikációs folyamat egyéb kérdéseinek vizsgálatakor is ki kell indulnia a kutatónak.

Ha a Lasswell-féle kérdésfeltevést követjük, már a *„ki közöl"* esetében is kitűnik, hogy a tömegkommunikációs folyamat sok tekintetben kapcsolatban van a társadalom hatalmi-gazdasági és politikai-hatalmi viszonyaival. Osztálytársadalomban ezek a viszonyok elsősorban osztályokra, de ezen belül is sajátos rétegekre, sőt csoportokra épülnek. Ezek a viszonyok nem csupán azt határozzák meg, hogy ki közöl, hanem a sajátos létfeltételekhez kapcsolódó érdekek hatására azt is, hogy *mit*, sőt nagyon gyakran azt is, hogy *milyen eszközökkel*. Egy meghatározott tőkés csoportosuláshoz tartozó amerikai sajtókonszern érdekkötöttségeiből ugyanis nem csupán az következik, hogy milyen információkat és hogyan ad nyilvánosságra, de az is, hogy milyen eszközöket áll módjában igénybe venni. Nyilvánvalóan nem csupán a közölni valója más, de a rendelkezésre álló eszközök is mások, mint mondjuk — szélsőséges példával élve — az amerikai kommunista pártnak.

A gazdasági vagy politikai hatalmi viszonyokból eredő jellegzetességeken túl azonban a kommunikációs folyamatban olyan csoporttényezők is hatnak, amelyek egy-egy rá-

dió vagy televízió társaság, sajtóvállalat, sőt egy-egy szerkesztőség formális vagy nem formális kötelékeiből adódnak. A csoportokra és a szervezetekre vonatkozó ismereteink alapján világos, hogy a „mit közöl" kérdésének eldöntésében a közlést adó szerv helyét általánosabban is kijelölő tényezőkön túl e szervben kialakult különböző érdek- és szimpátia- vagy ellenszenvkapcsolatok is közrehatnak.

A „kinek a számára" és „milyen hatásfokkal" társadalmi feltételei között ugyancsak szép számmal találunk csoporttényezőket. Ahogyan az egységes „köz" léte fikciónak bizonyult, ugyanúgy általánosan ismert ma már, hogy az a „közösség", amelyhez a tömegközlési eszközök információikat továbbítják, nem egységes egész. Annak ellenére, hogy a tömegközlési eszközöknek a modern társadalomban sok tekintetben nivelláló hatásuk van, az információ fogadásában is megfigyelhetők a társadalom strukturális viszonyaiból adódó jelenségek. Nem csupán arról van szó, hogy egy közlést másként fogadhat például egy üzletember és egy munkás, vagy egy férfi és egy nő, sőt városi vagy falusi lakos is, hanem arról is, hogy mindezek a körülmények közrejátszanak abban, hogy az adott közlés egyáltalán elér-e, és ha igen, milyen áttételeken keresztül a társadalomban különböző helyet elfoglaló emberekhez. Egyrészt ugyanis világos, hogy az információk jó része eleve státuszkötött. Bizonyos közlések csak bizonyos státuszpozíciót elfoglaló emberekhez jutnak el. Másrészt igen gyakran előfordul, hogy a tömegközlési eszközök útján továbbított információ az egyes emberekhez csoportközvetítés útján jut el, illetőleg hatását csoporttényezők, a csoport véleménye is alakítja. A szociológiában már ismert az ún. *kétlépcsős kommunikációs folyamat* jelensége, amelyben a közlés és a befogadó egyén közé az ún. véleményhordozó (opinion leader) épül be. A véleményhordozók és az általuk befolyásolt emberek általában hasonlók, legtöbbször ugyanazon elsődleges csoportok (család, baráti kör stb.) tagjai, véleményük tehát nagy súllyal esik latba a csoportnak az információt befo-

gadó állásfoglalásában. (A tömegkommunikációra vonatkozó kutatások ugyanis azt is megállapították, hogy minél homogénebb egy-egy csoport, annál nagyobb hatása lehet a közlésnek.) A véleményhordozók helyzete a csoportban sajátos. Nem feltétlenül azonosak a csoport vezetőjével, sőt az is igen gyakori, hogy bizonyos vonatkozásokban más és más csoporttag álláspontját fogadják el (például tényleges vagy vélt szakértelem alapján), és válnak így esetleg többen is véleményhordozókká. A szervezet kommunikációs jelenségeiről szólva, utaltunk már a hivatalos és a nem hivatalos információs csatornákra egy-egy szervezeten belül. Ugyanez a jelenség természetesen társadalmi méretekben is megállapítható. Mindkét esetben a véleményhordozók állásfoglalásától is függ a két csatorna egymáshoz való viszonya és hatásossága is. A közlés hatásfoka természetesen nem csupán a véleményhordozók ilyen vagy olyan tevékenységére vezethető vissza. Közrejátszanak benne az adott csoport különböző tényezői, értékei, normái, a csoporttagok műveltségi szintje stb.

4. TÁRSADALOMIRÁNYÍTÁS – KONFORMIZMUS – MANIPULÁCIÓ

Noha csak vázlatosan taglalhattuk az emberi magatartás társadalmi irányításának kérdését, és csupán jelezhettük ennek a problematikának a körvonalait, annyi bizonyosan világossá vált, hogy az ember viselkedése — sőt értéke és gondolkodása is — társadalmi termék. Az emberi magatartás részben a társadalmi viszonyok automatikus hatása következtében, részben a tudatos irányításnak nem tudatosan vagy tudatosan is megfelelve, mindenképpen társadalmi elvárásoknak, mintáknak, normáknak megfelelően alakul, illetőleg azok, akik eltérnek ezektől az elvárásoktól, mintáktól, normáktól, valamilyen módon érzik vagy érezhetik ennek az eltérésnek a következményeit.

Amióta az ember ember — s ez megegyezik azzal, hogy amióta a társadalom kialakult — mindig társadalomirányítottan él, magatartását tehát mindig társadalmi követelmények szerint formálja. A társadalomirányítás mértékében, és ezzel együtt az alkalmazkodás követelményében azonban eltérések, történeti különbségek találhatók. A társadalom komplexebbé válásának állandó folyamatában nyilvánvalóan nő azoknak a csoportoknak a száma, amelyek az embertől elvárnak valamit, és ezzel együtt kialakul az elvárások ellentmondásossága is. Az alkalmazkodás tehát sokrétűvé, nehézzé, gyakran ellentmondásossá is válhat, és ennek feloldása — amint ezt láttuk — szembeállíthatja az egyént a társadalommal vagy annak egy részével. E folyamattal együtt nyilvánvalóan bővül az a szféra is, amelyet a társadalom a maga elvárásaival irányít. Amíg például az étkezés technikai lebonyolítása még a középkorban is igen egyszerű volt, alig fűződött hozzá társadalmi elvárás, addig ma már — elsősorban természetesen az iparilag fejlett országokban — az illemszabályok tömege szabályozza, éspedig nem csupán az ünnepélyes étkezési formákat, hanem a mindennapit is, nem is szólva az elfogyasztott élelmiszerekkel kapcsolatos társadalmi „elvárásokról". (Az osztályok, rétegek jelentősége persze ebben a tekintetben is megnyilvánult régen, és bizonyos fokig megnyilvánul ma is.) Látszólag ellentétes példákat is találhatunk ugyan, de a közelebbi vizsgálat kideríti, hogy ezek részben tényleg látszólagosak, részben pedig speciális körülményekhez kötődnek. Egyes középkori városokban például a polgárok öltözködését is szabályozták a városi statutumok, vagy Kínában szigorú előírások szerint alakult a ruhaviselet egy része, mert bizonyos rangsort is szimbolizált. Kérdés azonban, hogy ez az irányítás volt-e olyan hatékony, mint a mai divat gyorsan változó mechanizmusa, amely éppen ilyen gyors és automatikus változást idéz elő az emberek többségének öltözködésében.

Ezt a változást, amely napjainkban egészen nyilvánva-

lóvá vált, még a polgári szociológia néhány képviselője is megkísérelte kifejezni. Talán a legjellemzőbb a már többször említett David Riesman elmélete a kívülről irányított ember és társadalom típusáról. A Riesman által adott, de mások által is megrajzolt ábrázolás szerint a modern társadalom arculatát sajátosan jellemzi a *konformizmus*, vagyis az elvárásokhoz való feltétlen alkalmazkodás, és a *manipuláció*, amelynek tartalma — Hermann István nyomán meghatározva — az emberek megfosztása az autonóm döntéstől és cselekvéstől, végeredményben tehát az emberek „átváltoztatása" kívülről vezetett lényekké. A modern filozófia és szociológia által használt e két fogalom tehát szorosan összefügg. Minél inkább kialakulnak a konformizmus feltételei, annál inkább manipulálható az ember, a sikeres manipuláció pedig erősíti a konformizmust.

A konformizmust és a manipulációt általában a modern társadalomhoz, esetleg a modern tőkés társadalomhoz, sőt egyesek csupán a mai amerikai társadalomhoz kötik. A társadalomirányítás eddig rajzolt mechanizmusából azonban világos, hogy mindkettő mindig jelen volt mindenfajta társadalomban, legfeljebb fokozati különbségekről beszélhetünk. Az „autonóm" döntést mindig korlátozzák a szubjektumban is tükröződő társadalmi feltételek. Itt egész sor jelentős tényező szerepel, az anyagi létfeltételtől az automatikussá vált cselekvésekig, a különböző érdekek kötőerejétől a differenciált tudás- és műveltségszintig. Dahrendorf például — az amerikai társadalomról és szociológiáról írott könyvében — kifejti, hogy a mai konformizmust a társadalomnak a privátszférába való erőteljes behatolása, az elvárások határozott megnyilvánulása, és a szankciók fokozott érvényesülése jellemzi. Ennek társadalmi feltételeit a mai Amerikában erősíti a racionalitásra való törekvés, a demokratikus megalapozottság és a nagyarányú mobilitás, legtipikusabb megnyilvánulása pedig az ún. szuburbánus életmód, ahol a társadalom — a szomszédok révén — a legprivátabb életszférába is behatolhat. Dahrendorf azonban azt is megjegyzi,

hogy a konformizmus általánosabb jelenség, és az amerikai társadalom egyes tényezői csupán erősítik. Anélkül, hogy ezt a kérdést itt bővebben tárgyalhatnánk, megjegyezzük, hogy az amerikai konformizmus sajátos megnyilvánulásai összefüggnek egyebek között az amerikai társadalom kialakulásának sajátos történeti tényezőivel, a puritanizmussal, a bevándorlással — mely szinte minden esetben görcsös alkalmazkodási vággyal és kísérlettel jár. De ezen túl azt is megállapíthatjuk, ha Amerikában a konformizmus különösen jelentőssé fokozódott, ez annak is következménye, hogy a modern társadalom nem egy általánosabb jellemzője ott fejlettebben vagy élesebben nyilvánul meg. A konformizmus például szükségképpen fokozódik a munkamegosztás fejlődésével. Egyrészt azért, mert az ember fokozottabban kiszolgáltatottá válik a társadalomnak, másrészt pedig azért, mert ezzel együtt egyre kevésbé ellenőrizheti, hogy a kapott információk, életminták stb. helyesek-e, megfelelnek-e saját érdekeinek, s így kénytelen ezeket kritika nélkül elfogadni. A tömegközlési eszközök fejlődése ebből a szempontból még inkább a konformizmus irányában hat, és egyúttal fokozott lehetőséget teremt a manipulációra. A manipuláció társadalmi lényege ugyanis az — és ez ismét minden társadalomban megnyilvánult és megnyilvánul —, hogy a társadalomban levő osztályok, rétegek és csoportok a *saját* érdekeinek megfelelő választásra, döntésre késztessék az egyént, esetleges eltérő érdekei ellenére is. Ez történhet jogszabályi úton, a vallás segítségével, de történhet például a tömegközlési eszközök felhasználásával a legkülönbözőbb módokon. Ha valaki sajtó, rádió, televízió stb. útján állandóan egy bizonyos fajta bútor előnyeiről hall, már ebből a tényből következően hajlamos e számára szakvéleménynek tűnő álláspont elfogadására, és ha módja van rá, a bútorfajta megvásárlására. Még inkább megteszi ezt, ha az a társadalmi környezet, amelyben él, és amelynek megítélésére ad, amelyhez alkalmazkodik, vagy alkalmazkodni szeretne, ugyancsak ezt látja helyesnek, és az ő megbecsülése környezetében attól

is függ, hogy ezt, vagy másik fajta bútort vásárol-e. A konformizmus és a manipuláció természetesen nem csupán ilyen vonatkozásokban függ össze. Említettük már, hogy az emberi tudat hajlamos bizonyos készen kapott minták szerint gondolkodni és cselekedni, hiszen egy-egy szituáció ilyen szokásos, automatizált magatartással mentális teher nélkül oldható fel. Ma, a tömegközlési eszközök korában, ez a sajátosság nagymértékben elősegítheti a manipulációt, éspedig nem csupán a magatartás szintjén. Hiszen a készen kapott sztereotip megállapítások, gondolkodási sémák, az a kép, amelyet a tömegközlési eszközök gyakran erősen leegyszerűsítve adnak a társadalomról és problémáiról, nemkülönben a megoldás módozatairól, általában manipulációt fejeznek ki, amelyet az egyén elfogad, mert ez mentális tehertől szabadítja meg őt, és mert eleve alkalmazkodni kíván környezetéhez. Ily módon azután különösen jelentőssé válnak azok az alternatívák, amelyek között a választás lehetségessé válik, és amelyek természetesen ugyancsak manipulálhatók.

A konformitás a társadalomban azonban nem egysíkú. Az ember ott törekszik leginkább az elvárásokhoz való alkalmazkodásra, vagy ott alkalmazkodik akár nem tudatosan is, ahol leginkább érzi kiszolgáltatottságát, vagy ahol sajátos érdekei ösztönzik az alkalmazkodásra. A hagyományos típusú falusi társadalomban például a falusi életrendből kifolyóan az ember a faluhoz, a szomszédokhoz alkalmazkodott, elsősorban a „falu szájától" tartott, és kevésbé alkalmazkodott a tőle távolesőnek tűnő politikai mintákhoz. A modern életviszonyok között élő ember erős „kiszolgáltatottságot" érezhet a munkája révén is. Messzemenő alkalmazkodásra kényszerülhet ugyanis ahhoz a szervezethez, amelyben dolgozik. Whyte ebből a szempontból kétségtelenül a valóságra tapint, amidőn a szervezeti „ember" és a konformizmus összefüggéseit vizsgálja. A szervezeti ember típusa az ún. white collar, a fehérgalléros, tehát az adminisztratív dolgozó, aki helyzeténél fogva leginkább kényszerül az alkalmazkodásra, aki nem csupán a szervezetben

konform, hanem egész életvitelében. Nagyon érdekes egyébként, hogy a szocialista társadalomban is nagyobb alkalmazkodás észlelhető a szervezeten belül a szellemi, mint a fizikai dolgozók körében, mert az utóbbiak számára az adott szervezet kevesebbet jelent, nagyobb választási lehetőségeik vannak a munkahelyet illetően, mint csupán esetleg egy speciális területen elhelyezkedni tudó szellemi dolgozónak. A kiszolgáltatottság fokának megfelelően azután a konformizmus végletes, gyakran nevetséges jelenségekben is megnyilvánulhat. Gondoljunk csak a személyi kultusz idején divatos „spontán" tapsorkánra, valahányszor egy-egy politikus nevét megemlítették. Ezekben volt ugyan egy adag manipulált spontaneitás is, de jórészt a kiszolgáltatottságból fakadó alkalmazkodás kényszere dominált. Nagyon tanulságos az életmódváltozásból fakadó törekvés is a konformitás felé. Az új körülmények közé került ember számára szinte életszükséglet a messzemenő alkalmazkodás, hiszen így segítheti elő „befogadását" új társadalmi környezetébe. Ezért nagy a konformizmus foka — sajátos módon — a nagy mobilitással rendelkező társadalmakban. Nagyon érdekes azonban, hogy a konformizmus tendenciáját erősíti bizonyos értelemben az anyagi jólét emelkedése is. Találóan utalt Németh László arra a mindnyájunk által tapasztalt jelenségre, hogy az életszínvonal a mi társadalmunkban sem az államjövedelem ránk eső részét tükrözi, hanem azt is, aminek az előteremtését a környezet elvárja. Mert — hogy T. *Wilder:* „The Ides of March" című könyvből ismét egy szépirodalmi megfogalmazást idézzünk — nehéz kikerülnünk, hogy azzá váljunk, aminek mások tekintenek bennünket.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az a tény, miszerint az emberi magatartást — rendkívül bonyolult mechanizmuson át — a társadalom irányítja, alakítja, minden társadalomban bizonyos fokú konformizmusra vezet, ha társadalmi méretekben, illetőleg egyes rétegekben, csoportokban másmás fokban nyilvánulhat is meg. Minthogy pedig a társada-

lom irányítása sajátos érdekkel rendelkező csoportok, rétegek, osztályok kezében van, illetőleg ezek egy része erre törekszik, mindig jelen van a manipuláció is. A munkamegosztás fokozódásával, a modern társadalmi viszonyok kialakulásával a modern társadalmat jellemző különböző tényezők következtében mind a konformizmus, mind a manipuláció szükségszerűen fokozódik, éspedig egymással összefüggésben, egymást erősítve. Sajátos társadalmi-történelmi körülmények között azonban a konformizmus erősebb, illetve a manipuláció különösen kifejezett lehet, sajátos és különböző formákat ölthet, amelyek kutatása csak az őket produkáló társadalmi-történelmi körülmények feltárásával együtt ígér eredményeket. Nem ítélhetjük meg például a náci Németország társadalmában kialakult manipulációt a tőkés társadalom általános viszonyaiból, nem magyarázhatjuk az amerikai társadalom ilyen jelenségeit *csak* a modern kapitalizmus tényezőivel, és nem elemezhetjük a személyi kultusz idejének manipulációs jelenségeit vagy sajátos konformizusát e politikai jelenséget produkáló társadalmi-történeti jelenségek feltárása nélkül, mert különben hamis azonosításokhoz jutunk, végső soron tehát tévútra kerülünk.

A társadalmi jelenségek strukturális és történeti kondicionáltságának együttes feltárása visz el általában is mai társadalmunk megértéséhez, ez pedig alakításának, formálásának is nélkülözhetetlen feltétele.

IRODALOMJEGYZÉK

E jegyzékbe azokat a fontosabb műveket vettem fel, amelyeket a jelen munka során felhasználtam, és amelyek – ezen túl is – alkalmasak az érdeklődő olvasó további tájékoztatására. Nem szerepelnek a felsorolásban a marxizmus–leninizmus klasszikus művei, hiszen azok a munka számára nem csupán alapvető jelentőségűek, hanem általában ismertek is, és felsorolásuk az irodalomjegyzéket rendkívüli módon felduzzasztotta volna. Néhány kivételtől eltekintve – a kivételt jelentőségük indokolja –, nem tüntettem fel a folyóiratcikkeket és tanulmányokat. Nem szerepelnek a jegyzékben – ismét egy-két indokolt kivételtől eltekintve – a szociológia azon klasszikus vagy jelentős korábbi szerzői sem, akiknek munkásságát a „Szociológiai gondolkodás fejlődése" c. művemben feldolgoztam. A művek felsorolása a fejezetek rendjében történik, egy munkát csak egyszer említek, éspedig abban a fejezetben, amelyben először fordul elő, s azzal a kiadási évvel, amelyben megjelent kiadást használtam. A gyűjteményes munkáknak csak a szerkesztőit jelöltem meg, az összefoglalt tanulmányok részletezése nélkül.

Első fejezet

Aron, R., Les étapes de la pensée sociologique. Párizs 1967.
Barnes H. E., An Introduction to the History of Sociology. Chicago 1948.
Becker H. – *Barnes* H. E., Social Thought from Lore to Science. New York 1961.
Becker, H., Soziologie als Wissenschaft vom sozialen Handeln. Würzburg én.

Bendix R., Max Weber. An Intellectual Portrait. London – Melbourne – Toronto 1960.
Bogardus, E. S., The Development of Social Thought. New York – Toronto – London 1943.
Cuvillier, A., Kurzer Abriss der soziologischen Denkweise. Stuttgart 1960.
Cseh-Szombathy László – *Ferge* Zsuzsa, A szociológiai felvétel módszerei. Bp. 1968.
Dahrendorf, R., Gesellschaft und Freiheit. München 1961.
Dahrendorf, R., Die Angewandte Aufklärung. München 1963.
Davis, K., The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology. Lásd: *American Sociological Review*, 1959.
Durkheim, E., A szociológia módszere. Bp. 1917.
Durkheim, E., Az öngyilkosság. Bp. 1967.
Duverger, M., Méthodes des sciences sociales. Párizs 1961.
Francis, E. K., Wissenschaftliche Grundlagen soziologischen Denkens Bern – München 1957.
Gugler, J., Die neuere französische Soziologie. Neuwied 1961.
Gurvitch, G., Traité de Sociologie. I–II. Párizs 1960.
Gurvitch, G., La vocation actuelle de la sociologie differentielle. Párizs 1950.
Heller Ágnes, A morál szociológiája és a szociológia morálja. Bp. 1964.
Hinkle R. L. – *Hinkle* G., Die Entwicklung der amerikanischen Soziologie. München 1960.
Horowitz, I. L. (Szerk.), The New Sociology. New York 1964.
Kon I. Sz., A szociológiai pozitivizmus. Bp. 1967.
Kulcsár Kálmán, A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966.
Kulcsár Kálmán, A szociológia társadalmi funkciója és a politika. – *Társadalmi Szemle*. 1969. 3. sz.
König R. (Szerk.), Soziologie. – Das Fischer Lexikon. Frankfurt am Main, 1958.
Lazarsfeld, P. F. – *Rosenberg*, M. (Szerk.), The Language of Social Research. Glencoe 1957.
Leclerg, J., Du droit naturel á la sociologie. Párizs 1960.
Luhman N., Funktion und Kausalität. – Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1962.
Lukács György, Az ész trónfosztása. Bp. 1954.
Lukács György, Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965.

Madge, John, The Origins of Scientific Sociology. London 1963.
Mannheim, K., Ideologie und Utopie. Frankfurt A. M. 1952.
Martindale, D., The Nature and Types of Sociological Theory. London 1961.
MacIver, R. – *Page* C., Society. An Introductory Analysis. London 1962.
Malinowski, B.,Crime and Custom in Savage Society. New Jersey 1962.
Mead, G. H., Mind, Self and Society. Chicago 1934.
Merton R. – *Broom*, L. – *Cottrell*, S. (Szerk.), Sociology Today, New York 1959.
Merton, R. K., Social Theory and Social Structure. Glencoe 1957.
Mills, C. W., The Sociological Imagination. New York 1959.
Mizruchi, E. H., The Substance of Sociology. New York 1967.
Molnár Erik, Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp. 1963.
Montesquieu, A törvények szelleméről. Bp. 1962.
Morgan, L., Az ősi társadalom. Bp. 1961.
Novikov, N. B., Szovremennij amerikanszkij kapitalizm i „tyeorija szocialnovo gyejtszvija" T. Parszoszna. – Voproszi Filoszofii. 1963.
Parsons, T., The Social System. London 1952.
Popper, K. R., The Poverty of Historicism. Boston 1957.
Riesman, D. – *Glazer*, N. – *Denney*, R., A magányos tömeg. Bp. 1968.
Rose, A., Theory and Method in the Social Sciences. Minneapolis 1954.
Salomon, A., The Tyranny of Progress. Reflections on the Origins Sociology. New York 1955.
Small, A., Points of Agreement among Sociologists. – Publication of the American Sociological Society. 1907.
Sorokin, P. A., Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences. Chicago 1956.
Speemann, R., Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration. München 1959.
Sumner, W. G., Folkways. New York 1960.
Szalai Sándor, Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez. – Magyar Filozófiai Szemle. 1962.
Thomas, I., The Unadjusted Girl. Boston 1923.

Tönnies, F., Gemeinschaft und Gesellschaft. Lipcse 1887.
Vico, G., Az új tudomány. (Bevezette: Rozsnyai Ervin) Bp. 1963.
Weber, M., Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1956.
Weber, M., Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik. Stuttgart 1956.
Weber, M., Gazdaság és társadalom. Bp. 1967.
Wollin, S., Politics and Vision. London 1960.
Zettenberg, H., On Theory and Verification in Sociology. Stockholm 1954.
Znaniecki, F. – *Thomas*, I., The Polish Peasant in Europe and America. Chicago 1918 – 1920.
Znaniecki, F., The Method of Sociology. New York 1934.

Második fejezet

Almond, G. – *Verba*. S., The Civic Culture. Political Attitude and Democracy in Five Nations. Princeton 1963.
Andorka Rudolf, Az intragenerációs mobilitás vizsgálatának néhány kérdése. – II. Statisztikai Tudományos Konferencia. Bp. 1967.
Bauman, Z., Általános Szociológia. Bp. 1967.
Beaujeu – Garnier, J., Geography of Population. New York 1966.
Bendix, – *Lipset*, S. M. (Szerk.), Class, Status, Power. Glencoe 1967.
Bergel, E. E., Social Stratification. New York 1962.
Berelson, B. R. – *Lazarsfeld*, P. F. – *Mc Phee*, W. N., Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign. Chicago – London 1954.
Bolte, K. M., Sozialer Aufstieg ud Abstieg. Stuttgart 1959.
Bouvier, M., – *Mury* A. G., Les classes sociales en France. Párizs 1963.
Coser, L. A., (Szerk.) Political Sociology. New York – Evanston – London 1966.
Davis, K., The Origin and Growth of Urbanization in the World. – Principles of Sociology. (Szerk. Young and Mack) New York 1960.
Direnzo, G. J. (Szerk.), Concepts, Theory and Explanation in the Behavioral Sciences. New York 1966.

Eisenstadt, S. M., From Generation to Generation. New York 1956.
Eulau, H. – *Eldersveld*, S. J. – *Janowitz*, M., (Szerk.), Political Behavior. Glencoe 1956.
Fairchild, H. P., Dictionary of Sociology. Totowa 1967.
Ferge Sándorné, A társadalmi rétegek elméleti és gyakorlati körülhatárolásának lehetősége szocialista viszonyok között. – II. Statisztikai Tudományos Konferencia. Bp. 1967.
Fischer, E., A fiatal nemzedék problémái. Bp. 1964.
Glass, D. W. – *König*, R., Soziale Schichtung und Soziale Mobilität. Köln – Opladen 1961.
Gyenis Antal, „Munkások" és „parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. *Valóság* 1968. 4. sz.
Hegedüs András, A szocialista társadalom struktúrája. Bp. 1966.
Jones, E. Human Geography. New York – Washington, 1966.
Kemény István, A mobilitás társadalmi összefüggései. II. Statisztikai Tudományos Konferencia. Budapest 1967.
Kehrer, F. A., Der Wandel der Generationen. Stuttgart 1959.
Klinger András – *Szabady* Egon, A társadalmi átrétegeződés és demográfiai hatásai. I. Budapesten és a városokban. Bp. 1965.
Konrád György – *Szelényi* Iván, Uj lakótelepek szociológiai vizsgálata. – *Valóság* 1968.
Kostić, C. Changement de structure du village en Yougoslavie. – Cahiers Internationaux de Sociologie. 1957,
Kulcsár Kálmán, A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1961.
Kulcsár Kálmán, Demográfia és szociológia. – *Demográfia*, 1962.
Kulcsár Viktor, A magyar mezőgazdaság területi kérdései. Bp. 1969.
Lipset, S. M. – *Bendix*, R., Social Mobility in Industrial Society. Berkeley and Los Angeles 1962.
Lipset, S. M., Political Man. The Social Bases of Politics. New York 1960.
Mackensen R. – *Papalekas*, J. – *Pfeil*, E. – *Schütte*, W. – *Burckhardt* L., Daseinsformen der Grosstadt. Tübingen 1959.
Mendöl Tibor, Általános településföldrajz. Bp. 1963.
Meynaud, J. – *Lancelot*, A., La Participation des français à la politique. Párizs 1961.
Mills, C. W., White Collar: The American Middle Classes. New York 1951.

Mills, C. W., Az uralkodó elit. Bp. 1962.
Mód Aladárné, Társadalmi rétegeződés Magyarországon. – *Társadalmi Szemle*, 1967.
Nemes Ferenc – *Szelényi* Iván, A lakóhely mint közösség. Bp. 1967.
Parsons, T., Essays in Sociological Theory. Glencoe 1958.
Ranney, A., Essays on the Behavioral Study of Politics. Urbana 1962.
Redfield, R., Peasant Society and Culture. Chicago 1956.
Shelsky, H., Die skeptische Generation. Düsseldorf – Köln 1958.
Sorokin, P., Social Mobility. New York – London 1927.
Sorokin, P. – *Zimmerman*, C. C., Principles of Rural-Urban Sociology. New York 1929.
Szabady Egon (Szerk.), Bevezetés a Demográfiába. 1964.
Szántó Miklós: Életmód, művelődés, szabad idő. Bp. 1967.
Truman, D. B. The Governmental Process. New York 1951.
Turgonyi Julia – Ferge Zsuzsa, Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Bp. 1969.
Warner, L. W. – *Lunt*, P. S., The Social Life of a Modern Community. New Haven 1941.
Wieseman, H. V., Political Systems. New York – Washington 1966.
Zsarnóczai Sándor (Szerk.), Tanulmányok a mai faluról. Bp. 1964.
A társadalmi átrétegeződés és demográfiai hatásai. I. KSH. Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei. 7. Bp. 1965.
A nők helyzete a munkahelyen és otthon. – KSH. Bp. 1962.

Harmadik fejezet

Banton, M., Roles. An Introduction to the Study of Social Relations. London 1965.
Buda Béla, Az emberi csoport mint szociálpszichológiai probléma. – *Valóság*, 1965.
Cooley, C. H., Social Organization. New York 1909.
Golembiewski, The Small Group. Chicago 1962.
Hare, Handbook of Small Group Research 1963.
Hegedüs András, A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Bp. 1961.

Heller Ágnes, Társadalmi szerep és előítélet. Bp. 1966.
Hofstätter, P., Einführung in die Sozialpsychologie. Stuttgart 1959.
Homans, G. C., Theorie der sozialen Gruppe. Köln – Opladen 1960.
Hunyadi György, A szociometriai és latens ideológiai szerkezet viszonya a csoportban. – *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1967.
Hyman H. H., Political Socialization. Glencoe 1959.
Kulcsár Kálmán, Magatartás és társadalmi jelenség. – *Magyar Filozófiai Szemle*, 1965.
Merton, R. K. – *Lazarsfeld*, P., Continuities in Social Research. Glencoe 1960.
Moreno, J. L. Die Grundlagen der Soziometrie. Köln 1954.
Pataki Ferenc (Szerk.), Csoportlélektan. Bp. 1969.
Ramsöy, O., Social Groups as System and Subsystem. New York 1963.
Rocheblave, A. M., La notion de rôle: quelques problèmes conceptuels. – *Revue Français de Sociologie*, 1963.
Shils, E. A., The Study of the Primary Group. – The Policy Sciences. Recent Developments in Scope and Method. (Ed. by. *Lerner*, D. – *Lasswell*, H. D.) Stanford 1959.
Stogdill, R. M., Personal Factor Associated with Leadership. 1948.
Verba, S.,Small Group and Political Behavior. Princeton 1961.
Wiese, L. V., Allgemeine Soziologie. 1955.

Negyedik fejezet

Albers, H. A., Principles of Organization and Management. New York – Sydney – London, 1965.
Barnard, C., The Functions of Executive. Cambridge 1960.
Blau, P. – *Scott* R. W., Formal Organizations. San Francisco 1962.
Blau, P., The Dynamics of Bureaucracy. Chicago 1955.
Erdei Ferenc, Szakszerűség és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1967.
Gore, W. J. – *Dyson* J. W. (Szerk.), The Making of Decisions. Glencoe 1964.

Hegedüs András, Marx a bürokrácia alapjairól – *Magyar Tudomány*, 1966.
Hegedüs András – *Márkus* Mária, Ember, munka, közösség. Bp. 1966.
Hegedüs András – *Rozgonyi* Tamás, Társadalmi konfliktusok az ipari üzemekben. – *Valóság*, 1967.
Kulcsár Kálmán, A szervezet mint társadalmi alakulat. – Magyar Tudományos Akadémia Szervezéstudományi Bizottsága. Bp. 1966.
Laky Teréz, Szakma és képviselet. – *Valóság*, 1968.
Marx, F. M., Einführung in die Bürokratie. Neuwied 1959.
Merton, R., Bureaucratic Structure and Personality. – Reader In Bureaucracy. Glencoe 1952.
Michels, R., Soziologie des Parteinwesens. Stuttgart 1925.
Munkaszociológia. (összeállította: *Ádám* György) Bp. 1968.
Presthus, R., The Organizational Society. New York 1962.
Scott, W. G., Organizational Theory: An Overview and an Appreasal. – Readings in Management. (Ed. by *Richards*, M. D. – *Nielender*, W. A.) Cincinnati 1963.
Selznick, P., Leadership in Administration. Evanston 1957.
Simon, H. A., Administrative Behavior. New York 1965.
Szamel Lajos, A szocialista demokrácia és a bürokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1966.
Szentpéteri István, Általános vezetéselméleti koncepciók. MTA. Szervezéstudományi Bizottsága. Bp. 1965.
Szentpéteri István, A bürokratizmus okai és megjelenési formái. *Állam és Igazgatás*, 1966.
**Whyte*, W. H., The Organization Man. New York 1956.

Ötödik fejezet

Acsádi György, A falusi és a városi családtervezés közötti különbségek. *Demográfia*, 1969. 1–2. sz.
Acsádi Gy. – *Klinger* A., A termékenység és a születésszabályozás néhány kérdése. – *Demográfia*, 1959.
Breznik, D., A jugoszláv népesség termékenysége. – *Demográfia*, 1967.
Chesser, E., The Sexual, Marital, and Family Relationships of the English Woman. New York 1957.

Federici, N., A női munka hatása a termékenységre. – *Demográfia*, 1967.
Goode, W., Die Struktur der Familie. Köln 1960.
Hauser, P. H., The Population Dilemma. Englewood Cliffs 1964.
Kirkpatrick, The Family as Process and Institution. New York 1963.
Kulcsár Kálmán, A család a mai szocialista társadalomban. – *Társadalmi Szemle*, 1963.
Lindquist, R., The Family in the Present Social Order. Chapell Hill 1931.
Pallós E. – *Vukovich* Gy., A magyar házassági mozgalom néhány jellegzetessége. – *Demográfia* 1960.
Shanas, E. – *Streib*, S. F., Social Structure and the Family. Englewood Cliffs 1965.
Tamásy, J., A magyar családok nagysága és összetétele. *Demográfia*, 1964.
A család a mai szocialista társadalomban. Ankét a család helyzetéről. – *Társadalmi Szemle*, 1964.
A válás. – Reflektorfényben. Bp. 1957.
A válások okai. KSH. Népességtudományi Intézetének Közleményei. Bp. 1965.

Hatodik fejezet

Albig, W., Modern Public Opinion. New York 1956.
Allport, G., The Nature of Prejudice. New York 1958.
Benedict, Ruth, Patterns of Culture. New York 1960.
Buda, B., Kommunikáció és emberi kapcsolatok. – *Valóság*, 1966.
Clinard, M. B., Sociology of Deviant Behavior. New York 1963.
Cohen, A. K., Delinquent Boys: The Culture of the Gang. New York 1955.
Cseh-Szombathy László, Az öngyilkosságok társadalmi jellege. – *Demográfia*, 1963.
Heintz, P. – *König*, R. (Szerk.), Soziologie der Jugendkriminalität. Köln.
Heller Ágnes, A reneszánsz ember. Bp. 1967.
Hermann István, A polgári dekadencia problémái. Bp. 1967.

Huszár Tibor, A fiatalkorú bűnözők. Bp. 1964.
Huszár Tibor, Erkölcs és társadalom. Bp. 1965.
Kulcsár Kálmán, A jogszociológia problémái. Bp. 1960.
Kulcsár Kálmán, A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961.
Kulcsár Kálmán, Demográfiai tényezők jelentősége a bűnözésben. I–II. *Demográfia*, 1959–1960.
Kulcsár Kálmán, A közvelemény mint szociológiai jelenség. – *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962.
Kulcsár Kálmán, A jogismeret vizsgálata. – Jogtudományi Közlöny, 1967.
Lenz, F., Werden und Wesen der öffentlichen Meinung. München 1956.
Merton, R. K. – *Nisbet*, R. A. Contemporary Social Problems. New York 1961.
Pye, L. W. (Szerk.), Communications and Political Development. Princeton 1963.
Rubinstein, S. L., Grundlagen der allgemeinen Psychologie. Berlin 1958.
Schramm, W., (Szerk.), Mass Communications. Urbana 1960.
Sellin, T., Culture Conflict and Crime. 1938.
Szabó András, A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.
Szabó András, A kriminológiai kutatások elvi kérdései. Állam- és Jogtudomány, 1963.
Szabó Imre, Társadalom és jog. Bp. 1964.
Szecskő Tamás, Kommunikáció-kutatás és a strukturalizmusok. – *Magyar Filozófiai Szemle* 1969. 3. sz.
Tönnies, F., Kritik der öffentlichen Meinung. Berlin 1912.
Uledov, Die Öffentliche Meinung.
Vukovich György, Az alkoholizmus egyes demográfiai és szociális jellemzői. – *Demográfia*, 1961.
Whyte, W. F., Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum. Chicago 1955.
Wolfgang, M. – *Savitz*, L. – *Johnston* N., The Sociology of Crime and Delinquency. New York 1962.

TARTALOM

Első fejezet

A SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE

1. A szociológia keletkezése 13
2. A szociológia a szabad verseny társadalmában 22
3. A szociológia a monopoltőkés társadalomban 31
4. A modern polgári szociológia 47
5. A marxista szociológia és fejlődése 64

Második fejezet

A TÁRSADALOM STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁI

1. A struktúra fogalma és jelentősége a szociológiában ... 81
2. A társadalom alapstruktúrájának problémái a mai magyar társadalomban 92
3. A társadalmi átrétegeződés szociológiai jelenségei 108
4. Az iparosodás hatása a települési formák fejlődésére ... 117
5. A falu társadalmának jellemzői 124
6. A város szociológiai jellemzői 134
7. A népesség nem és kor szerinti megoszlásának szociológiai tartalma 144
8. A társadalom struktúrája és a politika 153

Harmadik fejezet

A TÁRSADALMI CSOPORT

1. A csoport fogalma és fajai 166
2. A csoport szerkezete – a csoport és az egyén 176
3. A csoport helye és funkciója a társadalomban 191
4. A csoportkutatások jelentősége a modern szociológiában 201

Negyedik fejezet

A SZERVEZET MINT TÁRSADALMI JELENSÉG

1. A szervezet fogalma 207
2. A politikai és a gazdasági szervezet 216
3. A bürokratikus szervezet és a bürokratizmus 227
4. A szervezet és a társadalom viszonya 231
5. A szervezet belső társadalmi jelenségei 244
6. A döntési folyamat 255

Ötödik fejezet

A CSALÁD SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

1. A család fogalma és formái 265
2. A család helyzete a mai magyar társadalomban 272
3. A család funkcióinak átalakulása 281
4. A válás társadalmi tényezői 299

Hatodik fejezet

AZ EMBERI MAGATARTÁS ÉS A TÁRSADALOM

1. A magatartásirányítás eszközei 316
2. A normától eltérő magatartás társadalmi tényezői 337
3. A kommunikációs folyamat társadalmi problémái 348
4. Társadalomirányítás – konformizmus – manipuláció 353

Irodalomjegyzék 361

Kulcsár Kálmán

AZ EMBER ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

A szerző e legújabb munkája másfajta igényt hivatott kielégíteni, mint a könyvpiacon villámgyorsan elfogyott magas színvonalú műve: „A szociológiai gondolkodás fejlődése". Míg előző könyve a társadalomtudományokban magas fokon iskolázott olvasóközönségnek szólt, ez a munka szélesebb körű érdeklődést hivatott kielégíteni.

„Az ember és társadalmi környezete" című munka a szociológiai gondolkodás fejlődésének körvonalazása után azokat a kérdéseket elemzi, amelyek korunk emberét a legközvetlenebbül érintik, a modern szociológia legégetőbb problémáit, legfontosabb területeit vizsgálja. A szerző azonban nem éri be ezeknek a problémáknak a puszta ismertetésével, hanem mintegy friss levegőt hozva a társadalomtudományok e sokáig elhanyagolt területére, elemez, állást foglal mindenütt, ahol a téma ezt megkívánja.

Ez a mű bepillantást enged a szociológia nemzetközileg jelentős művelőinek és alkotásainak, eredményeinek és vitáinak területére, és lehetővé teszi, hogy az olvasó megismerkedjék a sajátosan magyar vonatkozásokkal is.

Kulcsár Kálmán könyve nemcsak a szociológia iránt már régebben érdeklődők számára érdekes olvasmány, hanem minden bizonnyal új közönséget hódít meg e nálunk most nagy fejlődés előtt álló tudományterületnek.

GONDOLAT

Vajda Mihály

A MÍTOSZ ÉS A RÁCIÓ HATÁRÁN

(Edmund Husserl fenomenológiája)

Edmund Husserl századunk egyik legjelentősebb polgári filozófusa. A nevéhez fűződő fenomenológiai irányzat, a tízes évektől kezdve állandóan ható és élő áramlata korunk filozófiájának. Vajda Mihály könyve, miközben végigkíséri a filozófus életművének minden jelentősebb állomását, arra a kérdésre igyekszik választ adni, mi is a fenomenológia, milyen szerepet játszik korunk polgári gondolkodásában.

A szerző Husserl életművének és a hozzá kapcsolódó más jelentősebb gondolkodók felfogásának elemzése és kritikája során számos probléma marxista megoldásának körvonalait is vázolni igyekszik.

GONDOLAT

33,— Ft